

WILHELMUS Á BRAKEL

OPRECHT PREDIKANT IN ROTTERDAM

ZIJN LEVEN EN WERK

Gezien in het licht met zijn tijdgenoten

Rotterdam den 1 October
1701,
W. à Brakel

W. à Brakels handtekening onder de voorrede van de Redelijke Godsdienst

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2022**

INHOUD

1. **W. á. Brakel. Een gedreven dienaar in Gods kerk. W. Fieret**
2. **HET GODZALIG LEVEN EN STERVEN van W. á BRAKEL**
Algemene Rouwklachten in de straten van Rotterdam
door Abr. Hellenbroek. Overgenomen: Hollandse geloofshelden
3. **Wilhelmus a Brakel (1635-1711) en zijn hoofdwerk De Redelijke Godsdienst**
Prof. Dr. J. van Genderen
4. **Wilhelmus á Brakel en het Piëtisme**
5. **Anna Maria van Schurman. L. Vogelaar**
6. **DE VISIE OP HET DUIZENDJARIG RIJK EN DE TOEKOMST VAN HET JOODSE VOLK**
BIJ WILHELMUS À BRAKEL. Doctoraalscriptie W. Meijer

WILHELMUS Á BRAKEL, een gedreven dienaar in God kerk.

Door W. Fieret

Den Hertog, Houten, 2016

Inhoud

1. Een biddende vader 13 Geboren in Leeuwarden 14 - Schoolmeester en predikant 14 - Beroepbaar gesteld 17 - Predikant in Makkum 18 - De jeugdijaren van vader Theodorus 19 - Voorsmaak van de hemel 21 - Trappen des geestelijken levens 22 — Schroom 23 - Oefeningen 24 - Diepe ervaringen 26 - Verinnerlijking 29 - Gezegende opvoeding 30 - Leerling op de Latijnse school 32
 2. De studiejaren van Wilhelmus Á Brakel 34 Invloeden van de Verlichting 34 - Voetius versus Descartes 36 - Verwoording van nieuwe denkbeelden 38 - Studie in Franeker en Utrecht 40 - Waarom naar Utrecht? 42 - Verstaanbare waarschuwingen 44
 3. Het aller-waardigste ambt 46. Twaalf punten 46 - De liefde is onmisbaar 48 - Profiel van een predikant 49 - Een voorbeeld in ijver 52 - Bidden 54 - Preken 54 - Vier soorten catechisatie 56 - Huisbezoek 59 - Sacramenten en sleutelen 59 - Gezant van Christus 60
 4. Een ijverig dienaar in Gods werk 62. Exmorra 62 - Sara Nevius 63 - Sara naar Utrecht 65 - Vaderlijke bemiddeling 65 - Stavoren 67 - Droeve familieomstandigheden 69 - Harlingen 71 - Zegenrijke jaren 72 - Rampjaar 73 - Predikantenvergadering 74 - Leeuwarden 76 - Het eerste geschrift 78 - Rotterdam: een omstreden beroep 80 - Een groeiende stad 82 - Bevestiging en intrede 84
 5. Een onverzettelijke Fries 86. Gezelschappen van vromen 86 - Jacobus Koelman 89 - Kritiek op Á Brakel 90 - Verantwoording 92 - Beroep afgewezen 93 - Een preekverbod 96 - Dreigende verbanning 96 - Polemieken 97 - Onverzettelijk 99
- Ziekte en overlijden

1. Een biddende vader

WILHELMUS Á BRAKEL vertelde van zijn vader dat die gewoon was hem, toen hij in Leeuwarden op de Latijnse school zat en iedere zaterdag thuiskwam, 's maandags tot een zekere afstand buiten het dorp Beers, waar zijn vader toen predikant was, bracht. Zijn vader bleef daar dan staan, men kan wel nagaan wat hij in zijn binnenkamer deed, namelijk de Heere voor zijn zoon bidden, en keek hem na zo lang hij kon. Dat maakte dat zijn zoon ook vaak al biddende zijn weg naar Leeuwarden vervolgde. (...) Wilhelmus verhaalde hoe zijn moeder hem meermalen gezegd had dat ze zo aanhoudend en gedurig in het gebed voor hem worstelde, dat ze als het ware zichzelf vergat. Dikwijls had ze hem gezegd: O, wat zult gij te verantwoorden hebben, als je God niet vreest!

Dit citaat is afkomstig van Abraham Hellenbroek. Deze predikant hield in 1711 de rouwpreek naar aanleiding van het overlijden van zijn ambtsbroeder Wilhelmus Á Brakel. Tot 1711 waren beiden predikant van de grote gemeente Rotterdam geweest. Ze kenden elkaar goed en waren eensgezinden. Het citaat laat iets zien van het gezin waarin Wilhelmus Á Brakel is opgegroeid. Het is van belang om te weten in wat voor gezin hij werd opgevoed. Wie waren zijn ouders? Hoe waren zijn jeugdijaren? In dit hoofdstuk besteden we aan die vragen aandacht.

Geboren in Leeuwarden

Op 2 januari 1635 werd in het gezin van Dirck Gerrits te Leeuwarden het vierde kind geboren. Vader Dirck Gerrits, die later vooral bekend geworden is onder zijn verlatiniseerde naam Theodorus, en moeder Margaretha hadden op dat moment al drie dochters. Hun gezin werd uitgebreid met een zoon. De ouders gaven hun zoon de naam Wilhelmus. Het gezin was nog maar kort geleden verhuisd van Enkhuizen naar de Friese hoofdstad. In Leeuwarden was Dirck Gerrits schoolmeester. Voor schoolmeesters was daar in die tijd werk genoeg. Leeuwarden maakte een periode van bloei door. De invloed van de Gouden Eeuw was goed merkbaar in Friesland. Amsterdam was vanuit Leeuwarden vrij gemakkelijk te bereiken, evenals Groningen en andere steden. Tussen die plaatsen vond een onderling levendige handel plaats. Dat was ook het geval met de dorpen en stadjes in Friesland zelf. Met behulp van smalle zeilschepen konden kooplieden uit Leeuwarden hun koopwaren in het achterland kwijt. Vier keer per dag voer een trekschuit naar Harlingen, Bolsward, Sneek en Dokkum. Dat intensieve verkeer over de waterwegen illustreert de centrale positie van de stad in economisch opzicht. Maar ook op politiek gebied was Leeuwarden belangrijk. Het was de hofstad. Eeuwenlang waren de Friese Nassaus stadhouder over het welvarende noordelijke gewest. Ze woonden in het stadhouderlijke hof. De aanwezigheid van de stadhouder met zijn hofhouding en het bestuursapparaat zorgde er eveneens voor dat het belang van de stad toenam. Rond 1650 telde Leeuwarden ongeveer 16.000 inwoners en was daarmee een van de grotere steden in de Republiek.

Schoolmeester en predikant

In die welvarende stad, met een toenemend aantal inwoners, groeide Wilhelmus op. Toen hij twee jaar oud was, vond er in het gezin een ingrijpende verandering plaats. Vader werd predikant. Hij had in zijn geboorteplaats Enkhuizen de Latijnse school bezocht en daarmee een deugdelijke opleiding genoten in onder meer de talen Latijn, Grieks en Hebreeuws, de cultuur- en kerkgeschiedenis. Uit zijn latere werken blijkt bijvoorbeeld dat hij bekend was met klassieke schrijvers. Een academische opleiding in de theologie had hij echter niet gevolgd, in ieder geval niet afgerond. Vanwege zijn godsvrucht was hij toch wel bij een aantal mensen opgevallen, te weten de Leeuwardense predikanten Rippertus Sixtus en Meinardus Schotanus. Schotanus was ook werkzaam aan de academie in Franeker en later in Utrecht. Sixtus en Schotanus stimuleerden Dirck Gerrits om zich te laten examineren door de classis Leeuwarden. Langs die bijzondere weg kon hij op grond van artikel 8 van de Dordtse Kerkorde beroepbaar gesteld worden. Aan de eis van een academische vooropleiding kon men bij wijze van uitzondering voorbijgaan als er singuliere gaven aanwezig waren, zoals kennis van wetenschap, het geworteld zijn in de leer van de kerk en het leiden van een voorbeeldig christelijk leven. Aan die voorwaarden voldeed Dirck Gerrits.

Ondanks de sterke aanrang van Sixtus en Schotanus twijfelde hij of dit de weg was die de Heere wilde dat hij gaan zou. Ruim dertig jaar later, op zijn sterfbed, vertelde Dirck Gerrits zijn zoon Wilhelmus over deze innerlijke strijd. Hij kon de stap naar het predikantschap niet alleen op grond van de adviezen van de predikanten zetten. Zelfs een brief van de inmiddels hoogleraar geworden Schotanus, waarin hij hem met klem wees op het ambt van predikant, was voor hem niet voldoende. Iets anders gaf de doorslag. Hij had 's nachts een geestelijke ervaring, waarin hij zag dat de hemel zich opende. Die ervaring maakte veel indruk op hem: 'Dat was zo heerlijk, dat ik het niet kan uitdrukken of met iets anders kan vergelijken. Uit die geopende hemel kwam, of in de opening van de hemel was een licht, dat onvergelijkbaar was met welk ander licht dan ook. Het ging zelfs het licht van de zon als die op haar krachtigst schijnt, in klaarheid, liefelijkheid en heerlijkheid te boven. Het was een heel ander licht. Uit die geopende hemel kwam een stem: Ik heb u ertoe [tot het

ambt van predikant] geroepen, ja, Ik heb u ertoe geroepen. Ik wist dat de Heere dit tegen mij zei en dat was mij genoeg. Ik was verblijd en met vrolijkheid en blijmoedigheid nam ik het werk aan en liet mij examineren.' Dit getuigenis maakte veel indruk op zijn zoon. Vooral de manier waarop zijn vader het vertelde, was aangrijpend, aldus Wilhelmus. Hij vond er geen woorden voor om te schrijven met wat een eerbied, verwondering, liefelijkheid en gezichtsuitdrukking zijn vader hem dit vertelde.

Theodorus À Brakel. In 1687 werd dit portret uitgegeven te Rotterdam bij Reinier van Doesburg.

Na deze geestelijke ervaring had Dirck Gerrits vrijmoedigheid om de bijzondere weg tot het ambt te gaan. Er vond een onderzoek plaats met enkele afgevaardigden van de Provinciale Synode in Friesland. Een onderdeel van dat onderzoek bestond uit het houden van een proefpreek. De afgevaardigden beluisterden deze en waren van oordeel dat hij toegelaten kon worden tot het classicaal examen. De laatste stap was dat Dirck Gerrits beroepbaar gesteld moest worden. Dat gebeurde dan ook. Daarop brachten de gemeenten van Jellum en Beers in het voorjaar van 1638 op de kandidaat in Leeuwarden een beroep uit. Hij nam dat aan. Het gezin verhuisde naar het dorpje Beers, waarde pastorie stond. De nieuwe predikant preekte afwisselend in de twee dorpjes, die beide een eigen kerkgebouw hadden. Het zal voor het gezin een hele overstap geweest zijn. Van de levendige hofstad naar een klein dorp in het Friese achterland. De Jaanvaart, een kanaal dat door het dorp heen liep, zorgde voor een gemakkelijke verbinding met onder meer het ongeveer tien kilometer verder gelegen Leeuwarden. Door deze vaart was het dorp minder geïsoleerd en ontstond er een zekere welvaart. De dominee nam in dit dorp de naam Theodorus Gerardi aan. Zijn achternaam werd À Brakel. Er is geen zekerheid over de herkomst van deze naam. Waarschijnlijk is hij een verwijzing naar het dorpje Brakel bij Zaltbommel, waar zijn ouders korte tijd gewoond hebben.

Theodorus À Brakel heeft de dubbele gemeente Beers en Jellum veertien jaar gediend. Zijn zoon Wilhelmus heeft dus het grootste deel van zijn jeugd in dit dorp doorgebracht. In die tijd bezocht hij de Latijnse school in Leeuwarden. Evenals destijds zijn vader kreeg ook Wilhelmus op deze school een grondige opleiding. Hoewel de afstand tussen Beers en Leeuwarden naar onze begrippen niet groot was, verbleef Wilhelmus van maandag tot zaterdag in de stad.

Zie voor meer complete levensschets van deze unieke persoon **Theodorus Gerardi á Brakel**

HOLLANDSE GELOOFSHELDEN. theologienet.nl

Predikant in Makkum

Wilhelmus zette vanaf 1654 zijn studie voort op de Academie in Franeker. Deze destijds bloeiende onderwijsinstelling, vooral de theologische faculteit was tot ver over de grenzen bekend, was in 1585 opgericht. De kosten daarvoor waren hoofdzakelijk afkomstig van de rooms-katholieke bezittingen, die na de reformatie in Friesland in 1580 toegevalen waren aan de Staten van Friesland.

Het gezin À Brakel woonde, toen Wilhelmus ging studeren, nog maar kort in Makkum, een dorp aan de Zuiderzee. Vader Theodorus had een jaar de gemeente Den Burg op Texel gediend. Tot ontevredenheid van de gemeente, die hem graag als predikant had gehouden, vertrok hij weer naar het vasteland. Heeft het feit dat zoon Wilhelmus in het ruim twintig kilometer verderop gelegen Franeker studeerde een rol gespeeld bij het besluit om Den Burg zo snel te verwisselen voor Makkum? We weten het niet. Opmerkelijk is het korte verblijf in Den Burg wel. Na 14 jaar Beers en Jellum een jaar Den Burg en daarna tot aan zijn overlijden in 1669, dus ruim 15 jaar, de gemeente Makkum. Die gemeente was overigens wel anders van aard dan het agrarische Beers.

Gezicht op Makkum

Ook voor Makkum was de Gouden Eeuw een tijd van welvaart. De kustplaats kende een bloeiende visserij. De grondstof voor metselkalk werd opgevisst door zogenaamde schelpenvissers. De schelpen werden bewerkt in de schelpkalkovens. Gezien de goede kwaliteit van de metselkalk was er veel vraag naar. Het product werd over de Zuiderzee naar onder meer Amsterdam vervoerd. Daarnaast verdienden velen hun dagelijks brood in de scheepswerven, tegel- en steenbakkerijen. Er heerste een grote bedrijvigheid. Het Makkumer aardewerk was ook al in die tijd een gewild product. Uiteraard was er een behoorlijke landbouwsector.

Beers, Den Burg en Makkum. Daar liggen de wortels van Wilhelmus À Brakel. De maatschappelijke, culturele, sociale en godsdienstige context van de 17e eeuw, waarin

vrijwel iedereen geloofde in God, was van belang voor de identiteitsvorming van Wilhelmus. De gezinsopvoeding was echter van groter invloed. Hoe zou die gezinsopvoeding eruitgezien hebben? Uit diverse uitspraken van Wilhelmus weten we in ieder geval dat hij grote achting voor zijn vader had. Tussen beiden bestond een nauwe band. Wilhelmus heeft veel van zijn vader geleerd, vooral in godsdienstig opzicht.

...

Gezegende opvoeding

Vanuit zijn diepe overtuiging zal Theodorus zijn kinderen opgevoed hebben in de lijn zoals hij die beschreven heeft in zijn boek *De Trappen des geestelijken levens*.

Ook moeder Margaretha Homma ca. 1603-1670, heeft ongetwijfeld haar steentje bijgedragen aan de vorming van haar enige zoon. Uit het citaat aan het begin van dit hoofdstuk blijkt dat vader Theodorus en moeder Margaretha veel voor Wilhelmus baden. Beiden gaven veel aandacht aan de godsdienstige opvoeding. In zijn rouwprek vergeleek Hellenbroek Margaretha met Eunice, de moeder van Timotheüs. Paulus noemde Eunice in 2 Timotheüs 1:5. De apostel schrijft daar over het ongeveinsde geloof dat in haar woonde en dat hij ervan verzekerd was dat ook Timotheüs dat bezat. Een andere moeder met wie Hellenbroek deze 'parel in godsvrucht, een sieraad onder de vrouwen in haar tijd' vergeleek, was Monnica, de moeder van Augustinus.

Daniël le Roy was wat soberder in zijn lofuitingen over de moeder van Wilhelmus dan Hellenbroek. Hij beperkte zich tot de mededeling die toch het meest wezenlijke bevatte: 'Van zijn moeder wordt getuigd dat zij een vrouw was die waarlijk de Heere vreesde.' Hij voegde er nog aan toe dat ze haar zoon al vroeg de Heere opdroeg en hem aan Zijn dienst wijdde.

Beide predikanten maakten er melding van dat Wilhelmus er al op jeugdige leeftijd bewijzen van gaf dat hij een bijzondere geest had en dat hij ook veel bad. Hellenbroek noemde dat beginselen van genade.

Dat werk van de Heere in zijn hart werd sterk gestimuleerd door het heilige voorbeeld en de ernstige vermaningen van zijn ouders, 'dit kostelijk paar'. De Heere zegende de opvoeding van zijn godvruchtige ouders. Hij kon de tijd van zijn bekering niet noemen, zo vermeldde Hellenbroek: 'De eerste tijd van zijn verandering wist hij niet, zo heeft hij altijd getuigd. Vanaf zijn eerste herinneringen was hij vervuld met een tedere indruk van God en vol liefde tot de Heere Jezus.' Hellenbroek vergeleek hem met Obadja, die tegen Elia zei dat hij de Heere van zijn jonkheid af vreesde (1 Koningen 18:12) en met Abia, de zoon van koning Jerobeam, in wie al vroeg wat goeds voor de Heere werd gevonden (1 Koningen 14:13).

Later zal Wilhelmus À Brakel in zijn boek *Redelijke Godsdienst* in het hoofdstuk over de wedergeboorte ingaan op de vraag of iedereen de tijd van zijn wedergeboorte kent. Het is niet nodig om die tijd precies te weten: 'Het is genoeg als men op goede gronden uit het Woord van God en uit goede kennis van zijn hart en daden besluiten kan dat men gelooft en wedergeboren is.'

Leerling op de Latijnse school

De jonge Wilhelmus ging naar de Latijnse school in Leeuwarden. Deze was in 1525 opgericht. Jongens die in staat waren om een universitaire studie te volgen, moesten deze school doorlopen hebben. Ze werden daar namelijk doorkneed in het Latijn, de voertaal op de universiteiten. Er werd ook wel onderwijs in andere vakken gegeven, maar die stonden in de schaduw van het Latijn. Om de kennis van deze taal ging het in de eerste plaats. Zonder kennis van het Latijn, de taal van de wetenschap, was het niet mogelijk zich in te schrijven op een universiteit. Daarom hadden de meeste steden en wat grotere dorpen een

Latijnse school. Beers was te klein voor zo'n onderwijsinstelling, dus moest Wilhelmus À Brakel naar het verderop gelegen Leeuwarden. Daar verbleef hij, zoals al gemeld, van maandag tot zaterdag. Nadat Wilhelmus het onderwijs op de Latijnse school had afgerond en geslaagd was voor het examen, kon hij ingeschreven worden op de Academie in Franeker om theologie te gaan studeren. Hij was toen 19 jaar.

Aan het begin van dit hoofdstuk werd de vraag gesteld hoe de jeugdjaren van Wilhelmus À Brakel waren. Later schreef hij met waardering over zijn vader. Hij was tegelijkertijd een aantal jaren zijn ambtsbroeder. Van de diepgaande invloed van vader Theodorus op zijn zoon zijn we op de hoogte door middel van de geschriften van beiden. Van Wilhelmus' moeder is geen schriftelijke nalatenschap bekend. Dat betekende niet dat de invloed van zijn moeder maar beperkt was. Uit de rouwpreken van Hellenbroek en Le Roy blijkt dat Wilhelmus À Brakel veel goede herinneringen aan zijn moeder had. 'Een zoon van zoveel tranen en gebeden, hoe kon die verloren gaan?' Met deze vraag trok Hellenbroek de parallel met Monnica en Augustinus.

2. De studiejaren van Wilhelmus À Brakel

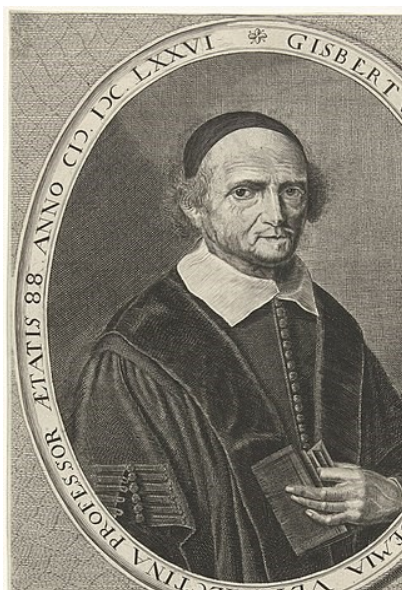
Men erkent geen wet dan de loop van de natuur, dan wat men zichzelf voorstelt om prettig naar zijn eigen begeerlijkheden te leven, geen zonde zoals wanneer men iets tegen zijn belang en voordeel doet, geen deugd dan datgene te doen dat tot het verkrijgen van zijn begeerten dient. (...) Ziel, engelen, duivelen zijn bij hen slechts fabelen. Zij lachen er om. En hierin zijn zij geheel gerust en weten niet van een opkomend, berouwvol geweten. Zo is de heilloze Jood Baruch Spinoza, in december 1633 in Amsterdam geboren en in februari 1677 in Den Haag gestorven, voorgegaan en het is duidelijk dat andere atheïsten die opinie van hem te leen hebben overgenomen:

Met deze woorden in de Redelijke Godsdienst schreef Wilhelmus À Brakel later over de nieuwe denkbeelden die in zijn tijd besproken werden op de universiteiten. Zijn studentenjaren vielen in een periode van overgang. Op het gebied van de theologie en de filosofie en andere takken van wetenschap was er heel wat aan de hand. Het is daarom goed om in hoofdlijnen stil te staan bij die veranderingen. Daarin moesten studenten, dus ook Wilhelmus, hun weg vinden.

Invloeden van de Verlichting

Waarom was het in die tijd op de universiteiten onrustig? De reden was dat de opvattingen van de Franse filosoof René Descartes (1596-1650) een grote verandering in het denken teweegbrachten. Het was een ingrijpende, intellectuele en spirituele omwenteling, een geweldige beroering op elk terrein van geloof en wetenschap, die de Europese beschaving op haar grondvesten deed schudden, aldus de Engelse historicus Israel in zijn standaardwerk over de Verlichting. Het filosofische stelsel van Descartes, dat naar zijn gelatiniseerde naam Cartesius het cartesianisme werd genoemd, was voor velen aantrekkelijk.

Gisbertus Voetius (1589-1676), hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Utrecht, maakte zich grote zorgen over de aantrekkingskracht van 'de nieuwlichter' die velen bewonderen en aanbidden 'als ware hij een nieuwe God die uit de hemel is neergedaald'. Deze niet mis te verstane woorden illustreren dat Descartes meer betekende dan een filosoof die een boek heeft geschreven waaraan verder geen of weinig aandacht werd besteed. Voetius realiseerde zich dat het denken en de werken van Descartes grote gevolgen zouden hebben voor de Bijbelse manier van denken.

De invloed van de orthodoxie nam inderdaad af door de herbezinning op alle terreinen van het leven, die een radicale verandering betekende waarbij het zogenoemde verlichte menselijke verstand, de ratio, en een beginnend seculier denken toonaangevend waren. Later zou men deze periode in de geschiedenis typeren als de overgang van het confessionele tijdperk naar de Verlichting.

Op de universiteiten ontstond veel verwarring. Twee filosofische stelsels stonden tegenover elkaar: het oude aristotelische, genoemd naar de Griekse wijsgeer Aristoteles, en de cartesische benaderingswijze. In die tijd is er heel wat gediscussieerd. Ook op de universiteit van Utrecht. Een van de hoogleraren in de medische wetenschap, Henricus Regius (1598-1679) was de nieuwe filosofie toegedaan. Hij organiseerde in 1641, toen Voetius rector-magnificus was, een aantal disputaties waarin openlijk gekozen werd voor de opvattingen van Descartes. Rector Voetius maande Regius tijdens een gesprek tot voorzichtigheid. Die voorzichtigheid was wel nodig. Regius was een man die soms op 'onbesuisde' wijze zijn opvattingen naar voren bracht. In december van datzelfde jaar kwam het echter tot een uitbarsting. Regius liet toen een stelling verdedigen over de verhouding tussen ziel en lichaam. Die stelling was in strijd met het oude filosofische stelsel en gebaseerd op het nieuwe denken, waarvan Descartes de grondlegger was. Deze stelling was niet acceptabel. Voetius en andere theologen van de universiteit reageerden er krachtig op. Ze namen duidelijk stelling tegen de nieuwe filosofie. Naast de principiële bezwaren tegen de door Regius verdedigde opvattingen, zouden ze de eenheid van de academie bedreigen en schadelijk zijn voor kerk en staat. Met name voor de studenten in de theologie zou het cartesianisme gevolgen hebben. Ze zouden gewend worden aan de nieuwe filosofie die hen minder geschikt zou maken voor de studie theologie. De oude, vertrouwde wetenschappelijke benadering stond op losse schroeven.

Voetius versus Descartes

Descartes is vooral bekend geworden door zijn uitspraak 'Cogito ergo sum', ik denk, dus ik ben of ik besta. Zijn ideeën betekenden een grote verandering in het denken van veel mensen. Het uitgangspunt voor het benaderen van de wereld was het menselijke verstand. De rede was de kenbron. Daarmee kreeg de rede een positie die nieuw was. Het nieuwe was dat Descartes zich richtte op het innerlijk van de mens en met name op zijn rede. Daarmee onderzocht hij de wereld. Een paar belangrijke vragen die uit dat nieuwe denken voortvloeiden, waren: 'Zijn al de overgeleverde waarheden en tradities die we op gezag aannemen en geloven, wel waar? Komen die wel overeen met wat mijn innerlijke rede zegt?' Deze vragen laten zien dat hiermee twijfel werd veroorzaakt. Dat was niet een onbedoeld gevolg van het centraal stellen van de rede. Het was juist de bedoeling van Descartes om vanuit die systematische twijfel de hele werkelijkheid opnieuw te bezien. Hij twijfelde overal aan, behalve aan het feit dat hij dacht of bestond. Met deze methodische twijfel, die de hoeksteen van zijn filosofische stelsel was, legde hij de basis voor het rationalisme, waarbij de rede van doorslaggevende betekenis was. De traditie en zelfs de eigen waarneming waren ondergeschikt aan de betekenis van de rede.

Deze benaderingswijze betekende een radicale breuk met het confessionele denken. In dat denken geloofde men dat God als Schepper en Onderhouder de hele geschiedenis, het wereldgebeuren en het leven van ieder mens leidt en bestuurt, en dat er niets buiten Zijn voorzienigheid om gebeurt. Door het rationalisme kwam het geloven van de Bijbel en de kerkelijke autoriteiten op gezag onder druk te staan. Immers, niet wat ik geloof en op gezag aanvaard, is waar, maar wat ik begrijp. Het menselijke verstand werd het nieuwe criterium om iets voor waar aan te nemen. Het omgekeerde gold ook: alles wat in strijd is met mijn verstand, kan niet waar zijn.

Descartes zelf was en bleef overigens wel gelovig. Hij ging niet zo ver als zijn latere volgelingen. Vanuit zijn standpunt als gelovige probeerde hij zijn ideeën in overeenstemming te brengen met de leer van de (rooms- katholieke) kerk. Later zouden volgens veel gereformeerde, maar ook rooms-katholieke, theologen zijn opvattingen uiteindelijk leiden tot atheïsme. Immers, als alleen waar is wat ik begrijp, ontstaat er twijfel aan de Bijbel en het bestaan van God. De leus 'Durf te twijfelen en durf zelf te denken' werd kenmerkend voor wat later de eeuw van de Verlichting werd genoemd.

Voetius onderkende de reikwijdte van het cartesianisme. Hij werd een van de grootste bestrijders van Descartes in Noord-Europa. Hij stond overigens in zijn strijd niet alleen. Zo noemde Petrus van Mastricht (1630-1706), die later Voetius zou opvolgen, het hele systeem van Descartes een ramp voor het mensdom en de Gereformeerde Kerk. Voetius stelde dat de Franse filosoof een atheïst was omdat hij het Goddelijke en normatieve gezag van de Bijbel beperkte tot geloofszaken. Het gewone, natuurlijke bestaan viel daar niet onder. Volgens de Utrechtse hoogleraar stonden in die redenering God en Zijn Woord in wezen buiten het natuurlijke bestaan. Daarom beschuldigde hij hem van atheïsme.

Descartes vond dat een onterechte beschuldiging. Hij ontkende nadrukkelijk dat hij een Godloochenaar was. Hij was zelfs van mening dat het bestaan van God langs natuurlijke weg te bewijzen was.

Tussen de twee geleerde heren, Descartes en Voetius, ontstond een venijnige polemiek. Door middel van pamfletten en brieven gaven beiden hun mening te kennen en bestreden ze elkaar. In deze twist ging het er niet altijd hoffelijk aan toe. In dat opzicht waren ze aan elkaar gewaagd. Voor Voetius was er reden voor verontrusting en verontwaardiging. Hij zag de nieuwe filosofie als een grote bedreiging voor de rechtzinnige theologie, waaraan hij zich met hart en ziel verbonden wist.

Verwoording van nieuwe denkbeelden

Descartes, en hetzelfde geldt voor een filosoof als Baruch Spinoza (1632-1677), bracht onder woorden wat in het denken van veel mensen al in potentie aanwezig was. Spinoza werd om zijn denkbeelden uit de Joodse gemeenschap verbannen. Hij was in conflict met de gelovige Joden gekomen door te ontkennen dat God een bovennatuurlijk Wezen is. Volgens hem viel God samen met de natuur. Die opvattingen waren voor de Joden niet acceptabel.

Ontdekkingen van wetenschappers als de Pool Copernicus (1473-1543) en de Italiaan Galilei (1564-1642) betekenden een eeuw eerder al een aanval op het gezag van de destijds nog ongedeelde katholieke kerk. Deze wetenschappers zagen in dat de stelling dat de zon om de aarde draaide niet houdbaar was. Het was volgens hun nauwgezette waarneming van de beweging van hemellichamen net andersom. Galilei, die de ontdekking van Copernicus nader uitwerkte, werd door de inquisitie gedwongen om zijn boek te herroepen. Het was trouwens al door de inquisitie op de lijst van verboden boeken gezet.

Het gezag van de kerk was namelijk in het geding. De kerk had het op het denken van Aristoteles gebaseerde wereldbeeld geaccepteerd en verdedigd. Dat wereldbeeld ter discussie stellen, betekende ondermijning van het gezag van de kerk en dat werd gelijkgesteld aan ketterij. Dit voorbeeld laat zien dat er in die tijd veel in beweging was. Het vanzelfsprekende was voor een toenemend aantal mensen niet zo vanzelfsprekend meer. De boeken van denkers als Descartes en Spinoza en later hun volgelingen, borduurden op die reeds eerder in gang gezette ontwikkeling voort. De veranderende gedachten werden verwoord. In het oude denken nam God de centrale plaats in. Mensen konden zich niet voorstellen dat er geen God zou zijn. In hun waarneming, zoals ze de dingen ervoeren, was God altijd aanwezig. Geleidelijk aan verdween Hij uit het middelpunt van het denken. Het menselijke kwam ervoor in de plaats. Dit betekende niet

dat mensen atheïst werden, maar het exclusivisme van het denken in termen dat er een God is Die Zich met het leven van ieder mens bezighoudt, nam af.

Wilhelmus' studie in Franeker en Utrecht

Het verlichtingsdenken, dat vooral in de 18e eeuw sterk om zich heen greep, beperkte zich aanvankelijk grotendeels tot de bovenlaag van de bevolking. De discussies over het oude en nieuwe denken vonden vooral plaats op de universiteiten.

Uiteraard ging die wetenschappelijke discussie de jonge Wilhelmus À Brakel niet voorbij. Ook in Franeker, de eerste stad waar hij studeerde, werd aandacht besteed aan het cartesianisme. Op de Academie kreeg hij les van onder meer de hoogleraren Christianus Schotanus (1603-1671) en Johannes Valckenier (1617-1670).

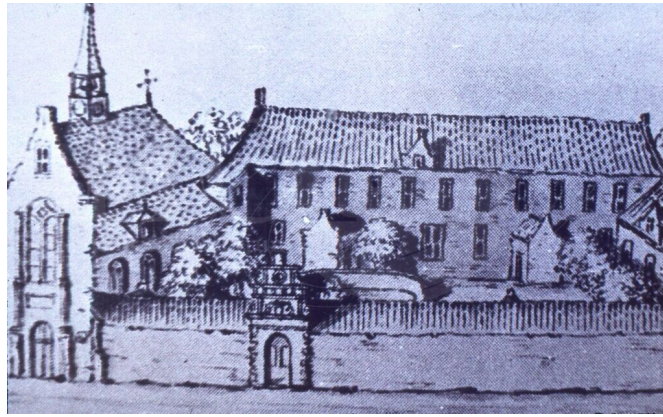

Deze Schotanus, te onderscheiden van Meinardus Schotanus die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam, was een bescheiden, zelfs wat teruggetrokken man. Hij is bekend geworden door zijn geschriften tegen de Doopsgezinden. In Friesland waren vrij veel aanhangers van de Doopsgezinde Menno Simons. Ook de vader van Wilhelmus À Brakel heeft zich later zowel in woord als in geschrift tegen hun opvattingen gekeerd. Daarnaast was Schotanus een uitgesproken tegenstander van het cartesianisme.

Van hoogleraar Valckenier ontving de jonge Wilhelmus colleges in de theologie. Deze man had goede contacten met Johannes Coccejus (1603-1669), een veelzijdige geleerde die hoogleraar was te Bremen, Franeker en Leiden. Coccejus had in Franeker tussen 1636 en 1650 colleges verzorgd in Oosterse talen. Hij was dus goed bekend in die stad.

Later betoonde hij zijn betrokkenheid bij zijn vroegere standplaats door Valckenier voor te dragen in een vacature in Franeker.

Wilhelmus À Brakel rondde zijn studie in Franeker in 1659 af en werd geëxamineerd door de classis. Hij werd met eenparige stemmen toegelaten tot het predikambt. Aan het begin van het volgende hoofdstuk is de destijds in Friesland gebruikelijke formule opgenomen waarmee Wilhelmus toegelaten werd tot de dienst des Woords.

De Academie van Franeker in 1696

Hierna vervolgde À Brakel zijn studie in Utrecht. Daar volgde hij colleges van Voetius en **Andreas Essenius (1618-1677)**.

Voetius droeg met gezag de gereformeerde orthodoxe leer uit. Met zijn grote kennis en autoriteit heeft hij een belangrijke rol gespeeld in de kerk van zijn tijd. Veel predikanten zijn door hem opgeleid en daardoor oefende hij een grote invloed uit op het kerkelijke en geestelijke leven in veel gemeenten. Als de gereformeerde leer bedreigd werd of als er dwalingen waren of dreigden, trad Voetius op als haar verdediger. Zo bestreed hij de opvattingen van Johannes Coccejus, die een van de orthodoxie afwijkende mening verkondigde over de sabbat en de verbondsleer. Het geschil tussen de orthodoxen en de Coccejanen spitste zich vooral toe op de praktijk van de zondagsviering.

Coccejus zag het sabbatgebod als ceremonieel, dat hoorde hij het werkverbond. In zijn opvatting ontplooidde het genadeverbond zich in de loop van de geschiedenis als handelen van God steeds breder, waardoor de betekenis van het sabbatsgebod ook aan verandering onderhevig was. Zo had hij er geen moeite mee dat op de zondag ook arbeid werd verricht.

Zie theologienet.nl

De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de 17e eeuw. Auteur: H.B. Visser

De sabbat en de dag des Heeren verklaard door diverse theologen. Auteur: Willem Westerbeke

Behalve Voetius verzette onder meer Johannes Hoornbeeck (1617-1666) zich heftig tegen de opvattingen van Coccejus. De gemoederen raakten verhit. Er verschenen heel wat pamfletten en andere geschriften. De sabbatsstrijd werd met heftigheid gevoerd. De tegenstelling tussen de Voetianen en Coccejanen kenmerkte een groot deel van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk in de 17e eeuw.

Voetius was niet alleen betrokken bij de strijd over de zondagsheiliging. Ook op andere gebieden was hij alert. Hij was een van de eersten die de dwalingen van Jean de Labadie onderkende. Zoals al beschreven, was hij eveneens een felle bestrijder van het cartesianisme. Ook in dat opzicht was zijn invloed van grote betekenis.

Hoogleraar Essenius was leerling en aanhanger van Voetius. Na diens overlijden in 1676 hield Essenius de lijkrede. Professor Essenius was een geleerde theoloog. Hij was gepromoveerd in zowel de filosofie als de theologie. De colleges van Voetius en Essenius, die doorkneed waren in de orthodoxe leer en zich beiden inspanden om de idealen van de Nadere Reformatie te realiseren en dwalingen te bestrijden, hebben de theologische en filosofische kennis van de jonge Wilhelmus À Brakel verdiept.

Waarom naar Utrecht?

Het is niet bekend waarom Wilhelmus zijn studie, die hij in Franeker officieel had afgerond, een vervolg gaf in Utrecht. Wellicht had het te maken met het feit dat het een paar jaar duurde voordat hij beroepen werd. Hoewel hij in 1659 als 24-jarige al beroepbaar gesteld was, duurde het tot juni 1662 voor hij beroepen werd door de gemeente te Exmorra.

Daniël le Roy vermeldde in zijn rouwpreek over Wilhelmus à Brakel dat hij door het lange uitblijven van een beroep somber werd en aan zijn roeping twijfelde. Hij had zelfs al een begin gemaakt met een studie in de medicijnen. Het is ook niet uitgesloten dat vader Theodorus en anderen het wenselijk vonden dat Wilhelmus onderwijs van Voetius ontving. In Franeker had hij immers Coccejaanse invloeden ondergaan. Hoogleraar Valckenier en zijn collega Schotanus waren de denkbeelden van Coccejus toegedaan. Zijn studie in Utrecht zou dan gezien kunnen worden als een tegenhanger van de Coccejaanse invloeden. Een andere reden kan geweest zijn dat Wilhelmus bewust die verdieping heeft gezocht. Utrecht was immers het centrum van de theologische wetenschap. Het werd als een voorrecht gezien om daar te kunnen studeren. Met name de colleges van Voetius werden van groot belang geacht.

Mogelijk heeft Anna Maria van Schurman, die een trouwe aanhanger van Voetius was, een rol gespeeld. Zij had contacten met de vader van Wilhelmus à Brakel. Het is bekend dat ze hem samen met haar broer Johan Godschalck in Makkum bezocht heeft. Dat bezoek had grote indruk op hen gemaakt. De levenswandel van Theodorus à Brakel sprak hen zeer aan. Met name de manier waarop hij de heiliging van de sabbat in de praktijk bracht, vonden ze een indrukwekkend voorbeeld van levensheiliging.

Later zou Anna Maria van Schurman in haar boek *Eucleria* verwijzen naar dat bezoek en de indruk die het maakte. Dat ook Voetius op de hoogte was van het werk van Theodorus à Brakel, blijkt uit zijn werk *De praktijk der godzaligheid*. In de inleiding van hoofdstuk 15 ('Hoe men de dag op godzalige en gelukkige wijze moet doorbrengen') noemt hij naast veel andere werken dat van Theodorus à Brakel, *Het geestelijke leven*.

Er liepen dus lijntjes van de predikant van Makkum naar vooraanstaande mensen uit de Utrechtse kring. Dat gecombineerd met het uitblijven van een beroep, heeft geleid tot de voortzetting van zijn studie in Utrecht. Hoe het ook zij, zijn verblijf in Utrecht is om meer dan één reden voor Wilhelmus van grote betekenis geweest. Hij leerde daar Sara Nevius kennen, die bevriend was met Anna Maria van Schurman. Met Sara Nevius is hij een paar jaar later getrouwd.

Verstaanbare waarschuwingen

Wilhelmus À Brakel waarschuwde later in begrijpelijke taal zijn gemeenteleden tegen de opvattingen van het cartesianisme. Daarvan kunnen we bijvoorbeeld lezen in zijn boek *Halleluja of lof des Heeren over het genadeverbond*. Hij schreef onder meer dat het menselijke verstand zich tegen het geloof in de ene God, Die Zich als Drie- enig in de Bijbel openbaart, verzet: 'Hiertegen komt het vleeselijk vernuft in opstand; het wil niet aannemen dan wat met het oog ziet, met de hand tast, of met het verstand begrijpen kan. Het wil God aan de mens gelijk maken.'

Op deze eenvoudige wijze schetste À Brakel de hoofdlijnen van het cartesianisme. De mens overschatte zijn verstand. Wat is hij nu eenmaal in vergelijking met de oneindige en onbegrijpelijke God? Geen redeneren, maar geloof en aanbidding: 'Neem volwaardig, eenvoudig, zonder achterdocht aan wat God zegt; het mag het natuurlijke verstand toeschijnen zo het wil. Bedenk altijd dat God uw verstand oneindig te boven gaat en dat gij maar een klein mens, en een groot dom beest in uw verstand zijt.'

Spinoza bracht hij eveneens ter sprake. Dat deed hij in de *Redelijke Godsdienst*. Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat hij in deze populaire dogmatiek Spinoza's zienswijze op een heel eigen wijze weergaf. In de tekst waarin hij ook Spinoza noemde, schreef hij bijvoorbeeld: 'Geen zaligheid dan vrolijk te zijn in eten, drinken, hoereren, pronken, plezieren en opvolgen van zijn lusten. Liegen en bedriegen zijn goede middelen om de zaligheid te bekomen of te ontkomen aan datgene dat hun zaligheid zou storen.'

Dit citaat zegt niets over de filosofie van Spinoza, wel over een hedonistische levensstijl, waarbij het de vraag is of die paste bij de sobere manier van leven van Spinoza. Bij zijn poging om op eenvoudige wijze te wapenen tegen bijvoorbeeld het cartesianisme en het spinozisme kwamen zijn waarschuwingen in de buurt van het schetsen van een karikatuur. Op de universiteit zal hij er hoogstwaarschijnlijk op een evenwichtiger wijze mee kennis gemaakt hebben.

Wilhelmus À Brakel, opgevoed door godvrezende ouders, van wie we van de vader in ieder geval weten dat zijn leven vooral was gericht op het innerlijke, gevormd op de Latijnse school in Leeuwarden, op de Academie in Franeker en de universiteit in Utrecht, was voorbereid op het predikantschap. Hij had heel wat geestelijke en wetenschappelijke bagage meegekregen. Bovenal ervoer hij dat God Zelf hem tot dit belangrijke ambt geroepen had.

3. Het allerwaardigste ambt

"Waarom wij door deze letters getuigenis geven dat wij tot het aller-waardigste ambt van de dienst (dat God wel doe gelukken) de heer Wilhelmus À Brakel hebben toegelaten, zoals wij ook toelaten, in de rol en orde van de dienaren van Christus aangenomen hebben, gelijk wij ook aannemen en hem macht gegeven hebben, gelijk wij ook geven, het Evangelie naar het voorschrift van God zuiver te, prediken, de eerwaardige sacramenten van het Nieuwe Testament eerbiedig te bedienen; de sleutelen om het Koninkrijk der hemelen te openen en te sluiten, te weten de kerkelijke tucht voorzichtig te oefenen, en alles wat tot de kerkelijke regering behoort, zowel in het openbaar als individueel uit te voeren, gelijk het een getrouwe dienstknecht van Christus betaamt."

Met deze plechtige woorden ontving Wilhelmus À Brakel, nadat hij zijn theologische studie met succes had afgerond, de bevoegdheid om het predikambt uit te oefenen. Eerst werd hij door de classis Leeuwarden geëxamineerd. Zijn proefpreek ging over Openbaring 21:11: *'En zij [de grote stad, het heilige Jeruzalem] had de heerlijkheid Gods, en haar licht was den allerkostelijksten steen gelijk, namelijk als den steen Jaspis, blinkende gelijk kristal.'*⁴² Jaren na zijn bevestiging nam hij deze zinnen op in zijn Redelijke Godsdienst. In dit hoofdstuk gaan we in op zijn studie voor predikant en op de vraag hoe hij zijn ambt zag.

Twaalf punten

Wat was de visie van Wilhelmus À Brakel op het predikantschap? In zijn boek *Redelijke Godsdienst* heeft hij zich daar uitvoerig over uitgelaten. In het eerste deel wijdt hij twee hoofdstukken aan zijn ambt. Hij noemt predikanten ook welgezanten. Ze zijn gezonden. Het gaat niet om henzelf, maar om de boodschap van Hem Die hen zendt. Hij spreekt uit naam van zijn Heere. God roept Zijn dienstknechten op een inwendige manier. Dit betekent echter niet dat die zending op een buitengewone manier plaatsvindt, door een bijzondere inspraak van God. Daar hoeven mensen niet op te wachten. Geroepen en gezonden dienstknechten kunnen op een andere manier overtuigd worden van hun inwendige roeping. Die overtuiging hangt nauw samen met het ambt van predikant.

Twaalf punten somt À Brakel op die bij dat ambt horen.

De predikant behoort in de eerste plaats de mond des Heeren te zijn. Hij moet als dienstknecht van Christus het Evangelie verkondigen. Hij brengt die boodschap ook aan onwetenden. Zijn tweede opdracht is daarom onwetende mensen te onderwijzen in de weg der zaligheid. Dat is een middel om hen te trekken uit de macht van de duivel en hen als derde opdracht, tot Christus te brengen. In de vierde, vijfde en zesde plaats dient de dienstknecht van Christus bedroefde mensen te troosten, dragen op te wekken en afgedwaalden terug te brengen. Zijn taak bestaat ook uit het aansporen tot zelfonderzoek, zodat geveinsden en tijdgelovigen aan zichzelf ontdekt worden. Als achtste punt noemt A Brakel het verdedigen van de Bijbelse leer tegen dwalingen. Goddelozen moeten bestraft worden, voor mensen die ergernis veroorzaken is in de kerk geen plaats. Dat sluit aan bij de elfde taak, namelijk het aanbrengen van luister van en respect voor de kerk. Als sluitstuk van de reeks wijst hij op het grote belang van *het voorbeeld*. De predikant als voorbeeld, die in staat en bereid is rekenschap af te leggen voor de hem toebetrouwde zielen.

Als mensen deze twaalf kenmerken niet kennen en het gewicht ervan ervaren, hoe zullen ze dan hun ambt trouw kunnen uitvoeren? zo vraagt À Brakel zich af. 'Dit moet men kennen, overwegen, gevoelen, zal men zich bewust zijn van zijn roeping.

De liefde is onmisbaar

Naast deze twaalf punten zijn ook benodigde kennis en bekwaamheid voor de predikant van belang. Hij noemt daarbij een geestelijk aspect, namelijk dat hij de kracht van de Goddelijke waarheden kent en dus uit eigen bevinding daarvan kan spreken. Daarnaast draagt hij een praktische overweging aan. De predikant moet zijn gedachten op een goede manier onder woorden kunnen brengen en verstaanbaar zijn. De predikant moet een bijzondere liefde voor Christus, de kerk, de bekeerden en onbekeerden hebben. Het is totaal verkeerd als men voor het predikantschap kiest om er maatschappelijk gezien beter van te worden: 'Hij was gelukkiger als hij een schoenmaker werd, want in mijn ogen is er geen gruwelijker mens dan een niet wedergeboren predikant die de heilige dingen van God tot zijn eigen belang gebruikt.'⁴⁵ Ook bij geroepen predikanten kan het gevoel van eigen onbekwaamheid regelmatig de kop opsteken. Dat kan ertoe leiden dat een predikant zijn

ambt wil neerleggen. Dat was bij Mozes en Jeremia ook het geval. Als de bemoedigingen echter in het hart ervaren worden, neemt de gewilligheid om verder in dit ambt dienstbaar te zijn toe.

Deze kenmerken horen tot de inwendige roeping tot het ambt. Over de uitwendige roeping is À Brakel beknopter. Ook daarbij hoort niet iets wat buitengewoon is. Dat was wel het geval met de profeten en apostelen. Hij wijst op de roeping van Paulus en Barnabas tot apostel. Bij hen vond iets onmiddellijks plaats - de Heilige Geest zei dat Paulus en Barnabas afgezonderd moesten worden - en iets middellijks - hun werden de handen opgelegd en toen begonnen ze met hun werk. De gewone, uitwendige roeping berust bij de kerk. Met nadruk geeft A Brakel aan: 'Ik zeg kerk, niet overheden.' In zijn tijd was er regelmatig onenigheid over de vraag of en in hoeverre de overheid een taak had ten aanzien van kerkelijke zaken. A. Brakel kwam naar aanleiding van die vraag meer dan eens in conflict met de overheid. In hoofdstuk 4 komt dit ter sprake.

Profiel van een predikant

In hoofdstuk 27 van deel I van de Redelijke Godsdienst beschrijft À Brakel enkele algemene hoofdlijnen, zoals die hierboven aan de orde zijn gesteld. In hoofdstuk 28 gaat hij er concreter en dieper op in. Hij wijst daarbij nadrukkelijk op de hoedanigheden en de bekwaamheden van de persoon van de predikant: 'Tot de hoedanigheid des persoons wordt in het algemeen vereist dat hij bekwaam is tot het werk en getrouw in de uitvoering daarvan. In het bijzonder wordt vereist ...' Tegenwoordig spreekt men over het 'competentieprofiel' van de predikant. Dat bestaat volgens À Brakel uit zeven competenties. Tussen de twaalf hierboven beschreven kenmerken van de predikant en de zeven die in hoofdstuk 28 worden beschreven, bestaat wel wat overlap. Gezien de expliciete manier waarop À Brakel ze aan de orde stelt en de persoonlijke dimensie, worden ze hier beknopt beschreven.

Als eerste vereiste noemt hij *geleerdheid*. Dat À Brakel niet met een geestelijk kenmerk begint, heeft te maken met de opbouw van de hoofdstukken in de Redelijke Godsdienst. In hoofdstuk 27 behandelt hij de roeping, zowel inwendig als uitwendig. Daarbij geeft hij nadrukkelijk aan dat iemand weet dat hij geroepen is. Vandaar dat hij niet als eerste noemt dat de dienstknecht wedergeboren is en innerlijk voelt dat hij door God geroepen is. Dat punt heeft hij namelijk al beschreven. Dat À Brakel daarna nog zeven punten aan de orde stelt, betekent dat een geroepen predikant niet op zijn lauweren kan rusten, maar zich moet inspannen om zijn werk goed te doen. Geleerdheid heeft daarbij prioriteit. Iedere predikant moet de Griekse en Hebreeuwse taal beheersen. Het doel van die kennis is niet louter geleerdheid. Het is slechts een instrument om wijsheid te verkrijgen. Filosofische kennis is volgens A Brakel van belang, omdat de predikant daardoor met beter resultaat theologische zaken zal kunnen behandelen. Boven dit alles is echter een grondige theologische kennis nodig. Mannen die veel uit hun hoofd geleerd hebben om op die manier voor het examen te slagen en die in staat zijn om vanuit boeken een preek samen te stellen, zijn geen goede theologen. Hij noemt zo'n dominee en de gemeente die hij dient: 'Beklagenswaardige predikant! Beklagenswaardige gemeente!'

Wat is volgens À Brakel dan wel een goede predikant?

Iemand die een *diep doordringende kennis heeft van theologische zaken*. Hij is daarmee door veel oefenen vertrouwd geworden. Onderzoek van de Bijbel, het opzoeken van de samenhang tussen het ene en andere Bijbelgedeelte, het doel van de Heilige Geest nagaan en andere vormen van Bijbelstudie, horen bij het werk van een predikant. Maar 'dit betekent alles nog niets als hij zelf niet door de Heilige Geest verlicht is en bekeerd, zodat hij de zaken die hij in het Woord leest, zelf in zijn hart bevindt, dat hij zelf uit

ondervinding weet wat bekering, bidden, wat geloven in Christus is, worstelingen van het geloof, omleidingen en aanvechtingen van de duivel, wat duisternis, wat verzegeling, wat verloochening, wat doding van de zonde, enz., wat dit alles is.' Bij de vereiste 'geleerdheid' gaat het dus niet alleen om objectieve kennis die de predikant verwerft om zijn ambt uit te oefenen. Hij moet die kennis verinnerlijkt hebben, bevindelijke kennis.

Iemand die voldoet aan het bovenstaande, kan een goed theoloog genoemd worden. Maar niet alle goede theologen kunnen herders en leraars zijn. Niet iedereen kan de schat waarover hij moet spreken, op een overtuigende en verstaanbare manier overbrengen. Het is wel mogelijk dat zo iemand zichzelf sticht, maar hij is slechts in geringe mate nuttig voor zijn medemens. Daarom noemt A Brakel *'bekwaamheid om te leren'* als tweede vereiste.

Bij 'deftigheid' als derde vereiste, wijst hij op stemmigheid. Job was een voorbeeld voor zijn omgeving. De jongens zagen hem en verborgen zich, de stokouden stonden op en de oversten hielden op met praten, zo getuigde Job van zichzelf. Zo moet het ook zijn met predikanten. Om dat respect en gezag te verkrijgen, moet een predikant drie verkeerde houdingen vermijden, namelijk gemaaktheid, stuursheid en verachtelijke kindsheid. Bij de eerste doet een predikant zich deftig voor, terwijl hij het niet is. Hij loopt dan op een aparte manier en steekt zijn hoofd in de lucht. 'Foei! Die belachelijke gemaaktheid voortkomend uit zelfzucht.' Stuursheid, een houding die A Brakel 'barsheid' noemt, vloeit volgens hem voort uit trotsheid en het gevoel dat hij meer is dan andere mensen. Het kan gebeuren dat dat gedrag het gevolg is van een verkeerde opvoeding, waarbij niet geleerd is hoe men zich ten opzichte van anderen heeft te gedragen. Mensen kunnen zich als volwassenen op een kinderlijke manier gedragen. Dat geldt ook predikanten. Voor die 'verachtelijke kinderlijkheid' heeft A Brakel geen goed woord over. Als een predikant zich van die drie valkuilen bewust is, zal hij streven naar vriendelijke deftigheid. Zijn gemeenteleden zullen dan niet schuw voor hem zijn en hem ook niet verachten.

De vierde eigenschap van een predikant is volgens A Brakel *liefde voor Christus, voor Zijn zaak en voor Zijn schapen*. De liefde voor de gemeente is niet bedoeld om wederliefde te krijgen. Het is gevende liefde die erop gericht is om veel te betekenen voor de zielen van de gemeenteleden. Daarbij zal de predikant een soort vaderfiguur moeten zijn. Hij zal veel bidden voor zijn gemeente en voor zichzelf. Het gebed voor zichzelf is eveneens tot voordeel van de gemeente. De voorbereiding van de preken zal ook biddend moeten plaatsvinden. Dat gebed is dan niet bedoeld om te bereiken dat zijn gemeente de predikant eert en acht, dat er veel mensen onder zijn gehoor mogen zitten of om zijn eigen geweten tevreden te stellen. Nee, de gebeden van de predikant behoren voor de gemeente te zijn en tot heil van de mensen. Paulus bad eveneens nacht en dag zeer overvloedig om 'te volmaken, 't geen aan uw geloof ontbreekt' (1 Thessalonicenzen 3: 20).

Bij de beschrijving van de vijfde eigenschap van de predikant doet A Brakel krachtige uitspraken. Hij sluit aan bij het slot van de vierde vereiste, namelijk het gebed niet alleen voor zichzelf, maar vooral voor de gemeenteleden. Daarom noemt hij die vereiste *zelfverloochening*. Het welzijn van de gemeente staat centraal. Als dat niet het geval is, is het droevig met de prediker gesteld: 'Daar is geen gruwelijker schepsel onder de zon dan een predikant die zichzelf op het oog heeft. Hij gebruikt God en de heilige zaken tot zijn eigen misdadige begeerlijkheden.' Het bidden en preken vanuit zo'n gestalte vergelijkt hij met het gebruik van vreemd vuur, waarbij men doet alsof men liefde tot God heeft. Dat gaat gepaard met een 'ander afgrijselijk beest, namelijk de afgunst'. Die negatieve eigenschap wordt versterkt door jaloezie. Een predikant die zelfverloochening mist, zal jaloers zijn op zijn ambtsbroeders. Als er mensen getrokken worden onder de bediening van het Woord dat anderen verkondigen, is hij jaloers. Dat had moeten gebeuren

onder zijn prediking. Als de liefde tot Christus en de zielen ontbreekt, zal het resultaat van de prediking tegengesteld zijn aan het doel, namelijk de bekering van mensen.

De predikant moet *ijverig* zijn. Die eigenschap, naarstigheid, past bij iedere predikant. Kwade voorgangers zijn slaperig en hebben het sluimeren lief (Jesaja 56:10). De Opperherder, de Heere Jezus Zelf, was bezig van de vroege morgen tot de late avond en 's nachts bad Hij. Dat voorbeeld is ter navolging: bidden, onderzoeken van Gods Woord, studeren om de verkregen geleerdheid te bewaren en te vermeerderen om een schat van wetenschap te hebben. Met die wetenschap zal hij de preken voorbereiden en overdenken voordat hij ze uitspreekt. Hij zal ook zijn vaardigheden ontwikkelen om mensen te bezoeken en hen op een goede manier behandelen. Als iemand alleen maar dominee geworden is om het geld en om een gemakkelijk leven te hebben, heeft À Brakel een kort advies: 'Laat hij weer heengaan vanwaar hij gekomen is.'

Het laatste kenmerk van een goede predikant is *het voorbeeld dat hij voorleeft*. Ook bij de twaalf punten van de inwendige roeping tot het predikambt, wees hij op het grote belang van het voorleven. Paulus kon daarom met grote regelmaat schrijven: 'Weest mijn navolgers.' Als het voorbeeld ontbreekt en een predikant ergernis geeft, heeft hij geen gezag. Mensen zullen dan zeggen: 'Medicijnmeester, genees uzelf.' Zijn woorden zullen dan geen ingang hebben en Gods Naam zal gelasterd worden. De woorden van een predikant die een voorbeeld is, zullen opwekken tot zaligheid en mensen in hun geweten raken. Hij vergelijkt predikanten met een geslepen diamant. Het kleinste haartje of vezeltje dat daarin is, wordt snel gezien. Zo is het ook met het leven van een predikant. Dat is niet vrijblijvend.

Zeven eigenschappen voor een goede predikant. Die ziet À Brakel als de vereiste bekwaamheden, gebaseerd op het uitgangspunt: 'Een iedere herder heeft zich te gedragen als een gezant Gods.'

Een predikant, toegerust door zijn studie, geoefend en bekwaam gemaakt met deze competenties, kan zijn werk gaan doen. Ook over de inhoud van dat werk schrijft À Brakel in zijn boek Redelijke Godsdienst. Het bestaat volgens hem uit zes onderdelen, te weten ***bidden, preken, catechetisch onderwijs geven, bezoeken afleggen, sacramenten bedienen en het gebruik van de sleutelen van het Koninkrijk der hemelen***. Aan elk van die taken besteedt hij aandacht en schrijft daarover dingen die van belang zijn voor de lezers. Tevens geven ze er inzicht in hoe een predikant volgens hem zijn ambt inhoud moet geven.

1. Bidden

Bij zijn toelichting op het bidden doelt À Brakel niet op het persoonlijke gebed, maar op het openbare. Hij is van mening dat dit niet altijd hetzelfde mag zijn. Er zijn predikanten die zelf een gebed maken en dat altijd uitspreken. Dat is een bewijs van een koude voorbidder die dan ook koude nabidders heeft. Voorbereiding van het gebed is zinvol: 'Ik misprijs het niet om vooraf te bedenken welke zaken de Heere voorgedragen moeten worden en om het geheugen te ondersteunen enkele punten op te schrijven.' Naar de omstandigheden moet het gebed aangepast worden. De predikant moet echter vooral afhankelijk zijn van de Geest van God, Die voorbidt met onuitsprekelijke zuchtingen.

Zonder een goede voorbereiding zal het gebed niet met stichting uitgesproken kunnen worden. De mensen in de kerk zullen de predikant niet in een biddende gestalte kunnen volgen. 'Het is schrikkelijk zonder verstand zomaar enige woorden daarheen te rabbelen, van 't een op het andere te springen en alles zonder slot en zin maar op te zeggen. De gemeente zal veel meer nut en aandacht kunnen hebben van een formuliergebed, dan van zo'n ijdel verhaal van woorden', schrijft À Brakel. Een predikant moet tijdens het gebed zichzelf niet in het middelpunt stellen. Hij moet niet de woorden 'ik' en 'mij' gebruiken,

maar in de derde persoon spreken. Het spreken over lichamelijke zwakte moet hij eveneens achterwege laten. Dat kan bedoeld zijn om medelijden van de mensen op te wekken of om begrip te vragen als hij de preek niet zo goed heeft voorbereid. Het kan zelfs om verwondering op te wekken dat het ondanks de zwakte toch nog zo goed ging. Uit deze laatste opmerkingen blijkt dat A Brakel een nuchtere man was, die van mening was dat een predikant zich ook op zijn gebed goed moet voorbereiden en zijn werk gewoon goed moet doen.

2. Preken

Het preken bespreekt A Brakel als *tweede onderdeel van het werk van een predikant*. Hij noemt dat 'een groot werk'. Een predikant moet zich realiseren dat 'God hem gezonden heeft, dat hij als een gezant van God op de preekstoel staat en in de naam van God spreekt en de mond des Heeren tot de gemeente is. Dat moet in hem vrees en beven verwekken, zowel wat betreft de zaken die hij zal uitspreken als de manier waarop hij zal spreken. De Heere ziet er nauw op toe of hij zo preekt zoals hem bevolen was.'

Het preken is toch het middel waardoor de Heere mensen uit het rijk van de vorst der duisternis overbrengt tot het wonderbare licht van het Koninkrijk van de Heere Jezus. Daarom is het van groot belang dat een predikant zich ervan bewust is wat hij zegt en hoe hij het zegt. Tot dat grote werk is hij uit zichzelf onbekwaam. Daarom moet hij veel bidden, niet in de eerste plaats of hij de preek tot een goed einde zal brengen, maar vooral om zegen over de preek tot bekering, opbouw van zielen en vertroosting.

Ook over de keuze van teksten, het gebruik van geleerde woorden, de inspanning om zo duidelijk mogelijk de zaken uit te leggen en toe te lichten, schrijft A Brakel. Zelfs geeft hij zijn visie op de taak van de predikant als hij van de preekstoel komt. Hij dient dat te doen zoals Mozes van de berg Sinai kwam. Zijn gezicht straalde. Zo hoort ook de predikant iets uit te stralen van de eerbied voor God en van het gewicht van het werk dat hij net verrichtte. Als hij thuiskomt, moet hij rechtstreeks naar zijn kamer gaan en zich daar vernederen voor Gods aangezicht over de gebreken die in zijn preek waren, God danken voor de hulp die hij ervoer en bidden om een zegen over het gepredikte Woord voor zichzelf en de gemeente.

3. Vier soorten catechisatie

In het verlengde van het preken ligt het catechiseren. Daaraan hecht A Brakel veel waarde: 'Ik kan niet zien hoe een predikant met een gerust gemoed kan leven en sterven die zijn werk niet maakt van het catechiseren', schrijft hij als inleiding op dit deel van het ambtelijke werk.

Het is namelijk hetzelfde werk als preken. Voor onwetende mensen zijn preken niet geschikt om de waarheid en de godzaligheid in te planten: 'Daartoe is catechiseren het bekwaamste middel.' Het catechetisch onderwijs is in de eerste plaats bedoeld voor de jonge kinderen van de gemeente. Zij zijn gedoopt en horen bij de kerk. Daarom moeten predikanten oog voor hen hebben.

Mensen die deel willen nemen aan het Heilig Avondmaal, moeten eveneens catechetisch onderwijs volgen: 'Want hoe zullen zij belijdenis doen van hun geloof en zich rekenschap geven van de hoop die in hen is, als zij de waarheid niet grondig kennen en hoe zullen zij die kennen, als ze daarin niet onderwezen worden?' Er moet wel goed opgelet worden wie men aan het Heilig Avondmaal toelaat. Het bederf of de welstand van de kerk hangt daarmee samen. Een geringe kennis is onvoldoende: 'Naïeve predikanten, beklagenswaardige lidmaten, die op het opzeggen van de artikelen van het geloof en het gebed des Heeren toegelaten worden!'

Hier zien we dat À Brakel een relatie legt tussen het afleggen van de geloofsbelijdenis en de deelname aan het Heilig Avondmaal. Elders in de Redelijke Godsdienst en in een ander geschrift, gaat hij in op de voorwaarden waaronder gelovigen mogen deelnemen aan dit sacrament. Later zullen we hier aandacht aan besteden.

Een andere groep die catechisatie nodig had, waren jongelingen en andere manspersonen die bekwaam gemaakt moesten worden om de Bijbelse leer te verdedigen tegen mensen die het daarmee niet eens waren. Die vorm van catechetisch onderwijs had dus duidelijk een apologetisch doel. Bij die groep apologeten hoorden ook 'helpers'. Die konden een taak uitoefenen als ziekenbezoekers, voorlezers in de kerk en op koopvaardijochten. De 'bekwaamsten' onder hen konden wellicht later predikant worden.

Het onderwijs aan deze derde groep was vooral praktisch gericht, de catechisatie voor de vierde groep had duidelijk een geestelijke, bevindelijke spits. Daarin nam de oefening der godzaligheid een belangrijke plaats in, 'om de handelingen van God met de zielen in de bekering en de voortgang te ontdekken'. Ook gewetenszaken, redenen voor geestelijke blijdschap en droefheid, strijd en overwinning kwamen daarbij aan de orde. Die catechisatie was een vorm van geestelijk leidinggeven, om 'alzo een iegelijk een vaste gang te doen hebben in de weg der godzaligheid'.

De manier van deze catechisatie kon divers zijn. Het was mogelijk dat er samenspraken werden gehouden onder leiding van de predikant of dat het de formele manier van catechetisch onderwijs was. Ook de plaats waar dit gebeurde kon verschillen: openbare plaatsen of particuliere bijeenkomsten van een kleine groep mensen. Dergelijke bijeenkomsten werden ook wel oefeningen genoemd.

Een voorbeeld van zo'n oefening die Wilhelmus À Brakel in 1702 in Leiden hield, is opgenomen in het boekje Stigtelyke Oeffeningen. Hij begon zijn oefening met te zeggen dat hij geen preek zou houden, maar in het kort iets tot de aanwezigen wilde zeggen. Ook Hellenbroek riep tijdens zijn preek naar aanleiding van het overlijden van Wilhelmus À Brakel de oefeningen in herinnering. Hij sprak over de 'bijzondere oefeningen onder u in zijn eigen huis, in de huizen van anderen en dan vooral niet te vergeten de zeer nuttige en gezegende oefening in de Kapel, waar nog zo velen van u met veel blijdschap aan moeten denken'.

4. Huisbezoek

De beschrijving van het catechetisch onderwijs aan de vier verschillende groepen jongeren en ouderen, laat À Brakel volgen door die over het visiteren, 'dat is het bezoeken van de lidmaten van huis tot huis'. Volgens hem moet de predikant de lidmaten van de gemeente kennen. Dat is nodig omdat tijdens het huisbezoek de staat van de ziel ter sprake komt. Na deze belangrijkste vraag stelt hij nog een aantal andere voor, namelijk of de mensen gewoon zijn om 's morgens, 's middags en 's avonds zich af te zonderen om te bidden en de Bijbel te lezen, of in het gezin huisgodsdienst wordt gehouden, hoe de kinderen opgevoed worden, hoe het gaat met het dagelijkse beroep, of men zich inspannt om de kerkdiensten bij te wonen, hoe het is met de heiliging van de zondag en wat gedaan wordt tot stichting van de medemens. Met het laatste punt geeft Ik Brakel aan dat mensen niet alleen naar zichzelf moeten kijken, maar dat ze ook oog moeten hebben voor hun naaste. De voorbeeldfunctie van mensen jegens hun medemens zal hem daarbij voor ogen gestaan hebben.

De predikant moet voorkomen dat hij steeds dezelfde dingen aan de orde stelt. De aanbevolen manier van huisbezoek doen kost tijd en inspanning. Het is heel wat anders dan van het ene huis naar het andere te gaan, te vragen of er iets aan de hand is, en wanneer dat niet het geval is, het huis verlaten met de woorden: Wij wensen u veel zegen.'

Een andere verkeerde manier van huisbezoek afleggen is om te spreken over alledaagse dingen. Dat is geen echt huisbezoek. Het kan ook nog erger, namelijk als er een glas wijn

geschonken wordt. Dan is de gelegenheid om echt huisbezoek af te leggen voorbij. 'Beklagenswaardige predikanten, beklagenswaardig huisbezoek, als het zo gaat!'

5. Sacramenten en sleutelen

De vijfde taak van een predikant is de bediening van **de sacramenten**. Dat is onlosmakelijk verbonden met het preken. De Heere Jezus gaf dat Zelf aan in de tekst: 'Gaaf dan heen, onderwijst al de volken, dezelve dopende' (Mattheüs 28:19). De predikant is tijdens het preken de mond des Heeren; als hij de sacramenten bedient, is hij de hand van de Heere Jezus om aan Zijn bruid 'de trouwpenning' over te geven. De bediening van de sacramenten mag geen sleur worden. Steeds moet de predikant laten zien dat hij dit grote werk doet als een gezant van Christus. Het zijn tekenen en zegelen van Zijn lijden en sterven die hij meedeelt aan anderen. De belofte dat ieder die in de Zoon gelooft het eeuwige leven heeft, wordt daarmee verzegeld. Als de predikant die houding van ernstvolle betrokkenheid niet heeft, zo stelt À Brakel, dan betekent dat een 'verschrikkelijke ontheiliging van de heilige zaken'.

Het gebruik van **de sleutelen van het Koninkrijk der hemelen** beschrijft À Brakel als laatste taak van de predikant. Hij doelt niet op de christelijke ban, want die kan een predikant alleen toepassen als lid van de kerkenraad. Maar de predikant moet door middel van de verkondiging van het Woord de sleutelen van het Koninkrijk der hemelen gebruiken. À Brakel realiseert zich goed dat een predikant niet 'feilloos' kan weten of iemand wedergeboren is of niet. Ook al zijn er tekenen die daarop wijzen en voelt hij in zijn hart dat hij met een bekeerde te maken heeft, 'hij kan bedrogen worden'. Dat houdt in dat een predikant die sleutels met behoedzaamheid hanteert. Dat is ook het geval ten aanzien van de onbekeerden. Daarom zag hij het als een belangrijk onderdeel van zijn werk om ontdekkend te preken, zodat een ieder zijn staat voor God kan zien. De gelovigen mag vergeving van zonden verkondigd worden. De onbekeerden moeten aan zichzelf ontdekt worden. Als zij onbekeerd blijven, zullen ze de eeuwige duisternis ingaan. Deze boodschap moet de predikant niet hard overdragen. Hij moet dat doen met 'veel tederheid des harten, zonder aanzien van personen'. En toch ook met vrijmoedigheid, omdat de macht om dat te doen hem van God gegeven is. Deze taak behoort hij ook getrouw te doen, anders worden de godzaligen bedroefd en de goddelozen in hun gedrag versterkt: 'Dan mag hij wel vrezen voor het oordeel van God'.

Gezant van Christus

Wilhelmus À Brakel was zich ervan bewust dat hij een gezant van Christus was. Hij wijst daar regelmatig op, door onder meer de tekst te citeren: 'Zo zijn wij dan gezanten van Christuswege, alsof God door ons bade, wij bidden van Christuswege: Laat u met God verzoenen' (2, Korinthe 5:20). Hij wijst op de preken, de catechisaties en de oefeningen. De hele dag worden de handen naar mensen uitgestrekt met de boodschap der verzoening: 'Al had gij al de zonden van alle mensen gedaan en dat op het allerverschrikkelijkst, in Jezus is volheid genoeg.' Predikanten zijn uitdelers van de verborgenheden Gods (1 Korinthe 4: 1), waarvan de Heere Jezus zegt: Wie u hoort, die hoort Mij; en die u verwerpt, die verwerpt Mij' (Lukas 10:16). Hij biedt Christus aan. Daarom kan À Brakel niet stelligheid zeggen: 'Ik, een door Christus gezonden dienaar om het Evangelie te verkondigen.' Wat later Hellenbroek en Le Roy zeiden over À Brakels studie in Franeker en Utrecht en wat hijzelf als zijn visie op het predikantschap in de Redelijke Godsdienst beschreef, laat zien dat hij overtuigd was van de grote betekenis van dit Goddelijke beroep.

4. Een ijverig dienaar in Gods werk

Hoedanig hij onder u gewandeld en zich omtrent u gedragen heeft, weten allen die het voorrecht hadden om onder zijn bediening en medeopzicht te leven. Wat was hij een ijverig dienaar in Gods werk. En hoezeer heeft hij zich niet benaastigt om zichzelf Gode beproefd voor te stellen en een arbeider te zijn die niet beschaamd wordt, die het Woord der waarheid recht snijdt.'

Met deze woorden kenschetste Daniel le Roy zijn overleden ambtsbroeder Wilhelmus À Brakel. In dit hoofdstuk, waarin ook de context van de tijd waarin hij zijn werk deed ter sprake komt, besteden we aandacht aan zijn werk in Exmorra, Stavoren, Harlingen, Leeuwarden en Rotterdam.

Exmorra

De jonge Wilhelmus À Brakel had al regelmatig in Friesland gepreekt. Hij kreeg er bekendheid om zijn preekgiven. Toch duurde het tot 1662 voordat hij een beroep ontving. De toen 27-jarige afgestudeerde theoloog werd beroepen door de gemeente in Exmorra. Deze kleine gemeente kon samen met de buurgemeente Allingawier een beroep uitbrengen. À Brakel kende die omgeving. Zijn vader diende de gemeente Makkum. Exmorra en Makkum liggen niet ver bij elkaar vandaan. Vader en zoon À Brakel verkeerden dus in elkaars nabijheid. Ze woonden meer dan eens samen de meerdere kerkelijke vergaderingen bij.

Hellenbroek vermeldde in zijn rouwpreek dat de jonge predikant in zijn eerste gemeente met veel verzet, veel hardigheid, werd geconfronteerd.

Later veranderde de stemming onder de kerkgangers. De jonge predikant kon getuigen van veel vrucht op zijn werk. Met genoegen en dankbaarheid keek hij tijdens gesprekken met goede vrienden terug op de jaren in Exmorra. De Heere zegende de prediking en het pastorale werk, zodat er velen uit de macht van de duivel overgebracht werden in het Koninkrijk van Gods genade.

Huwelijk Sara Nevius

Tijdens de ambtsperiode in Exmorra veranderde er in de privésfeer van het leven van Wilhelmus À Brakel heel wat. Hij trouwde in 1664 met Sara Nevius. Het huwelijk werd voltrokken in Utrecht, de woonplaats van de bruid. Sara was nog jong, maar had al een veelbewogen leven achter zich. Haar vader, dominee Johannes Nevius, stierf toen ze nog maar drie jaar was. Hij diende de gemeente Venlo, waar hij nog maar kort stond na zijn vertrek uit Zoelen. In die plaats was zijn dochter Sara geboren. De jonge weduwe Nevius verliet Venlo, dat intussen door de Spanjaarden heroverd was en waar de rooms-katholieke godsdienst opnieuw werd ingevoerd.

De nieuwe woonplaats werd Kampen. Er was haar moeder veel aan gelegen om haar dochter een goede opvoeding te geven. Klaarblijkelijk was ze in financieel opzicht welgesteld, want ze kon het zich veroorloven om Sara naar de Franse school in Amsterdam te laten gaan. Dat was lang niet voor iedereen weggelegd, zeker niet voor meisjes. Toen ze veertien jaar was, keerde ze terug naar Kampen. Ze kon lezen, schrijven en speelde klavecimbel. Werken met de handen was haar ook geleerd. Ze kon goed handwerken en zelfs sieraden vervaardigen.

Toen ze 17 jaar was, trouwde Sara met dominee Henricus Vege, die toen in Benthuizen stond. Ze heeft daar maar kort gewoond. In die paar jaar heeft ze echter veel meegemaakt. Haar twee kinderen die uit hun huwelijk geboren werden, stierven kort na elkaar. Ook haar

man moest ze door de dood afstaan. Ingrijpend! De nog geen 20-jarige weduwe verliet Benthuizen en ging weer bij haar moeder in Kampen wonen.

Hoe is deze jonge vrouw met haar verdriet omgegaan? Hoe heeft ze de draad van haar leven na deze smartelijke ervaringen weer opgepakt? Het geloof in God, Die alles bestuurt, zal haar tot grote troost geweest zijn. Sara was een ernstige vrouw. Dat blijkt wel uit het boek en de gedichten die ze nagelaten heeft. Zij, evenals vrijwel alle mensen in de 17e eeuw, leefde met een sterk Godsbesef. Het leven was voor hen niet alleen binnenwerelds. Er was voor hen een open hemel waar de almachtige God woont, Die het leven van ieder mens leidt naar de raad van Zijn wil.

Te midden van de vele onzekerheden die bij de 17e eeuw hoorden, zoals zuigelingensterfte, overstromingen, pest onder mensen en dieren, regelmatige voedseltekorten door misoogsten en oorlog, gaf die vaste overtuiging haar en haar religieus denkende tijdgenoten richting. Dat was geen fatalisme, een gelaten accepteren van wat er gebeurt, maar belijden en weten dat er niets bij geval gebeurt en dat, zoals de Heidelbergse Catechismus het in Zondag io omschrijft, 'loof en gras, regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren, spijs en drank, gezondheid en krankheid, rijkdom en armoede, en alle dingen, niet bij geval, maar van Zijn Vaderlijke hand ons toekomen'.

Sara naar Utrecht

Gesterkt in geloof en in de ondersteuning die God gaf, ging Sara verder met haar leven. Ze bleef niet bij de pakken neerzitten. Nadat ze een paar jaar bij haar moeder in Kampen had gewoond, verhuisde ze naar Utrecht. Het is niet bekend waarom ze naar die stad ging. Er is wel vermoed dat de 'krachtige predikdienst' in Utrecht aantrekkingskracht uitoefende. Daar kwam ze in contact met onder meer de begaafde Anna Maria van Schurman, over wie in hoofdstuk 8 wordt geschreven. Deze vrouw was een van de belangrijkste personen uit de zogenaamde Utrechtse kring, waarvan mannen als Voetius en Van Lodenstein deel uitmaakten. De twee vrouwen voerden niet alleen veel gesprekken, Sara leerde van de 25 jaar oudere Anna Maria tijdens privélessen ook dichten. Deze vaardigheid had ze niet op de Franse school in Amsterdam geleerd. Sara bleek goede aanleg te hebben voor de dichtkunst, want weldra ging zij met het geleerde aan de slag. Veel gedichten zijn door haar gemaakt, waarvan er waarschijnlijk niet veel bewaard zijn gebleven. Hoe verschillend ze van lengte en vorm ook waren, één ding hadden ze gemeen: aan alle gedichten lag een godsdienstig onderwerp ten grondslag.

Vaderlijke bemiddeling

Sara Nevius en Wilhelmus À Brakel zijn met elkaar in contact gekomen via bemiddeling van vader Theodorus. In de inleiding op de uitgave van de meditatie van Sara schreef Wilhelmus: 'De goede vriendschap die tussen juffrouw van Schurman aan de ene kant en van haar aan de andere kant bestond, was de toeleidende aangelegenheid dat ik haar leerde kennen en zij me ter vrouw geworden is op 29 maart 1664'.

In zijn rouwprek bracht Hellenbroek deze betrokkenheid van de vader bij zijn zoon ook ten aanzien van het tot stand komen van het huwelijk ter sprake. À Brakel had hem verteld dat hij het advies van zijn vader had opgevolgd. Hellenbroek noemde het kinderlijke afhankelijkheid en gehoorzaamheid. Hij vergeleek Wilhelmus À Brakel in dit opzicht met Jakob en zijn vader Theodorus met Izak: vader Izak adviseerde zijn zoon Jakob om een vrouw te zoeken in Paddan-Aram.

Het huwelijk werd op 29 maart 1664 in Utrecht voltrokken in het Sint Anthoniegasthuis. Wilhelmus À Brakel was toen 29 jaar, Sara Nevius. Na de huwelijksvoltrekking trok het echtpaar naar het noorden. De pastorie in Exmorra werd vanaf dat moment bewoond door het domineesechtpaar À Brakel.

Sara Nevius was erg betrokken op geestelijke zaken. Naar aanleiding van een opmerking van de predikant Herman Witsius begon ze met regelmatige meditatie. Ze had hem, toen hij de gemeente Leeuwarden diende, een vraag gesteld over de staat van haar ziel, waarop hij antwoordde: 'Waarom vraagt gij mij? Vraag het de Heere Jezus Zelf.'

Na haar overlijden gaf A Brakel haar meditaties uit. Hij was van mening dat mensen erdoor overtuigd konden worden wat geesteloosheid en het ware geestelijke leven is. Bovendien konden Gods kinderen aangemoedigd worden om ook te gaan mediteren om te komen tot de verborgen omgang met en de beschouwing van God, zoals Hij Zich openbaart in het aangezicht van Zijn Zoon.

De eerste zinnen van haar meditaties konden vragen oproepen. Daarin schreef Sara dat die christenen zeer gelukkig zijn die door de Heere Jezus Zelf geleerd worden in de waarheden van Zijn Woord, door de onderwijzingen van Zijn Geest, zonder hulp van mensen. 'De zodanigen hebben een uitnemende Leermeester; waar toch is een leraar gelijk Hij?'

Naar aanleiding van deze zinnen vermeldde A Brakel in de voorrede van de uitgave dat lezers hierbij niet moesten denken aan geestdrijverij, alsof zij rechtstreeks onderwijs vanuit de hemel ontving. Dat was bij haar niet het geval: 'Het Woord Gods was haar enige regel en haar dagelijkse voedsel.'

Vermeldenswaard is dat Sara al vanaf het begin van hun huwelijk kleine gezelschappen oprichtte van 'vrouwen en jonge dochters, die zij in de Goddelijke waarheden onderwees, tot de Godzaligheid opwekte en in de weg der zaligheid bestuurd'. Ze was dus actief in de gemeente van haar man. Een betrokkenheid die voortvloeide uit de bijzondere liefde en zorg voor het geestelijk welzijn van de medemens.

Het echtpaar A Brakel verbleef slechts korte tijd in Exmorra. Het jaar na hun huwelijk werd Wilhelmus beroepen door de gemeente te Stavoren. Dat beroep nam hij aan.

Stavoren

De nieuwe gemeente, een handelsstadje aan de Zuiderzee, was groter dan de vorige. Was Exmorra te klein om een eigen predikant te kunnen beroepen en moest die gemeente dat doen in samenwerking met Allingawier, in Stavoren was de situatie anders. De gemeente was te groot voor één predikantsplaats, maar te klein voor twee. Ook op het gebied van het onderwijs zat Stavoren klem. Er was een Latijnse school, maar eigenlijk was de stad niet groot genoeg om zo'n onderwijsinstelling in stand te houden. Men had een creatieve oplossing gezocht: de predikant die naast A Brakel ging dienen, zou tegelijkertijd kunnen functioneren als rector van de Latijnse school. Hoewel de combinatie van deze twee functies het meest haalbaar leek, was er toch een probleem. Er was namelijk toch nog te weinig geld voor het traktement van de te beroepen predikant. A Brakel heeft zich met succes ingespannen om een regeling te treffen. Via relaties aan het stadhouderslijke hof in Leeuwarden werd prinses Albertina Agnes, dochter van stadhouder Frederik Hendrik en Amalia van Solms, bereid gevonden om uit eigen middelen een jaarlijkse gift aan Stavoren te schenken. Met die schenking, aangevuld met het salaris van het rectoraat van de Latijnse school, kon de ambtsbroeder van A Brakel zijn parttime functie als predikant vervullen. Tot aan haar overlijden in 1696, dus meer dan dertig jaar, heeft de prinses door haar donatie het mogelijk gemaakt dat er in Stavoren twee predikanten werkzaam konden zijn.

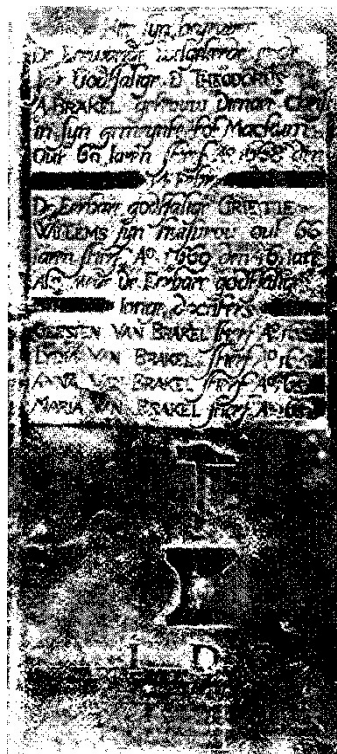
Hellenbroek vermeldde nog een detail over deze kwestie waaruit blijkt dat de betrokkenheid van A Brakel hierbij groot was. Hij stond namelijk zijn eigen vaste salaris af voor de tweede predikantsplaats en 'waagde het voor zichzelf op het Hoftraktement dat bij verandering van tijden en personen niet zo zeker was'. Hij werd in zijn vertrouwen en geloof niet beschaamd: het is hem de hele periode die hij Stavoren diende uitbetaald.

Evenals in Exmorra had À Brakel aanvankelijk in Stavoren met tegenstand te maken. Hij zag weinig vrucht op zijn werk. Hellenbroek haalde in zijn rouwpreek aan dat À Brakel hem verteld had dat hij daarover zeer verdrietig en treurig was. Terwijl hij die zorgen in het gebed voor Gods aangezicht bracht, werd hij getroost. Het was alsof hij een stem hoorde die zei: 'In de grijze ouderdom zult gij nog vruchten dragen.' Voor Hellenbroek was het duidelijk dat die belofte ook en misschien wel vooral betrekking had op de jaren die hij in Rotterdam had doorgebracht. Maar À Brakel zag eveneens in Stavoren zegen op zijn werk. Er was sprake van een opmerkelijke positieve verandering in de gemeente.

Droeve familieomstandigheden

Tijdens het vijfjarige verblijf in Stavoren werden in het domineesgezin drie kinderen geboren: Sulammith (1666), Theodorus (1668) en Maria (1670). Later ontving het echtpaar nog twee dochters. Van de vijf kinderen overleden er vier kort na de geboorte. Verdriet om het verlies van kinderen is het echtpaar niet bespaard gebleven. Alleen de oudste, dochter Sulammith, overleefde haar ouders. Ze trouwde later met de predikant **Franco van der Kluit**, die in Alblasterdam stond.

Naast de smart over de jonggestorven eigen kinderen, hadden Wilhelmus en Sara in deze jaren ook te maken met het verlies van zussen van Wilhelmus. In vrij korte tijd overleden de vijf dochters van Theodorus À Brakel onder verschillende omstandigheden. Geesje stierf aan de destijds ongeneeslijke ziekte de tering, tuberculose. Voordat ze begraven werd, kwam het bericht dat Lydia verdronken was. Het schip waarop zij reisde, kapseisde dicht bij Stavoren. Een jaar later kreeg Anna een beroerte, waardoor ze niet meer kon spreken. Na een periode van zwaar lijden overleed ze. Maria overleed het jaar daarop aan de gevolgen van de pest. De laatst overgebleven dochter, Petronella, stierf in 1668. Ze was getrouwd met ds. Wilbrandus Reddingius die toen in het Friese Oosterlittens stond. Petronella liet haar man en vijf kinderen achter.

Grafsteen van Th. À Brakel, zijn vrouw en hun 4 dochters te Makkum

Het verdriet van de ouders was groot. Theodorus À Brakel sprak in die tijd weinig. Ten slotte zei hij: *'Ik had niet gedacht dat mijn God mij zo zwaar met deze bezoeken zou*

hebben bezocht.' Het is te begrijpen dat door deze ingrijpende gebeurtenissen de vroegere levendigheid van vader Theodorus verdween. Een grote troost was dat hij mocht weten dat zijn dochters allen godvrezende vrouwen waren.

Een jaar na het overlijden van zijn laatste dochter stierf vader Theodorus zelf. Over zijn overlijden zijn we uitvoerig geïnformeerd, omdat Wilhelmus aantekeningen maakte van de laatste levensdagen van zijn vader. Deze aantekeningen, die hij zo ongemerkt mogelijk maakte, zijn door hem uitgewerkt in een verhaal dat opgenomen is in het boek van zijn vader *De trappen des geestelijken levens*. De zondag waarop zijn vader overleed, preekte Wilhelmus in Makkum. Toen hij zich gereedmaakte om naar de kerk te gaan om een Avondmaalsdienst te leiden, merkte hij dat zijn vader sterk achteruitging. Toen hij in twijfel verkeerde over wat hij moest doen, overleed zijn vader: 'Op die tijd, dat hij met zijn gemeente het Avondmaal zou genieten, mocht hij aanzitten met Abraham, Izak en Jacob aan de bruiloft des Lams.'

Deze droevige voorvallen vonden plaats in de jaren dat Wilhelmus À Brakel de gemeente van Stavoren diende. Ook in ander opzicht was dit een veelbewogen periode voor het predikantenechtpaar. Het was voor hen een belangrijke vraag of ze zich moesten verenigen met de Labadisten, de groep waarbij ook Anna Maria van Schurman zich had aangesloten.

Harlingen

Na vijf jaar kreeg À Brakel een beroep van de gemeente Harlingen. Dit beroep nam hij aan. Evenals Stavoren is Harlingen een havenstad, weliswaar beduidend groter. Het was de grootste havenstad van Friesland en een van de grootste van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De stad had van de staten van Friesland in het begin van de 17e eeuw het octrooi gekregen voor de Groenlandse visserij. Daarmee werd de walvisvaart bedoeld. Vanuit Harlingen vertrokken dus regelmatig schepen om jacht te maken op de Groenlandse walvissen. Naast deze kleine visserij, zo werd de walvisvaart genoemd omdat het economische belang minder groot was dan dat van de haringvisserij, en van de drukte die de aanwezigheid van oorlogsschepen met zich meebracht, stond Harlingen ook bekend als de havenstad waar vooral hout werd aangevoerd vanuit Noord-Europa. In diezelfde tijd werd de Friese Admiraliteit overgeplaatst van Dokkum naar Harlingen. De stad kreeg om die reden een marinehaven. Tenminste twee bevelhebbers van de oorlogsvloot uit de 17e eeuw waren afkomstig uit Harlingen, namelijk Tjerk Hiddes de Vries (1622-1660) en Auke Stellingwerf (1635-1665). De handel en scheepvaart waren niet alleen gericht op de export, de stad was ook gemakkelijk bereikbaar voor boten uit het Friese achterland. Beurtschippers vervoerden personen en goederen van en naar Harlingen.

Schepen, scheepslieden, matrozen, handelshuizen, aan- en afvoer van goederen en alles wat daarmee samenhangt, waren belangrijke stimulansen voor de economie. Er waren scheepswerven, touwslagerijen, zeilmakerijen en andere vormen van industrie die met de scheepvaart te maken hadden. Gezien het grote aantal inwoners waren er bierbrouwerijen, zeep- en zoutziederijen, steen- en pottenbakkerijen, kalkovens, graan- en zaagmolens te vinden. De tegelindustrie vormde een belangrijke bron van inkomsten. Op grote schaal werden de producten van deze tak van nijverheid naar het buitenland geëxporteerd. De klei die als grondstof voor de tegelindustrie nodig was, werd gewonnen in een gebied landinwaarts, tussen Harlingen en Franeker.

Zegenrijke jaren

In de drukke en welvarende stad Harlingen zette' Brakel zijn werk als predikant voort. De situatie was anders dan in Stavoren. Was die stad te klein voor twee predikantsplaatsen, in Harlingen waren er vier. Bij toerbeurt preekten ze in de twee grote kerken, de Domkerk en

de Westerkerk. Volgens het getuigenis van Daniël le Roy ervoer À Brakel in zijn derde gemeente veel zegen. Door de preken van À Brakel kregen onwetenden onderwijs, afgedwaalden bracht hij weer in het spoor, neergebogenen richtte hij op, zwakken gaf hij krachten, bedroefden bood hij troost, zondaren overtuigde hij van hun verkeerde levenswandel en gelovigen moedigde hij aan om zich te oefenen in de plichten van de ware godzaligheid, aldus Le Roy over het werk en de zegen van Wilhelmus À Brakel in Harlingen.

In de Redelijke Godsdienst heeft' Brakel zelf ook iets geschreven over geestelijke gebeurtenissen in Harlingen. In hoofdstuk 19 van deel I, dat handelt over het profetische ambt van de Heere Jezus, schreef hij over de geestelijke gaven die Gods kinderen ontvangen. Die moeten ze delen met anderen. Hij gebruikt het voorbeeld van een groep bedelaars. Als een van hen een geldstuk zou ontvangen en hij hield dat voor zichzelf, dan zou men zo iemand een ontrouw mens noemen. Zo is het ook met wedergeborenen. Hij riep hen op om de gaven niet voor zichzelf te houden: Ze hebben 'gaven en genade ontvangen om daarmee winst te maken en u zult rekenschap geven wat u daarmee gewonnen hebt'. De liefde tot en de eer van Christus moeten mensen daartoe dringen, evenals de liefde voor kostelijke zielen van medemensen: 'Als een kind in het water was gevallen en in gevaar was van verdrinken, zou u dan niet uw best doen om het te redden? (...) En zou u zwijgen als u zou zien dat die en die eeuwig verloren gaan?'

In Harlingen had À Brakel meegemaakt dat zes of acht vrouwen dit werk op een bijzondere wijze deden. Ze waren als profetessen bezig in de dienst van de Heere en wekten ieder die zich daarvoor openstelde op tot kennis en bekering. Het werk van deze vrouwen werd rijk gezegend. Hij voegde eraan toe: 'Als u maar één ziel bekeert, dat niet is voor die ene alleen, maar dat door die ene anderen bekeerd worden en dan zaad blijft van geslacht tot geslacht.'

À Brakel vermeldde er niet bij welke positie die vrouwen hadden, of ze hun werk deden onder toezicht van de kerkenraad of dat ze regelmatig hun ervaringen doorgaven aan de ambtsdragers. Wellicht is er verband tussen deze 'profetessen' en het leiding geven van Sara Nevius aan gezelschapjes van vrouwen en jonge dochters, waarover À Brakel in de inleiding van de meditaties van zijn vrouw schreef. Het werk dat deze vrouwen als 'profetessen' in de gemeente deden, is een zeldzaamheid. Het is overigens wel een illustratie van de geestelijke beweging die in die tijd in Harlingen plaatsvond. Hellenbroek noemde in de *Algemeene Rouw-klagt* dat de zegen die op zijn werk rustte zichtbaar was en dat hij als predikant zeer gezien was. Er ontstond een wonderlijke verandering onder zijn bediening, 'een menigte van geestelijke kinderen heeft hij daar geteeld'.

Rampjaar

In de drie jaren dat' Brakel in Harlingen stond, speelde zich in de Republiek op politiek en militair gebied heel wat af. In het voorjaar van 1672, het jaar dat in de vaderlandse geschiedenis bekend staat als het Rampjaar, kreeg ons land een aanval van vier kanten te verduren: Engeland, Frankrijk en de bisdommen Munster en Keulen vielen de Republiek aan. De dreiging van de zeezijde werd in juni afgewend door de zeeslag bij Solebay. De pogingen van de gezamenlijke Frans- Engelse vloot om een blokkade voor de kust in te stellen, mislukten. De Franse opmars vanuit het oosten van ons land verliep daarentegen succesvol. Grote delen werden bezet. Het hele land was in rep en roer. In veel steden werden de regenten na volksopstanden afgezet. Hetzelfde gold voor Johan de Witt, de raadspensionaris van Holland. Als gevolg van een volksoproer werd hij in augustus samen met zijn broer Cornelis gelyncht. Willem III werd in deze tumultueuze tijd stadhouder.

Christoph Bernhard von Galen, de prins-bisschop van Munster, en Maximiliaan Hendrik van Beieren, bisschop van Keulen, vielen met een groot leger de noordelijke provincies

binnen. Het waren spannende maanden. Zou de overmachtige vijand erin slagen om steden als Groningen, Leeuwarden, Harlingen, Franeker en andere te bezetten? De strategisch belangrijke vesting Coevorden was al gevallen en daarmee lag de weg open voor een verdere opmars. De Münsterse en Keulse legers behaalden aanvankelijk grote overwinningen. Onder meer Kampen, Hasselt, Rouveen en Staphorst werden zonder al te veel moeite ingenomen. Het lukte echter niet om de stad Groningen in te nemen. Mede door het daadkrachtige optreden van prinses Albertine Agnes van Nassau, die als regentes optrad voor haar zoon Henrik Casimir II, konden de pogingen van de troepenmacht om Friesland dieper binnen te dringen, verhinderd worden.

Predikantenvergadering

De predikanten van de classis Franeker, waartoe ook Harlingen behoorde, beloofden elkaar in deze spannende tijd de belangen van de kerk te behartigen. Het was immers duidelijk dat met de inspanningen van de Franse koning Lodewijk XIV en zijn bondgenoten om ons land te veroveren ook een godsdienstig motief een rol speelde.

De rooms-katholieke eredienst moest ten koste van de protestantse worden hersteld. Het was veelzeggend dat in juni 1672, nadat de Fransen Utrecht hadden ingenomen, in de Domkerk de mis werd opgevoerd. Dit gebeurde in de stad waar Voetius theologie doceerde en waar onder meer Van Lodenstein predikant was. Het was voor de gereformeerden een hard gelag. Zou zoiets ook in Friesland kunnen gebeuren? De predikanten waren in ieder geval alert. Ze kwamen in Leeuwarden bijeen. Zes afgevaardigden gingen naar de Statenvergadering. Zij riepen de Staten op om het land te zuiveren van 'ongezondheden en vlekken' en om maatregelen te nemen tegen misbruiken, zoals dronkenschap. Door zich te bekeren van een slordig en zondig leven, zou God Zich in genade over Friesland willen ontfermen.

Een maand later, in juli 1672, riep de classis Leeuwarden alle Friese predikanten op om een vergadering te beleggen om 'in de vreze des Heeren met alle ernst te overleggen door welke middelen en wegen het vallende gebouw van de staat en daardoor de waggelende Kerk in deze uiterste nood zou kunnen worden ondersteund en bewaard'. Ongeveer 150 predikanten woonden deze bijzondere predikanten-vergadering bij. Er werden opnieuw verzoekschriften opgesteld die bij de Staten werden ingediend. Na de vergadering werden de onderhandelingen met de Staten door afgevaardigden voortgezet. Die leverden niet zo veel op. Wel maakten de predikanten zelf een aantal afspraken met het doel Gods geboden meer ingang te doen vinden.

Er werd bijvoorbeeld afgesproken dat iedere zondagmiddag uit de Heidelbergse Catechismus zou worden gepreikt. Bovendien werd gewezen op de noodzaak van een geregelde censura morum en van een betere regeling van het beroepingswerk. Deze en andere afspraken, die later werden opgenomen in de Punten van Reformatie, zullen met volledige instemming van Wilhelmus À Brakel genomen zijn. Hij was een sterke voorstander van de doorwerking van de Bijbelse waarden en normen in het leven van alledag. Ook in dat opzicht was hij een vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie.

Mede door het betrokken optreden van de predikanten, dat zijn weerklank in de afzonderlijke gemeenten had, besloten de Friezen zich tot het uiterste te verdedigen. Volgens de overlevering zou de prins-bisschop van Munster, toen hij van deze activiteiten van de predikanten hoorde, gezegd hebben: 'Der Teuffel hoole die Phfarren' (dat de duivel de predikanten hale!).

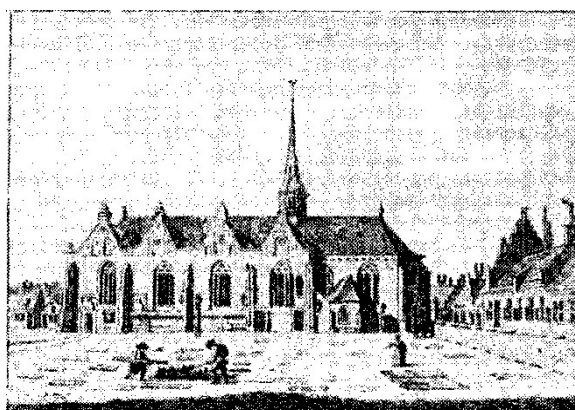
De oorlog in het noorden van de Republiek duurde nog twee jaar. De Munsterse en Keulse troepen behaalden soms eens een succes, maar moesten regelmatig tegenslagen incasseren. De strijd had een wisselend verloop. Mede door de hulp van de Grote Keurvorst, de calvinistische Frederik Willem I van Brandenburg, moesten de invallers het veld ruimen,

Uiteindelijk werd in april 1674 de vrede getekend. Op meer dan een gebied was de tijd dat Wilhelmus i Brakel de gemeente Harlingen diende, een bewogen periode.

Leeuwarden

Eind 1673 kwam er een einde aan zijn dienstwerk in die stad. À Brakel nam het beroep aan naar zijn geboorteplaats Leeuwarden. Op 17 november deed hij intrede. Deze stad was met stip de grootste van Friesland. Er waren zes predikantsplaatsen beschikbaar en drie kerken, te weten de Grote Kerk, de Galileërkerk en de Westerkerk. Toen À Brakel intrede deed, trof hij diverse ambtsbroeders aan. Een van hen, Johannes Teellinck, een zoon van de bekende Willem Teellinck uit Middelburg, overleed een halfjaar na de intrede.

De bekendste predikant die Leeuwarden destijds diende, was de al genoemde **Herman Witsius**. Hij was scriba van de predikantenvergadering die in 1672 bijeenkwam. Evenals À Brakel was hij voorstander van een reformatie van het volksleven. In zijn boek *Twist des Heeren met zijn Wijngaert* kwam dat streven nadrukkelijk tot uiting.

De Grote Kerk van Leeuwarden

Op zondag werd in Leeuwarden zeven keer gepreekt. Daarnaast werden 's maandags in de Grote Kerk openbare catechisaties gegeven, woensdagmorgen was er in die kerk dienst, in de Galileërkerk werd op de donderdagavond over vervolg- en lijdensstoffen gepreekt en op vrijdagmorgen was er ten slotte in de Westerkerk een dienst. Le Roy beschreef in zijn *De zoete Dood-slaap* dat Wilhelmus À Brakel in Leeuwarden een drukke tijd had. De gemeente was groter en het werk was meer. Uit zijn beschrijving ontstaat het beeld van een ijverige man, die met grote inzet zijn werk deed en die niet over het hoofd gezien werd of zich niet over het hoofd liet zien. Zijn ambtsbroeders, 'wakkere en beproefde mannen', spoorden 'hem niet alleen tot een zelfde navolging, maar zetten hem zodanig aan, dat hij ze trachtte voorbij te streven'.

Het eerste geschrift

À Brakel heeft in zijn leven veel geschreven. Zijn eerste geschrift kwam tot stand toen hij in Leeuwarden stond. De aanleiding was een conflict met een van zijn ambtsbroeders. Het betrof een geschil met de coccejaans georiënteerde predikant David Flud van Giffen (1653-1701). Van Giffen, die in het dorp De Knipe bij Heerenveen stond, had tijdens een preekbeurt in Leeuwarden de tekst: '*O HEERE, onze Heere, hoe heerlijk is Uw Naam op de ganse aarde*' (Psalm 8:ao) op christologische wijze uitgelegd. Volgens hem was deze psalm geen loflied op God als Schepper en Onderhouder van de schepping en op Zijn heerschappij en macht over alle schepselen, maar hij was gericht op de Heere Jezus, naar Wiens komst de dichter David uitzag. Die benadering was een 'coccejaanse nieuwigheid',

die niet door de voetiaanse ambtsbroeders van de predikant uit De Knipe werd gewaardeerd. De preek van Van Giffen werd bovendien later uitgegeven zonder de gebruikelijke goedkeuring (approbatie) van de classis te vragen.

Nog diezelfde zondag kreeg Van Giffen te horen dat een week later 'de rechte verklaring' zou gegeven worden. À Brakel nam deze taak op zich. Waarschijnlijk was hij door zijn ambtsbroeders in Leeuwarden gevraagd dit te doen. Hij zette uiteen dat uit de psalm niet afgeleid kan worden dat deze een profetie is van de staat van de kerk in de tijd van het Nieuwe Testament. De psalm toont namelijk een heilige verwondering van Gods kind over de heerlijkheid van God, zoals deze zich openbaart in de onderhouding en regering van de gehele aarde en bovenal in de zorg voor Zijn kinderen.⁷⁸

Ook de preek van À Brakel werd uitgegeven, en wel onder de titel *Davids HalleluJah, ofte lofdes Heeren in den achtsten Psalm, verklaert, tot navolginge voorgesteld, ende verdedicht*. De preek was binnen de kortste keren uitverkocht. De drukker wilde een herdruk verzorgen, met weglating van de discussie over de opvatting van Van Giffen. De opengevallen ruimte van het boekje zou dan gevuld kunnen worden met een of andere practicale stof, zodat de omvang hetzelfde zou blijven.

À Brakel begon met het schrijven van vijf of zes bladzijden, maar het werden er veel meer: 'Onder het schrijven vermenigvuldigde zich de stof.' De titel van het nieuwe, in 1979 opnieuw uitgegeven boek luidt: *Halleluja of Lof des Heeren over het genadeverbond opgesteld naar aanleiding van de verklaring van Psalm 8*. Dit was het eerste geschrift van À Brakel. Hij schreef in de inleiding *Aan de lezer* dat hij vanaf het begin van zijn predikantschap een 'onwrikbaar voornemen' had om nooit iets uit te geven. Het was echter anders gelopen. Daarbij citeerde hij Spreuken 16:9: 'Het hart des mensen overdenkt zijn weg, maar de HEERE stiert zijn gang.' Na dit boek zijn er nog andere gevolgd, onder meer zijn hoofdwerk, de Redelijke Godsdienst.

De onenigheid tussen À Brakel en Flud van Giffen leidde overigens niet tot onwaardig gedrag van een van beiden. Later kwam het tot een verzoening hoewel de verschillen van inzicht bleven bestaan.

Rotterdam: een omstreden beroep

Intussen was À Brakel een bekende predikant geworden. Ook andere gemeenten wilden hem graag als predikant hebben. In 1678 had hij al eens een beroep ontvangen uit de Zeeuwse hoofdstad Middelburg. Dat had hij niet aangenomen. Rotterdam bracht een aantal jaren later een beroep op hem uit. Franciscus Ridderus die vanaf 1656 die gemeente diende, was in januari 1683 overleden. Er bestond veel waardering voor deze predikant. Hij was een veelschrijver: bij elkaar had hij zo'n 27.000 gedrukte bladzijden nagelaten. Volgens Hellenbroek was het logisch dat zo'n bekende prediker met zoveel gaven door 'een groot man' werd opgevolgd. 'Niemand kon daar beter aan voldoen dan À Brakel, dat grote licht der Friezen. Lang genoeg had het in Friesland geschenen, nu moest ook Holland in dat licht delen.'⁸ Het had echter wel wat voeten in de aarde voordat het zover was. Voor het eerste beroep dat op hem werd uitgebracht, bedankte A Brakel op voorwaarde dat hij het exclusieve recht zou krijgen om op zondag en woensdag in de Westerkerk catechisaties te verzorgen. De kerkenraad vond het blijkbaar moeilijk om daarover een specifieke uitspraak te doen.

Waarschijnlijk zou dat geleid hebben tot onvrede met de andere predikanten. De kerkenraad bepaalde dat iedere predikant in welke kerk dan ook mocht catechiseren zo vaak hij dat wilde. Een exclusief recht werd door deze uitspraak niet verleend aan À Brakel. Wel kon hij op de gewenste dagen in de Westerkerk catechiseren. Het blijft gissen waarom À Brakel deze eis stelde. Het is voorstelbaar dat de goede verhouding tussen de ambtsbroeders door het stellen van deze voorwaarde voor het niet-aanvaarden van een beroep, onder druk kwam te staan.

Die verhouding werd rondit slecht toen A Brakel een paar maanden later het tweede beroep dat de kerkenraad van Rotterdam op hem uitbracht, aanvaardde. De kerkenraad reageerde verontwaardigd. Het accepteren van dit beroep was woordbreuk. In duidelijke bewoordingen gaf de kerkenraad uiting aan haar ongenoegen door in de attestatie die de vertrekkende predikant meekreeg, te vermelden dat hij met zo te handelen 'groot misnoegen en aanstoot' gegeven had.

Het is begrijpelijk dat de kerkenraad over deze handelwijze ontstemd was. Het afscheid van À Brakel uit Friesland, waar hij in een tijdsbestek van ruim 21 jaar vier gemeenten gediend had, was omstreden. Zijn reis naar Rotterdam verliep evenmin zonder stoornis. Het schip waarmee het gezin À Brakel en hun bezittingen vanuit Leeuwarden naar de nieuwe woonplaats voer, kwam op de Zuiderzee in een zware storm en hevig onweer terecht. De toestand werd op een gegeven moment zo kritiek, dat de opvarenden zich op de dood voorbereidden. Door de storm was het schip ver uit de koers geraakt. Het gerucht ging dat er schipbreuk was geleden en de opvarenden verdronken waren. Dat veroorzaakte grote beroering in Rotterdam. De vreugde was groot toen bleek dat dit niet het geval was: 'Hij daagde echter onder een wonderlijke voorzienigheid ten goede over deze gemeente, eindelijk op'.

Een groeiende stad

De nieuwe gemeente van À Brakel was weer groter dan zijn vorige. Als we de grootte van de gemeente als graadmeter zouden nemen, dan was de overstap van Leeuwarden naar Rotterdam, met de woorden van À Brakels biograaf, een 'verblijdende promotie'. Ook Le Roy sprak in zijn gedachtenispreek over de nog grotere gemeente die A Brakel zou gaan dienen. De Goddelijke Voorzienigheid neigde 'de harten van de opzieners van deze talrijke en aanzienlijke kerk van Rotterdam tot hem om een beroep uit te brengen'.

Rotterdam was in de loop van de tijd na Amsterdam de tweede stad van het land geworden. Vooral de handel had daar een steentje aan bijgedragen. De binnenvaart en binnenvisserij bloeiden evenals de handelsvaart op Frankrijk, Engeland, Spanje en Portugal. Sinds de

stichting van de Oost- en West-Indische Compagnie vormde ook de buiten-Europese handel een belangrijke aanjager van de economie. Amsterdam bleef weliswaar de grootste stad, maar de afstand tot Rotterdam werd in de 17e eeuw steeds kleiner, onder andere door de gemakkelijke bereikbaarheid van de havens. Het bank-, geld- en verzekeringswezen namen een hoge vlucht. Zoals dat ook in andere havensteden waar A. Brakel stond het geval was, ontwikkelden zich in het kielzog van de handel andere sectoren van de economie. Daarbij is te denken aan de scheepswerven, de zeilmakerijen, de touwslagerijen, bierbrouwerijen enzovoort. Die groei trok veel mensen aan. Wie werk zocht, verhuisde naar onder meer Rotterdam. Aan het eind van de 17e eeuw, dus in de tijd dat À Brakel naar de stad verhuisde, telde Rotterdam ongeveer 50.000 inwoners.

Niet alle Rotterdammers behoorden tot de Gereformeerde Kerk. Er waren betrekkelijk veel rooms-katholieken en remonstranten.

Ook mensen die kritisch ten opzichte van het calvinisme stonden, konden in de stad terecht. Rotterdam werd niet alleen een vrijhaven voor goederen genoemd, maar ook voor personen die met nieuwe ideeën kwamen.

Een voorbeeld is Pierre Bayle (1647-1706). Deze uit Frankrijk afkomstige filosoof en theoloog heeft vanaf 1681 tot aan zijn overlijden in Rotterdam gewoond. Hij was hoogleraar aan de academie van Sedan in Noord-Frankrijk. Deze academie van de Hugenoten werd in opdracht van Lodewijk XIV gesloten. Pierre Bayle moest het land verlaten. Hij zocht en vond toevlucht in Rotterdam. Na zijn aankomst werd hij benoemd tot hoogleraar filosofie en geschiedenis aan de pas opgerichte Illustre School. Later bleek dat hij een verdediger was van verlichtingsideeën. Zijn geschriften kwamen niet overeen met de gereformeerde leer. Op aandrang van de kerkenraad werd hij als professor van de Rotterdamse school ontslagen. Zijn bekendheid was inmiddels door zijn geschriften toegenomen en daarom werd hij wel 'de filosoof van Rotterdam' genoemd.

Bevestiging en intrede

Naast een grote groep andersdenkenden, behoorde ruim 60% van de inwoners van Rotterdam tot de Gereformeerde Kerk. De kerk telde in die tijd elf predikantsplaatsen. De gemeente had vier kerkgebouwen tot haar beschikking. Bekende predikanten uit de tijd van A. Brakel waren Jacobus Fruytier, die de gemeente vanaf 1700 diende, en Abraham Hellenbroek, die vanaf 1695 ambtsbroeder van À Brakel was. Op 21 november 1683 werd de nieuwe predikant bevestigd door ds. Petrus Tilenius met de woorden uit Jesaja 52:7: 'Hoe lieflijk zijn op de bergen de voeten desgenen die het goede boodschap, die den vrede doet horen; desgenen die goede boodschap brengt van het goede, die heil doet horen; desgenen die tot Sion zegt: Uw God is Koning.'

Een week later hield hij zijn intredeprek. Als tekst had hij genomen 2 Korinthe 5:20: 'Zo zijn wij dan gezanten van Christuswege, alsof God door ons bade; wij bidden van Christuswege: Laat u met God verzoenen.'

Volgens velen was À Brakel, die toen 49 jaar was, al te oud om zo'n grote gemeente te dienen, maar, zo vermeldde Hellenbroek, 'het is gebleken dat God de latere jaren hem sterken en zegenen wilde', zijn krachten werden vernieuwd als van een arend. Hellenbroek, die zich al lovend uitliet over het werk van À Brakel in zijn vier Friese gemeenten, was eveneens positief over de jaren die hij in Rotterdam stond. Hij kende hem goed. Zestien jaar hebben ze in de gemeente samengewerkt. À Brakel maakte, in de woorden van zijn ambtsbroeder, zijn schat van geleerdheid, zijn helder verstand en zijn grote kennis van de godgeleerdheid ten dienste van de praktijk der godzaligheid.

À Brakel ging in zijn Rotterdamse periode niet alleen in zijn standplaats voor. Hij hield ook oefeningen elders, zoals op 2 augustus 1702 in Leiden en in 's-Gravenhage 'gedaan onder particuliere vrienden'.

Van de kleine plattelandsgemeente Exmorra, waarbuiten hij weinig of geen bekendheid had, ging Wilhelmus à Brakel naar Rotterdam. Daar werd hij een van de vooraanstaande en spraakmakende predikanten, die duidelijk wist waar hij stond en wat hij moest doen. Hij nam zijn dienstwerk in de woorden van Hellenbroek, 'met veel wakkerheid en dapperheid', waar.

Het was echter niet altijd pais en vree. In Leeuwarden en Rotterdam deden zich meerdere conflicten voor.

5. Een onverzettelijke Fries

Onze Jezus is Koning niet in naam of alleen maar met deze titel, maar Hij is het inderdaad. Hij regeert, Hij beschermt, Hij straft. Hij zal de ellendigen des volks richten, Hij zal de kinderen des nooddriftigen verlossen en de verdrukker verbrijzelen. (...) O, had ik een klaarder gezicht van Zijn kwaliteiten. Had ik meerder bekwaamheid en kon ik woorden vinden, die Hem betamen! O, had ik een stem als het geluid van de laatste bazuin, ik zou Zijn heerlijkheid uitroepen dat de aarde dreunde, en dat de lucht ervan weergalmde. Maar nu ik dat alles niet heb, zo wil ik uitroepen zoals ik kan: Jezus is Koning. Jezus is alleen Koning. Jezus is de soevereine Koning over Zijn volk, over Zijn kerk en over Zijn bijeenvergaderde gemeente.'

Tijdens de jaren dat Wilhelmus À Brakel de gemeenten in Leeuwarden en Rotterdam diende, ontstond er een conflict tussen respectievelijk hem en de rest van de kerkenraad en tussen hem en de burgerlijke overheid. In dit hoofdstuk gaan we in op de vragen wat de redenen van die conflicten waren en wat de afloop ervan was.

Gezelschappen van vromen en particuliere oefeningen

Wilhelmus À Brakel was regelmatig te vinden in de gezelschappen van vromen. Op deze bijeenkomsten, ook wel *conventikels* genoemd, werd gesproken over Gods werk in het leven van het geloof. Deze gezelschappen waren deels ontstaan uit onvrede met de kerkelijke praktijk van die tijd, met name rond de viering van het Heilig Avondmaal, deels functioneerden ze als een vorm van volwassencatechese. De conventikels sloten aan bij de vierde groep catechisanten, die À Brakel in zijn Redelijke Godsdienst beschreef. Dat waren mensen die zich oefenden in de praktijk der godzaligheid. Met name in de kring van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie waren deze gezelschappen geliefd. Bekende voorstanders ervan waren onder meer Koelman, Van Lodenstein en Voetius. Niet iedereen was echter even gelukkig met de conventikels. Het risico was dat er kerkjes naast de kerk gingen ontstaan. Bij À Brakel, Koelman, Van Lodenstein en Voetius hoefde men zich daar geen zorgen over te maken. Zij waren wars van welke vorm van separatisme dan ook. Bij De Labadie lag dat anders. Door zijn optreden nam het gezelschapsleven een hoge vlucht. Gezien de aantrekkingskracht die hij op velen uitoefende, was het wel begrijpelijk dat er met de nodige scepsis naar de conventikels gekeken werd.

Toen À Brakel in Leeuwarden stond, hadden de kerkenraad en de classis er moeite mee dat hij dergelijke bijeenkomsten leidde. Ze spraken hem aan over het houden van de huiscatechisatiën en het leiden van gezelschappen. Die werden zelfs onbehoorlijk en ongeoorloofd genoemd. Dit taalgebruik laat zien dat er forse bezwaren werden aangevoerd. Er werd uitvoerig over gesproken. À Brakel behield zich het recht voor om catechisatie te blijven geven aan mensen die onvoldoende kennis van de gereformeerde leer hadden. Vooral met het oog op de bediening van het Heilig Avondmaal vond hij de huiscatechisatie

een noodzakelijke vorm van onderwijs. De classis kon zich daarin wel vinden, maar bepaalde dat het aantal aanwezigen niet te groot mocht zijn en dat het geen publieke bijeenkomsten zouden zijn.

Er werden afspraken gemaakt. Een van die afspraken was dat iedere predikant bij toerbeurt onderwijs zou geven aan de mensen die dat nodig hadden. Dat was ook van toepassing voor de meer ontwikkelde lidmaten. Bij dat laatste moeten we denken aan geestelijk onderwijs door middel van het uitwisselen van geestelijke ervaringen. Deze afspraken stelden niet iedereen tevreden. Het lijkt erop dat À Brakel een eigen plaats in het gezelschapsleven had. In 1683 immers besloot hij te bedanken voor het beroep naar Rotterdam op voorwaarde dat alleen hij op zondag en woensdag in de Westerkerk mocht catechiseren. In hoofdstuk 4 is deze kwestie beschreven. Die eis kwam niet overeen met de afspraak dat alle predikanten bij toerbeurt die catechisaties zouden verzorgen. Met het stellen van die voorwaarde oefende hij een behoorlijke druk uit. Minder sympathiek zou het begrip manipulatie gebruikt kunnen worden. Het zegt iets over het gezag en de aanhang van À Brakel dat de kerkenraad deels tegemoet kwam aan die eis.

Het is daarnaast de vraag hoe de onderlinge verhouding met zijn ambtsbroeders was. Met deze voorwaarde verhinderde hij immers dat zij hun catechisaties konden geven. De vraag komt op waarom hij zo graag die catechisaties alleen wilde geven. Vertrouwde hij dat zijn ambtsbroeders niet toe? Kreeg hij veel verzoeken van gemeenteleden om een dergelijke claim neer te leggen? Hoe het ook zij, het is te begrijpen dat er spanningen ontstonden. In zijn rouwpreek refereerde Hellenbroek daaraan. De jaren in Leeuwarden waren 'niet zonder tegenstand en moeilijkheden, vooral over de particuliere oefeningen'.

Jacobus Koelman

De kwestie van de conventikels stond niet los van de zaak-Koelman. Jacobus Koelman was van 1662 tot 1675 predikant geweest in Sluis in Zeeuws-Vlaanderen, destijds Staats-Vlaanderen genoemd. Hij had moeite met het gebruik van de formulieren tijdens de erediensten. Die waren zijns inziens in strijd met het geestelijke karakter van de christelijke godsdienst. Tijdens kerkdiensten waarin kinderen gedoopt werden, maakte hij bijvoorbeeld geen gebruik van het bekende doopformulier. Bovendien had hij bezwaren tegen het houden van de christelijke feestdagen. Die traditie zag hij als een overblijfsel van het rooms-katholicisme. Naast deze specifieke punten oefende hij strenge tucht uit ten aanzien van gemeenteleden die een onwaardig leven leidden. Vooral nachtelijke danspartijen in kroegen en het bezoek aan de kermis in Brugge waren een doorn in zijn ogen.

Er ontstond in de gemeente spanning over zijn stellingname en de strenge tuchtuitoefening van Koelman. Tussen Koelman en een van de burgemeesters kwam het tot een heftig conflict. De magistraatspersoon werd door Koelman bij zijn intensieve pogingen om het volksleven in Sluis meer in overeenstemming te brengen met de Bijbel, niet ontzien. De onenigheid leidde er ten slotte toe dat Koelman in 1675 door de burgerlijke overheid werd afgezet. Tot groot verdriet van veel gemeenteleden, die met dankbaarheid de geestelijke vruchten van zijn werk in Sluis zagen, werd hij zelfs door de Staten van Zeeland verbannen. Na zijn verbanning leidde hij een zwervend bestaan. Hij had het niet gemakkelijk. Vrijwel overal waar hij kwam, werd hij tegengewerkt, ook door de kerkelijke autoriteiten. Ook de verhouding met zijn vroegere leermeester Voetius werd slechter. Hij nam afstand van Koelmans opvattingen.

Als balling raakte Koelman in een isolement. In diverse steden preekte hij voor gezelschappen, zoals in Rotterdam en Amsterdam. Een blijvende plaats kreeg hij daar echter niet. Zijn oude gemeente Sluis probeerde hem nog een paar keer te beroepen, maar de stedelijke overheid zette de voet dwars. Voor deze gedreven en ontwikkelde man - hij

had behalve theologie ook *filosofie* gestudeerd, waarin hij was gepromoveerd - was het een zware weg.

Een van de weinigen die zich het lot van deze zwervende prediker aantrok, was Wilhelmus À Brakel. Hij verdedigde Koelman en liet hem meer dan eens preken in een van de Friese gemeenten. Het gebeurde ook dat hij de Heilige Doop bediende. Niet alleen in kleine dorpen op het Friese platteland, maar ook in Harlingen en Leeuwarden vervulde de verbannen prediker diensten. Daartegen rezen bezwaren.

Kritiek op À Brakel

Tijdens een vergadering van de classis Leeuwarden werd kritiek op À Brakel uitgeoefend, omdat hij Koelman geregeld liet voorgaan. Hij trok zich echter niets van die kritiek aan, ondanks de vermaning die later door de classis werd uitgesproken om in de kwestie Koelman voorzichtigheid te betrachten. In juni 1682 rees het verschil in zienswijze tijdens een synodevergadering tot een hoogtepunt. Van deze vergadering was À Brakel zelf preses. De afgevaardigde van de synode van Zuid-Holland deed het voorstel om Koelman niet meer te laten preken. Dat was tegen het zere been van À Brakel. Hij verdedigde zijn ambtsbroeder met te stellen dat deze niet onder censuur was gezet of uit zijn ambt was ontzet. De magistraat van Sluis had hem verbannen nadat de Staten-Generaal, waaronder Staats-Vlaanderen destijds viel, hem als predikant had afgezet. Met klem stelde À Brakel dat de wereldlijke overheid het recht niet had om eendergelijke maatregel te nemen. Hiermee kwam hij niet alleen in de problemen met de kerkelijke overheid, maar ook met de wereldlijke overheid. Die hield zich niet afzijdig.

Tijdens de vergadering van de classis Leeuwarden die een maand later werd gehouden, kwam namelijk een reactie van de Gedeputeerde Staten ter sprake. In dit vonnis stond dat À Brakel een preekverbod van vier weken kreeg opgelegd. À Brakel legde deze uitspraak naast zich neer. Hij was twee dagen later, op een vrijdagavond, aan de beurt om te preken. Hoewel een aantal mensen hem probeerde over te halen om zijn beurt niet te vervullen vanwege het feit dat een deurwaarder hem de toegang tot de preekstoel zou beletten, ging hij 'gewoon' naar de kerk. Daar was geen deurwaarder te bekennen. Ongehinderd kon À Brakel zijn preek uitspreken. Hij had voet bij stuk gehouden. Voor hem was het zonneklaar dat de overheid geen taak in de kerk had. Alleen de kerk ging over tuchtuitoefening. Door tussenkomst van de classis werd de zaak gesust. Het was echter overduidelijk dat door zijn onverzettelijke verdediging van het recht van de kerk het standpunt van À Brakel overeind was gebleven. De overheid haalde bakzeil en wilde de zaak niet op de spits drijven. De overheid had volgens À Brakel en zijn medestanders wel '*ius circa sacra*', maar beslist geen '*ius in sacra*'.

Ds. Jac. Koelman

Le Roy verwees in zijn herdenkingspreek sober naar deze gebeurtenissen door te zeggen dat hij niet voor hoveling had gespeeld. In deze context betekenden die woorden dat hij zich niet had ingespannen om in het geveel bij overheidspersonen te komen.

Verantwoording

Later gaf À Brakel in zijn uitgave *Waarachtich Verhaal* rekenschap van wat hij had gedaan en waarom. Dit kleine geschrift was vooral gericht tot zijn ambtsbroeders. Uit zijn inleiding valt op te maken dat hem was gevraagd om een terugblik te geven op het gebeurde. Behalve de beschrijving van de gebeurtenissen zijn in dit geschrift ook enkele brieven opgenomen die hij naar de Gedeputeerde Staten van Friesland stuurde, evenals een afschrift uit het Resolutieboek van diezelfde Staten. Het werd een gedocumenteerd verhaal. Daaruit blijkt dat À Brakel een precies man was, die met de feiten in de hand de kwestie uit de doeken deed.

Beroep afgewezen

Ook in Rotterdam kwam À Brakel in conflict met de overheid. De aanleiding was het beroep in de vacature die ontstaan was door het overlijden van ds. Johannes Ursinus. De kerkenraad wilde een beroep uitbrengen op David van Crombrugge, die sinds 1686 de gemeente Utrecht diende. De overheid diende het beroep goed te keuren. Zonder opgaaf van reden werd deze approbatie niet verleend. Namens de kerkenraad zou onder meer À Brakel de magistraatspersonen bezoeken om alsnog de goedkeuring te verkrijgen. Om onduidelijke redenen is dat bezoek niet doorgegaan en besloot de kerkenraad het beroepingswerk voort te zetten. Zij legde zich dus neer bij de ingreep door de overheid.

À Brakel was het daar totaal mee oneens. Evenals in Leeuwarden kwam hij vol overtuiging op voor het recht van de kerk. Hij preekte in de Laurenskerk van Rotterdam over de tekst uit Psalm 2: 'Ik toch heb Mijn Koning gezalfd over Sion, den berg Mijner heiligheid.' Deze preek gaf À Brakel later in druk uit onder de titel *De Heere Jesus Christus Voor de Alleene ende Souveraine Koning over zyne Kerke*. Het boekwerk waarin de preek is opgenomen, telt 40 pagina's. Voorafgaand aan de preek is een inleiding opgenomen waarin À Brakel zich verantwoordde over de uitgave. Achter de tekst van de preek was een uitvoerige uiteenzetting opgenomen. In de inleiding schreef À Brakel waarom hij de preek had uitgegeven. Hij voelde zich ertoe gedrongen. De eerste zin van zijn boekje luidt: 'Een grote noodzakelijkheid dwingt mij deze preek over Psalm 2 vers 6 in het licht te geven. Zij is door sommigen onder het preken zeer ellendig [= slordig] opgeschreven, vaak gekopieerd en overal heen verstuurd.' Die slordig overgenomen preek werd uitgegeven 'zo geradbraakt dat het nergens op lijkt'. À Brakel werd in zijn eigen woorden 'van alle kanten door menigten gedrongen' om zelfde preek gereed te maken voor uitgave. Dat werk nam hij op zich. Hij beschreef dat hij de preek zorgvuldig had voorbereid. Het cruciale gedeelte waarin hij de handelwijze van de overheid afkeurde, had hij van woord tot woord opgeschreven en uit zijn hoofd geleerd om misverstanden te voorkomen.

In de inleiding gaf hij al een voorschot op de inhoud van de volgende bladzijden. À Brakel erkende met een beroep op onder meer artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, dat de overheid een recht rondom de kerk had. Dat recht bestond uit het weren en uitroeien van alle valse godsdienst, het verhinderen dat de Naam van God gelasterd zou worden, het belemmeren van de ontheiliging van de zondag en de zorg voor de verkondiging van het Evangelie in het gebied waarover ze de verantwoordelijkheid heeft. Dit ius circa sacra is heel wat anders dan het ius in sacra: 'In of over de kerk mag de minste overheersing niet zijn, daar is Jezus alleen Koning.'

In de preek - het uit het hoofd geleerde deel - ging hij concreet in op de vraag of het de overheid toegestaan is om het beroep van een predikant die wettig door Gods gemeente is beroepen, zonder opgaaf van redenen, maar alleen op grond van haar macht en naar haar welbehagen (= willekeur) ongedaan te maken en zo de gemeente te dwingen een ander te beroepen.¹⁰ De overheid mocht dit niet, zij had daar de bevoegdheid niet toe. Uitvoerig, stap voor stap voerde hij tal van argumenten aan voor zijn standpunt. Zelfs heidense en niet-christelijke overheden traden niet in het recht van de kerk. Hij noemde het voorbeeld van de handelwijze van de mohammedaanse overwinnaar na de inname van Constantinopel in 1453. Die zei tegen de Griekse christenen: 'Kiest voor u zelf een patriarch, ik zal die keuze goedkeuren en de patriarch beschermen.'

À Brakel besloot zijn preek met de oproep om Jezus, het enige Hoofd van Zijn Kerk, te erkennen, lief te hebben, te gehoorzamen, voor Hem te strijden en Hem als Koning te vertrouwen. Het slot van Psalm 2 is dan tot troost: 'Welgelukzalig zijn allen die op Hem betrouwen.'

St. Laurenskerk Rotterdam, 20^e eeuw

Een preekverbod

In het derde deel van het boekje is een Na-Reden opgenomen. Daarin zette À Brakel de onderhandelingen met de overheid uiteen. Hij gaf opening van zaken, evenals hij dat gedaan had in het *Waarachtigh Verhaal* naar aanleiding van de kwestie in Leeuwarden over het laten preken van Koelman. De magistraat verzocht À Brakel om de bewuste preek ter inzage te geven. Hij had het deel van de preek dat ging over de vraag of de overheid het recht had een beroep te verhinderen, meegenomen en overhandigde de betreffende bladzijden. Hij vertelde erbij dat hij de overheidspersonen niet als rechters zag, want dat waren ze in dit geval niet, 'maar dat hij de kopie overleverde als een leraar aan zijn leden om hun nut daarmee te doen'. À Brakel maakte ook in dit contact duidelijk hoe hij in deze zaak stond. De overheid kon en mocht niet in het recht van de kerk treden.

Nadat de heren de preek gelezen hadden, meldden ze dat ze meer tijd nodig hadden om een oordeel te vellen. In die tussentijd mocht À Brakel niet in Rotterdam preken. Bovendien werd zijn stadstraktement ingehouden.

Hij volgde het verbod om te preken niet op. ***Het gebod om God te gehoorzamen woog zwaarder dan dit verbod van de overheid.*** Het besluit om toch te preken nam hij niet uit eigenwijsheid, maar uit gehoorzaamheid aan de Heere Jezus, 'met erkenning van Hem als Koning over Zijn kerk'.

Deze gebeurtenissen lieten Brakel niet onberoerd. Hij schreef er het volgende over: 'Ik bevond mij door alle ontmoetingen, door de vele keren dat ik aangesproken werd, door de

droefheid in de gemeente zo zwak van lichaam, dat ik noodzakelijk rust moest hebben.' Tijdelijk woonde hij ergens anders, maar wel vervulde hij zijn afgesproken preekbeurten.

Voor een uitvoerige en gedetailleerde beschrijving van deze kwestie zie F.J.Los: Wilhelmus á Brakel, blz. 82-96.

Dreigende verbanning

De overheid dreigde met een strenge maatregel. De bestuurders gaven te kennen dat Brakel binnen een maand zijn woorden terug moest nemen of anders zou hij de stad uitgezet worden. Hoe reageerde À Brakel op dit zware dreigement van verbanning? 'Ik antwoordde met nederigheid dat het geen stijfhoofdigheid of vijandige gezindheid [animositeit] was, maar een gevolg van een tedere consciëntie, en dat ik liever wilde sterven of Rotterdam verlaten, dan op een bevel van de overheid het preken na te laten. Dat was strijdig met de heerschappij van de Heere Jezus in Zijn Kerk.'

Zijn ambtsbroeders kwamen tot de conclusie dat het verstandiger was om niet te preken. Hij was het daarmee niet eens, maar wilde zich wel onderwerpen aan het besluit van de kerkelijke vergadering. Dit luisteren naar zijn ambtsbroeders moest echter niet uitgelegd worden als een capitulatie. Hij deed niets toe of af aan de inhoud van zijn preek: 'Niemand kan dit verkeerd duiden alsof ik ineenkromp of stilletjes mijn preek herriep.' Daarvoor woog deze kwestie hem te zwaar.

Overheid en kerkenraad, in het bijzonder Brakel, stonden lijnrecht tegenover elkaar. Het was een spannende vraag hoe dit zou aflopen. Onverwachts kwam er een kentering in de zaak. Stadhouder Willem III bemoeide zich hoogstpersoonlijk met het conflict tussen de predikant en de magistraat. Hij ging niet inhoudelijk op de argumenten in, maar stuurde in oktober 1688 een brief naar de burgemeesters met het verzoek om de kwestie rond À Brakel op te schorten, totdat hij gelegenheid had gehad over deze zaak met het stadsbestuur te spreken. Omdat de stadhouder een aantal weken later met een oorlogsvloot naar Engeland vertrok om de bedreigde protestanten te beschermen, werd de zaak op de lange baan geschoven. De verhouding tussen het stadhuis en de consistorie bleef echter nog geruime tijd gespannen. De kerkenraad bemiddelde op verzoek van de stedelijke overheid, die zelf op den duur ook in verlegenheid verkeerde over deze zaak.

Pas in 1690 werd het stadstraktement weer uitbetaald en kon het beroepingswerk opnieuw worden opgenomen.

Polemiek

Deze kwestie bracht heel wat pennen in beroering. Het meest bekend is het geschrift van J.C. van Bleiswijk (1618-1696), ontvanger-generaal van de kerkelijke goederen in het gewest Holland. Dat was een hoge functie. Van Bleiswijk was dan ook niet de eerste de beste. Hij was afkomstig uit een aanzienlijk regentengeslacht en oefende heel wat bestuurlijke taken uit. Ook had hij een aantal publicaties op theologisch gebied het licht doen zien. Mannen als Saldenus en Van Lodenstein noemden die met instemming. Hij was een geestverwant van predikanten die tot de Nadere Reformatie worden gerekend, dus ook van á Brakel. Maar op het gebied van de invloed van de overheid in de kerk, was Van Bleiswijk het helemaal met hem oneens. Hij was van mening dat de eer van Christus vergroot wordt indien christelijke overheden als hoogste gezagsdragers onder God en Christus worden erkend. Op grond van dat recht hebben die overheden ook de bevoegdheid om door de kerkenraad voorgestelde beroepen goed of af te keuren. Bij afkeuring zijn ze niet verplicht om de redenen van hun besluit uitvoerig aan de kerkenraad mee te delen. Als voedsterheren van de kerk van Christus kunnen ze zich geroepen voelen om ten voordele

van de gemeente een beroep te vernietigen en de kerkenraad op te dragen een ander voorstel te doen.

De titel van zijn ruim 70 pagina's tellende boek luidt: *Mose als een Godt over Aaron*. Daarmee wilde Van Bleiswijk aangeven dat Mozes als de vertegenwoordiger van het wereldlijke gezag als een heerser over Aäron, de vertegenwoordiger van het kerkelijke gezag, gesteld was. Dat is de rode draad door zijn boek. Ook hij beriep zich op de Bijbel, voorbeelden uit de geschiedenis, geschriften van Calvijn enzovoort.

Van Bleiswijk had zijn boekje goed beargumenteerd. Het was niet zomaar uit de losse pols geschreven, integendeel. De schrijver verweet À Brakel onder meer dat hij met het beklemtonen van de zelfstandigheid van de kerk ten opzichte van de overheid opvattingen was toegedaan die overeenkwamen met die van de antichrist, de paus. Dat was een zware beschuldiging.

À Brakel moest daar wel op reageren, hoewel hij er, zo blijkt uit zijn woorden, niet veel zin in had. Zijn verdediging schreef hij in de vorm van een brief. Evenmin als Van Bleiswijk gebruikte ook Brakel woorden die niet voor tweeërlei uitleg vatbaar zijn. Hij stelde dat Van Bleiswijk verkeerd had gedaan met het schrijven van zijn strijdschrift: 'O, hoe hebt gij u bezondigd! Hoe onteert gij de Heere Jezus Christus omdat u niet wilt dat Hij het enige Hoofd en de enige Koning over Zijn Kerk is.'

Summier weerlegde hij een aantal argumenten en beschuldigingen van Van Bleiswijk. Hij besloot zijn brief op een pastorale wijze en bad of de Heere Van Bleiswijk deze zonde niet zou toerekenen.

In de laatste zinnen van zijn geschrift legde hij het oordeel in de handen van God: 'Mijn heer, sla dit toch niet in de wind, want wij beiden zullen binnen korte tijd uit dit leven verhuizen en verschijnen voor de Rechterstoel van de alwetende en rechtvaardige Rechter. Daar zal dan openbaar worden of hetgeen ik gedaan heb geschied is door de boosheid van de duivel en de geest van de antichrist, bedrieglijk en onwaar, zoals u van mij zegt; en of het uwe geschied is ter ere van God, tot nut van Zijn Kerk, met een heilige en zalige scherpte, zoals u van uzelf denkt.' (Wilhelmus À Brakel, Een brief aan de Ed. Heer J. C. van Bleiswijk)

Onverzettelijk

In de conflicten met de overheden van Leeuwarden en Rotterdam liet À Brakel zien dat hij een overtuigende pleitbezorger was van de rechten van de kerk. Als daaraan getornd werd, toonde hij iets van Friese onverzettelijkheid. Waar ambtsbroeders uit voorzichtigheid, respect voor de overheid en tactische overwegingen een pas op de plaats maakten, ging À Brakel met grote vastberadenheid door. Volgens zijn eigen woorden had hij zelfs verbanning en de doodstraf voor de belijdenis van het Koningschap van Jezus over Zijn Kerk over. Deze overtuiging betekende echter niet dat À Brakel geen respect zou hebben voor de overheid. Daar wilde hij geen misverstand over laten bestaan: Wij verklaren uitdrukkelijk dat al wat we zeggen niet bedoeld is voor de verkleining van de autoriteit van de overheden. Dat is ons oogmerk niet. Dat ligt ook niet in onze woorden opgesloten'.

À Brakel moet een man geweest zijn die nadrukkelijk een eigen mening had. De valkuil van de houding die hoort bij woorden als 'onverzettelijk' en 'vastberaden' is eigenzinnig en lastig zijn. Er waren in zijn tijd veel geestverwante predikanten die niet in conflict met de overheid of kerkelijke instanties kwamen en die in meer of minder goede harmonie hun ambt vervulden. Bij À Brakel was dat niet altijd het geval. De conflicten in Leeuwarden en Rotterdam geven de indruk dat hij niet van zijn standpunt af te brengen was. Hij zal zijn tegenstanders meer dan eens tot wanhoop hebben gedreven.

Zijn handelwijze was niet altijd correct. Te denken valt hierbij onder meer aan het aannemen van het tweede beroep uit Rotterdam dat hij tegen de afspraken in aanvaardde.

À Brakel zag de 'strijd' voor de onafhankelijkheid van de kerk als een van de plichten die hij als dienaar van Gods Woord en de kerk had. Tevens was hij gemeentepredikant. Dat deel van zijn werk zag hij als het belangrijkste. Daarbij ging het om het welzijn van de aan hem toebetrouwde zielen. Hoe preekte hij en op welke manier gaf hij geestelijk leiding aan de gemeenten die hij diende?

Ziekte en overlijden

WILHELMUS À BRAKEL, zo is uit de voorgaande hoofdstukken gebleken, was een actief en bezet predikant. Hij is dat tot het einde van zijn leven gebleven, mede dankzij zijn goede gezondheid die hij tot in zijn levensavond mocht genieten. Ook zijn geestelijke vermogens lieten hem niet in de steek. Wel had hij last van een minder goed functionerend geheugen, zoals dat bij de meeste oude mensen het geval is, vermeldde Hellenbroek als het ware vergoelijkend.

Over de laatste periode van het leven van À Brakel zijn we goed geïnformeerd door zijn lijkredenaar Abraham Hellenbroek. Hij heeft zijn ambtgenoot tijdens de laatste maanden van zijn leven diverse keren bezocht. Daardoor was Hellenbroek oor- en ooggetuige van À Brakels ziek- en sterfbed. Hellenbroek heeft die informatie niet voor zichzelf gehouden. Hij deelde die met de gemeente die À Brakel bijna 28 jaar gediend had.

À Brakel leed aan niersteen (graveel). Ondanks deze ziekte probeerde hij nog zo lang mogelijk te preken. Op zondag 30 augustus 1711 ging hij nog twee keer voor. De preek van de morgendienst was ontleend aan Psalm 63 vers z: 'O God, Gij zijt mijn God.' Tijdens de middagdienst preekte hij over de inleiding op het gebed des Heeren. Waarschijnlijk betrof het Zondag 45 van de Heidelbergse Catechismus. Zijn lichaamskrachten waren toen al behoorlijk afgenomen. Die dag ging hij met veel moeite naar de kerk. Regelmatig moest hij ergens gaan zitten om te rusten. Er waren mensen die aanboden hem te ondersteunen. In de middag kon hij niet op eigen kracht naar de kerk gaan. Hij liet zich met een 'sleetje' rijden. De koster moest eraan te pas komen om hem de preekstoel op te helpen.

Enkele dagen nadat À Brakel zijn laatste preken had uitgesproken, op vrijdag 4 september, kreeg hij last van een dodelijke benauwdheid op zijn borst. Het leek erop dat hij zou sterven. Toch zou dat nog acht weken duren. 'Het behaagde de Heere hem nog een tijd te oefenen op zijn ziekbed', aldus Hellenbroek. De benauwdheid hield een aantal weken aan. Voor de omstanders was het moeilijk bij hem te zijn. Hellenbroek zegt dat de 'benauwdheden nauwelijks te aanschouwen waren'. Hij at weinig en sliep niet veel waardoor hij sterk verzwakte, 'totdat zijn kostelijke ziel, net acht weken na het begin van de ziekte, op 30 oktober, ook een vrijdag, het lichaam verliet en overstak naar de eeuwigheid'.

Deze bijzonderheden vertelde Hellenbroek in zijn rouwpreek, uitgegeven onder de titel *Algemeene Rouw-klagt in de straten van Rotterdam*.

Het ging er hem zeker niet alleen om de lichamelijke ongemakken van de laatste levensfase te vertellen. De predikant kon zich voorstellen dat de aanwezigen wat wilden horen over de geestelijke ervaringen van hun overleden leraar tijdens zijn laatste ziekte: 'Gij denkt misschien: hoe kostelijk zal zo'n man gestorven zijn. O, mocht ik eens weten wat in die kamer omgegaan is.

Ja kostelijk, mijn vrienden, en ik zal er u ook iets van zeggen.' Hellenbroek verbond er echter ook een waarschuwing aan. Mensen mogen een overledene niet beoordelen op grond van de manier van zijn of haar sterven. 'De Heere laat wel van Zijn lieve kinderen

duister heengaan.' Maar dat was niet het geval geweest met À Brakel, voegde hij eraan toe. Hij was een heerlijk voorbeeld van iemand die in de Heere sterft.

À Brakel bereidde zich op zijn sterven voor. Hij besprak en regelde diverse zaken, zoals het verloop van de begrafenisplechtigheid. Maar vooral was het zijn behoefte om heilzaam onderwijs en zegeningen te geven aan mensen die hem bezochten. Hellenbroek vergeleek hem met de stervende Jakob, die al zijn kinderen zegende.

Ook de oudste kleinzoon Wilhelmus À Brakel van der Kluyt, de 17-jarige zoon van dochter Sulammith en schoonzoon ds. Franco van der Kluyt uit Alblasserdam, bezocht zijn grootvader op zijn sterfbed. Hij zal zijn grootvader goed gekend hebben, want hij had onderwijs gevolgd op de Latijnse school in Rotterdam. Later studeerde de jonge Wilhelmus theologie en trad in de voetsporen van zijn grootvader en vader. De oude Brakel zegende hem bij zijn studie, maar in het bijzonder wenste hij dat de Heere hem wilde stellen tot een gezegend instrument in Zijn hand tot welstand van Zijn kerk. Hij wekte hem op om bij de zuivere waarheid te blijven en waarschuwde hem tegen allerlei insluipende en verderfelijke dwalingen. Ook spoorde hij zijn kleinzoon aan tot ernstige godzaligheid.

Tijdens zijn ziekbed leefde À Brakel uit een sterk geloof. Hij citeerde van tijd tot tijd Bijbelteksten waaruit zijn vertrouwen en hoop bleken en een 'allertederste en brandende liefde tot God en tot de Heere Jezus.'

Vaak zei hij geestelijke liederen in Latijn op. Met name van de Middeleeuwse mysticus Bernaard van Claivaux. Hellenbroek nam de vertaling ervan op:

*O. mijn allerzoetste Jezus
 Hope van een hijgende ziel!
 U zoeken de godvruchtig ziel!
 U zoekt het geroep van een aller-innigste ziel.*

Brakel dankte God dat er zulke verzen waren.

2. HET GODZALIG LEVEN EN STERVEN

van
W. á BRAKEL

**Overgenomen uit: Algemene Rouwklachten in de straten van Rotterdam
door ABR. HELLENBROEK.**

... Uit dit kostelijk echtpaar (hiervoor beschreven), is onze overledene geboren binnen Leeuwarden op de 10^e jauari 1635, oude stijl, zoals men toen in Friesland rekende; onder meer andere kinderen hun enige zoon; een Izaak des lachens.

Al is genade geen erfgoed der ouders, de Heere schenkt ze echter ook wel al zeer vroeg aan kinderen van begenadigden; daar zijn er, die hij al van de baarmoeder af heiligt, Jer. 1: 5, Luk. 1: 15. Dit is ook van onzen overledene waarheid geweest; hij was een andere Obadja: *Ik, uw knecht, vrees de Heere van mijn jonkheid af*, 1 Kon. 18: 12. Een Abia, waarin al vroeg wat goeds werd gevonden voor de Heere, de God Israëls, 1 Kon. 14: 13.

De eerste tijd van zijn verandering heeft hij altijd getuigd, niet onderscheidenlijk te weten, maar dat hij van zijn eersten geheugtijd af onder een tedere indruk van God en vol liefde tot de Heere Jezus was geweest; en nauwelijks kunnende lopen, al vele tedere bewegingen daaromtrent had gevoeld.

Tot een staaltje daarvan wel een verhalende onder anderen, hoe hij nog zeer jong zijnde, eens onder ene kermispredicatie van zijn vader wonderlijk was aangedaan geweest; en dat de bijblijvende indruk van die, hem dikwijls kinderlijk had doen vragen: "Vader! wanneer zal het weder kermis wezen?" zonder de reden te zeggen, waarom hij dat vroeg; dat hij ook wel van ongemene genieting en bewegingen al zeer vroeg iets ontdekt had aan zijn moeder, die hem daarop had geantwoord: "Kind! dat gaat boven je verstand", en dat hem dat daarna afkerig had gemaakt om iets te zeggen; merkende ook daaruit van achteren op, hoe voorzichtig ook al ouders moeten zijn omtrent hun kinderen in behandeling, om niet iets goeds zonder achterdocht te stuiten.

Dat hij ook van zijn eerste jeugd af zeer veel werk van bidden had gemaakt. Die beginsels der genade en van des Heeren werk in hem, werden wonderlijk opgewakkerd door het heilig voorbeeld en de ernstige vermaningen van zijn vader en moeder, en niet weinig geholpen door hun onvermoeide gebeden voor hem.

Hij verhaalde, hoe zijn moeder meermalen hem gezegd had, dat zij zo aanhoudend en gedurig worstelende voor hem in gebeden was, dat zij zichzelf vergat, in die betrekking dikwijls met veel nadruk had gezegd: "O, wat zult gij te verantwoorden hebben, zo gij God niet vreest!"

Een rechte Eunice, een Monica. En insgelijks van zijn vader, dat die hem, toen hij te Leeuwarden 'op de school ging, en wekelijks des Zaterdags te huis kwam, dan gewoon was des Maandags tot een zekeren afstand buiten Beers, waar hij toen Predikant was, uit te leiden, en dat die daar dan, (men kan er uit besluiten, wat hij gedaan heeft in zijn binnenkamers) bleef staan, voor hem de Heere biddende en hem na-ogende, zolang hij hem zien kon en dat zulks hem ook dikwijls zeer biddende op de weg gemaakt had. Een rechte Abraham daarop gezet, dat zijn zoon mocht leven voor des Heeren aangezicht.

Een zoon van zoveel tranen en gebeden, hoe kon die verloren gaan? De Heere zegende hem merkkelijk in zijn studiën, en hij werd uit de scholen van Leeuwarden welhaast gebracht op de academiën van Franeker en Utrecht, waar hij ook al iets in de medicijnen, voornamelijk echter in de talen, in de wijsbegeerte, geschiedenissen, en vooral onder de professoren, Nicolaus Arnoldus, Christianes Schotanus, Johannes Valkenier te Franeker,

de beroemde Gijsbertus Voetius, Andreas Essenius en anderen te Utrecht, in de godgeleerdheid, met veel naarstigheid, en (zoo hij dikwijls heeft betuigd) met vele biddingen tot God, zijn studiën zo gelukkig voortzette, dat hij onder de loffelijkste getuigenissen zijner meesters en blijken zijner bekwaamheid tot proponent werd bevorderd, met een algemene zending daarbij en macht, om de sacramenten te bedienen, gelijk men in Friesland gewoon is; dat hij dikwijls betuigd heeft, hem, waar hij predikte, tot een merklijk steunsel te zijn geweest.

Welhaast behaagde het de Heere, dat vat, dat Hij Zich geheiligd had, om zijn naam te dragen voor Nederland, ook te gebruiken ten dienste van bijzondere gemeenten. Allereerst werd hij beroepen te Exmorra in Friesland, de 27 Juni 1662, zijnde de derde plaats, die er open- kwam in Friesland, nadat hij proponent was geworden, want daar waren er toen gene openstaande. Aldaar vond hij in het begin veel hardheid onder het volk, doch voor zijn vertrek verkreeg hij al merklijke roering en zegen onder hen, houdende zich zodicht en naarstig bij en binnen zijn kudde, dat hij (gelijk hij meermalen zeide) als buiten Exmorra niet bekend was.

Daar zijnde, begaf hij zich de 19 Maart van het volgende jaar in het huwelijk met Sara Nevius, onder de godzaligen in dien tijd binnen Utrecht zeer bekend, en voor weinige jaren onder ons begraven; nagelaten hebbende door haren wandel en ook al door iets, dat zij heeft geschreven, geen kleine voetstappen van hare Godvruchtigheid, en van een gezegende gedachtenis. De kinderlijke afhanging en onderworpenen gehoorzaamheid aan de raad en het bestel van zijn vader in dat huwelijk, als een andere Izak en Jakob, schoon hij toen al predikant, en 29 jaren oud was, heb ik hem met veel verwondering en billijking, (allen kinderen ten voorbeeld) horen verhalen.

Uit dat huwelijk vier dochters en een zoon geteeld zijnde, is nu alleen overig een dochter, Sulamith, die ook de Heere vreest; de huisvrouw van de zeer eerwaarden, Godvruchtigen, en van de Heere in zijn dienst merklijk gezegenden Ds. Franco van der Kluit, thans Predikant te Alblasserdam.

Hoe hij zich binnen Exmorra verborg, haast ging zijn gerucht verder uit; de Heere wilde hem tot wat groters gebruiken.

Hij werd de 11 November 1665 beroepen te Stavoren, waar hij eerst alleen was, doch met veel moeite bracht hij het zover, dat de vorstin van Friesland van haar zelve ene traktement toestond voor een tweeden Predikant; en om het werk, dat veel tegenstand had, gemakkelijker te maken, stond hij het vaste traktement, dat er was, af voor de tweede Predikant, en waagde het voor zichzelf op het hoftraktement, dat, bij verandering van tijden en personen, zo verzekerd niet scheen, doch dat hem altijd zeer wel betaald is. De zonderlinge vrucht, die hij binnen Stavoren gehad heeft, is zeer groot en wereldkundig geweest.

Het gerucht daarvan maakte ook welhaast, dat die van Harlingen uitgelokt werden, om hem tot hun Predikant te roepen, op de 3 October 1670. Het aangezicht Gods, tot schijnsel over zijn dienst, ging ook daar zo zichtbaar met hem, dat de zegen, dien hij daar gehad heeft, en de liefde der gemeente tot hem, nauwelijks is uit te drukken; wonderlijke verandering kwam daar onder zijn bediening; een menigte van geestelijke kinderen heeft hij daar geteeld.

Harlingen was te na bij Leeuwarden, dat ook dit zich niet zou hebben zoeken te verheugen in zijn licht; derwaarts werd hij dan welhaast geroepen op de 5 October 1673.

Hij bleef daar omtrent tien jaren, met een onuitsprekelijke vrucht en liefde; nochtans ook niet zonder tegenstand en moeilijkheden, wel meest over de bijzondere oefeningen, ook

van diegenen, wie dit het minst paste. Nochtans was zijn werk in de Heere daar ook wonderlijk voorspoedig, en des Heeren volk, wandelende in de vreze des Heeren en in de vertroosting des Geestes, werd zeer vermenigvuldigd.

Ondertussen vloog zijn naam over zeeën en provinciën heen; hij werd te Middelburg in Zeeland beroepen de 19 Juni 1578, doch die beroeping wees hij af.

Nu was de grote en zeer beroemde Franciscus Ridderus binnen Rotterdam op de 11 Januari 1683 overleden. Billijk, dat hij door een groot man werd gevolgd. De zucht der grote kerkvergadering alhier was thans tot de aller-ernstigste dienst. Niemand kon daaraan beter voldoen dan Brakel; dat grote licht der Friezen. Lang genoeg had het in Friesland geschenen, nu moest ook Holland in dat licht delen. Hij werd derhalve binnen Rotterdam beroepen op de 23 Juni 1683.

Veel werk was er om hem te overreden. Al eens had hij de beroeping geheel afgeslagen, doch bij een vernieuwde bezending door een opzettelijke boodschapper, met brieven van de Gr. Achtb. Heren van de wet, zo aan hem als aan de overheidspersoon van Leeuwarden; gelijk ook van de grote kerkelijke vergadering, en aan hem, en aan de kerkenraad aldaar, met alle bedenkelijke beweegredenen, en onder vele gebeden der Godvruchtigen, werd hij eindelijk overgehaald, en kwam tot hen over. Onderweg werd hij door een aller-vreselijkst onweer belopen op de Zuiderzee, en in levensgevaar gebracht, hebbende zich elk in het schip al tot de dood geschikt. Door dien storm zeer ver buiten streek gedreven zijnde, kwam het geroep, tot veler dodelijke beroering, herwaarts, dat Brakel was verongelukt. Hij daagde echter, onder een wonderlijke voorzienigheid ten goede over deze gemeente, eindelijk op, en hij werd onder hen bevestigd op de 21sten November door de zalige Petrus Tilanus, met de woorden van Jes. 52: 7, "Hoe liefelijk zijn op de bergen de voeten desgenen, die het goede boodschapt, die de vrede doet horen; desgenen, die goede boodschap brengt van het goede, die heil doet horen; desgenen, die tot Sion zegt: Uw God is Koning."

Wanneer hem naderhand over een predicatie, Jezus tot Koning uitgeroepen, moeilijkheden overkwamen, bedacht hij van achteren met opmerking, dat die hem juist bij zijn bevestiging was toegeroepen; gelijk hij ook bij die gelegenheid zich wel herinnerde een zekere droom, die hij zeer opmerkelijk vooruit gehad had; namelijk, dat hij, in een zekere kerk komende, de voorlezer met zeer verhemelde gebaren hem hoorde toeroepen:

De eeuwige God zij u een woning;

Die tot Sion zegt: uw God is Koning.

Zijn inleiding of eerste predicatie nam hij de volgende rustdag, de 28ste November, uit 2 Cor. 5: 20: "Zoo zijn wij dan gezanten van Christus' wege, alsof God door ons bade; wij bidden u van Christus' wege, laat u met God verzoenen."

Ik heb de predicatie van iemand, nu al in de zaligheid, nageschreven, nog onlangs gezien. Dat is er opmerkelijk in, dat hij van zichzelf, wie hij was, vanwaar hij kwam, waar hij ooit meer was geweest, wat hij ooit had gedaan of doen zou, niet een enig woord in die ganse predicatie heeft gemeld. Waardig, tot een bewijs van 's mans zedigheid, hier ook te worden aangetekend, en ter beschaming van zulken, die dikwijls met zo veel winderig gezwaai en gezwets omtrent zichzelf in gemeenten inkomen.

Dus kwam Brakel, naar veler verlangen op vele gebeden, tot u over, en hij werd de uwe, toen al omtrent 49 jaren oud; men meende te oud, om er veel dienst van te verwachten; maar het is gebleken hoe God de latere jaren ook kan sterken en zegenen. Gij hebt hem nog omtrent 28 jaren, genoegzaam met vernieuwde krachten als van een arend, onder u gezien en gehoord, en het is niet de zemel, maar wel de fijnste bloem geweest, die hij u heeft opgedist.

Sedert werd hij nog eens voor de tweede maal te Middelburg beroepen, de 11 Januari 1688, doch ook dat beroep heeft hij afgeslagen; hij bleef onder nieuwe liefdeverbintenissen bij u.

"Wat voor een man hij geweest is, hebt gij toen van nabij ondervonden; als ik mij daarmede zal inlaten, weet ik niet waar te beginnen en waar te eindigen. Ik moet noodzakelijk de zeilen intrekken, of ik stak zo diep in zee, dat ik niet weer ter ree zou raken.

Die hem gekend hebben, weten dat hij, tot merkelijke steun van zijn dienst, tot weinige jaren herwaarts, is van God begiftigd geweest met een gezegende gezondheid en sterke lichaamsgestalte; weinige ziekten heeft hij onder u gehad, en is daardoor tot weinig bezwaring, maar tot merkelijke hulp en verlichting van anderen geweest, waartoe hij ten uiterste gewillig en gereed was.

Naar de ziel bezat hij een scherp en schrander verstand en een doorzichtig en vooruitziend oordeel, een vlug en vaardig begrip van zaken, alles wat hem voorkwam zeer wel schiftende en onderscheidende.

Zijn gaven waren ook zeer beminnelijk; begiftigd met een wakkere, ver doordringende stem, gemengd met een aangename bevalligheid en geschiktheid naar de zaken; om dan als een Boanerges te donderen, dan als een Barnabas te troosten, dan als een Paulus te onderwijzen, dan als een Johannes liefelijk te strelen en te lokken; de stijl onopgepronkt en nochtans krachtig, Schriftuurlijk, deftig; zodat men zien en horen kon, dat hij uit het hoofd niet alleen, maar ook uit het hart predikte.

Hij bezat en merkelijke schat van geleerdheid; was in talen geoefend, in de godgeleerdheid, tot wederlegging van dwalingen, tot bevestiging van de waarheid, door en door gegrond; en (laat het de nijd vrij moren) in het stuk van de beoefening der godzaligheid zonder weerga. Ik betwist anderen hun eer niet; maar dat er iemand in het behandelen van gewetens en hare gevallen, in het innige merg van wezenlijke godsvrucht alle bijzondere zielsgestalten uit te halen, in bedrogenen te ontdekken, ware en schijndeugden te onderscheiden, duistere kinderen Gods op te klaren, treurigen op te beuren, dwalenden terecht te brengen, onzekeren te besturen en door een recht geestelijke handelwijs des Heeren volk de weg te wijzen, zijnde de grote sterkte van onzen overledene geweest; dat hem, zeg ik, daarin niemand is voorbijgelopen en wellicht bijgekomen, beken ik niet te geloven.

Door dit alles heeft hij ook een naam gemaakt, de gehele wereld door; van verre en van nabij zag men tegen hem op, als tegen een ziener Gods, waar men naar toe ging, om zijn mond te vragen.

Dit is de grond geweest, dat aanzienlijke personen (die ik om redenen verzwijg) met hem briefwisseling gehouden en hem geraadpleegd hebben; dat hij in Oost- en West-Indië, met de broederen op de galeien en ver henen briefwisseling heeft gehouden.

De grond, dat hij van buiten en van binnen, van alle kanten de toevlucht is geweest van kerken en bijzonder in hun verlegenheden; de toevlucht van beroerden, overtuigden, benauwden; van duisteren, van twijfelenden, van onwetenden; de toevlucht en het vermaak van meer gesterkten tot hun opbouwning, verkwikking en verdere vaststelling; het was al Brakel, waar het godzaligen, die van buiten inkwamen, om te doen was, om hem te spreken, hem te horen, zodat er wegens hem een naam uitging van onze Rotterdamse kerk, aan wiens eerkroon hij een hoofdparel was.

Wat hij onder de verdrukking der Schotse Presbyterianen, tot hun ondersteuning, en bezorging van proponenten, die hij hier, onder de hulp van vermogenden, ter studie bestelde, heeft gedaan, en het gevaar, dat hem daarover dreigde, was het door de goede

regering van onze stad, en een zonderlinge voorzienigheid van God niet getrouw en genadig afgewend, weten velen.

Zo evenwel, dat hij een doodvijand was van alle oproer en muiterij, en in al zijn briefwisselingen met die Schotse broederen hen nooit daartoe aan, maar integendeel met allen ernst daarvan afmaande.

Ik weet het van iemand, nu mede een Godvruchtig leraar in Nederland, die hij in die tijd wel gebruikte, willende zijn eigen hand verbergen, om zijn brieven, die hij derwaarts zond, uit te schrijven, dat hij onder anderen eens die uitdrukking in zijn brief had: zo zij zich tot muiterij uitlieten, dat zij hun lichamen aan de galg, en hun zielen ten verderve zouden brengen.¹ Ik weet ook dat hij iemand, die de Bisschop van St. André had helpen vermoorden, en herwaarts gevlucht was, nooit heeft willen zien noch spreken.

Zijn godzaligheid is ook aan allen openbaar geweest. Gelijk hij anderen de weg wees, zo ging hij dien ook zelf; hij had ook zelf de godsvrucht lief, en bezat haar: zijn wandel was voorbeeldig voor allen, zodat het ook op hem paste: Weest mijne navolgers, gelijkewijls ook ik van Christus, 1 Cor. 11: 1. De Godvruchtige beginselen zijner jeugd zijn doorgeslagen tot een gezette en voorbeeldige godzaligheid, zijn ganse leeftijd door. Een godzaligheid echter, die gemengd was met een vrolijke en vriendelijke aangenaamheid; waar het op waarheid, godsvrucht, en op de zaak Gods, het belang van de kerk aankwam, standvastig en onbewegelijk, naar de les van Paulus, 1 Cor. 15: 8; maar anders, wat ook de laster in dezen heeft verzonnen, van enen zeer vrolijken en aangename aard; gelijk diegenen, die met hem omgegaan hebben, weten; en vervullende die les van Petrus, zijt vriendelijk, 1 Petr. 3: 8. Uit hoofde van deze zijn godsvrucht, was zijn levenswijze matig en nederig; nochtans ook gescheiden van vrekheid en gierigheid; de Heere had hem een hart gegeven, om de behoeftigen ook tot nooddrift zeer milddadig te gedenken; en zoo, naar de les van Paulus, niet genegen tot de wijn; die gaarne herbergt; die de goeden liefheeft; matig, rechtvaardig, heilig, kuis, Ti I. 1: 7, 8. Voor zijn overheden heeft hij altijd een diep ontzag gehad, en betuigde, nooit uit kleinachting legen hen iets te hebben gedaan; maar was er ooit iets, dat daarvoor opgevat werd, hij heeft nog op zijn doodbed betuigd; zo men de oprechtheid van zijn oogwit, de overreding van zijn gemoed, menende in gehoorzaamheid aan God zo te moeten doen, gekend had, en de krachtige overhelling van zijn geneigdheid om de liefde van mensen te behouden, en zijn overheden allen eerbied te geven, onverminderd de ere Gods; ja hoeveel eerbied altijd daaronder nog gebleven was in zijn hart, hij zich verzekerde dat men hem nooit enige moeilijkheid zou hebben willen maken.

Zijn ontzag voor God blonk in hem uit, zo haast hij zich zette om iets te doen, waarin de Heere gemengd was; in samenspraken, in oefeningen, in gebeden, o wat blonk er terstond een deftigheid in hem uit! Wat heb ik hem dikwijls onder de godsdienst zien zitten met een inspanning en eerbied, die voorbeeldig was! Wat een bidder hij in het verborgen is geweest, hoe onderhandelende met God, hoe nederig, hoe ootmoedig, hoe gelovig echter ook doorgaans, daarvan zijn zijne binnenkameren getuigen.

Hoe bekommerd hij was voor de kerk, voor de waarheid, voor de godsvrucht in deze donkere tijden, daarvan zijn wij dikwijls getuigen geweest.

Hoe gemoedigd en gesterkt in God hij altijd geweest is onder personele ongevallen, ja, hoe wonderlijk en goddelijk, hij op een meer dan gewone wijze, daaronder door ongewone voorzienigheden, opdat ik niet iets hogers zegge, is bemoedigd en van de uitkomst verzekerd, zou ik kunnen zeggen, zo de hatelijkheid mij niet gebood daarvan te zwijgen. Gelijk ik ook, om de misduiding, voorbijga hetgeen hij, in nederigheid en alleen tot eer van

¹ Dit ging zover dat hij helaas de moedige en oprechte Schot James RENWICK, de laatste martelaar, een bestraffende brief stuurde.

God, van wonderlijke ontdekkingen Gods wel aan vertrouwden eens gezegd heeft, dat dikwijls in het gemeen, en ook nog op zijn doodbed zeggende: de geest der profetieën en der openbaringen houdt in de kerk nog niet geheel op.

Onder bijzondere lasteringen en kwaadsprekingen hield hij altijd een wonder effen en onbewogen gestalte, hebbende van Paulus geleerd te gaan door eer en oneer, door kwaad gerucht en goed gerucht, 2 Cor. 6: 8. Want daarvan heeft hij ook al zijn deel gehad; trouwens, hoe kan het anders wezen?

De rechtvaardige is een verachte fakkel naar de mening desgenen, die gerust is, Joh. 12: 5. Die godzalig willen leven in Christus Jezus, zullen vervolgd worden, 2 Tim. III: 12. Zulken geeft men kwade namen, men werpt er lasteringen op; hun hemeltaal is een verkondiging van vreemde goden; hun ijver razernij.

Doch dit alles trof hem niet het minste; ja veeleer, hij rekende het voor vreugde, om de naam van Christus smaadheid te lijden, Hand. 5: 41. Dikwijls toonde hij wel een verborgen wens, als er de Heere hem genade toegaf, om door bloedgetuigenis Jezus Christus te verheerlijken: en zo met Paulus ook bereid zijnde om te sterven voor de naam des Heeren Jezus, Hand. 21: 13.

Dus betoonde hij zichzelf; naar de les aan Titus, in alles een voorbeeld van goede werken; maar bij dit alles, zoals hij als Leraar onder u verkeerd heeft, ook in de leer onvervalsheid, deftigheid, oprechtheid, het Woord gezond en onverwerpelijk, Tit. 1: 7, 8. Hoeveel achting hij voor de predikdienst gehad heeft, mag men afleiden uit hetgeen hij elders zelf getuigt: Ik acht een verkondiger van het Evangelie te zijn duizendmaal heerlijker voor mij, dan een koningskroon; niet ongelijk, hetgeen ik elders van Dometius, Thalassus, Petronius, een vorst van Anhalt, Georgius en anderen heb aangetekend.

Zeer node kwam hij er daarom toe, om aan iemand (vooral dien hij voor geen begenadigd predikant hield) zijn predikbeurt over te geven; ja ook zelfs om enige, die hem door bezwaring was opgekomen, weder af te staan; gelijk hij daarom ook wonder getrouw geweest is, ook nog onder de later zwakke jaren van zijn ouderdom, om buitenbeurten pp de openstaande plaatsen door koude, onweder en ongemakkelijke wegen waar te nemen; alles, waartoe hij rekende roeping te hebben, deed hij gaarne zelf, hij zaaide gaarne aan alle wateren, of hij er ook nog enige vrucht mocht hebben, gelijk hij ook dikwijls wonderlijk heeft gehad.

Zijn arbeid onder u is ook openbaar geweest. De teksten onder u gepredikt, de verhandelde stoffen zijn onnoembaar, meest alle deugden zo krachtig verhandeld; de verklaring van de 45ste, 46ste en 84ste Psalm, van de gehele Openbaring van Johannes, van de ganse brief aan de Hebreeën, en nog laatstelijk van de eersten zendbrief aan de Corinthe, die hij gebracht heeft tot aan hfdst. 15: 13, waarvoor hij is blijven staan; en zo (gelijk hij met het begin van dien brief al zeide te denken) is hij onder de verhandeling van dien gestorven.

Behalve zijn predikwerk, was hij in het kerkbestuur ook onvermoeid; zelfs nog onder zijn afgematte ouderdom en pijnlijke ongestalten als sleurende naar de kerkvergaderingen, die altijd getrouw bijwonende; in klassen en synoden nam hij ook getrouw zijn post waar; in de laatste (zoekende nooit iets voordeligs voor zichzelf, maar wachtende op ongezochte roeping) heeft hij ook de eer gehad, om als president meer dan eens met veel lof voor te zitten, te Leeuwarden, Gouda, Leerdam.

In dit alles was hij zo ernstig gezet op een strenge oefening der kerkelijke tucht; ijverig gekant tegen goddeloosheden en inbrekende ijdelheden, tegen dwalingen en ketterijen.

En in het algemeen ijverende tegen alles, waardoor kerk, waarheid of godsvrucht gevaar liepen.

Wat hij tegen de Labadisten in hun opkomst heeft gedaan, is uit hetgeen hij tegen hen geschreven heeft, wereldkundig; en niet uit een blinde drift, vindende zelfs al eerst vele

overhelling om tot hen over te gaan, maar na alvorens met Anna Maria Schuurman, Labadie zelf, Yvon en anderen, van hun gezelschap gesproken en alles nauwkeurig onderzocht te hebben, ja na voorgaande afzondering in eenzaamheid en gebeden gedurende een geruime tijd, om bij de Heere licht en raad te zoeken, en na een zeer goddelijke onderrichting en overreding daarop gevolgd, om bij de kerk te blijven, gelijk hij zelf elders aantekent, uit kracht van welke hij velen, die aan het wankelen waren, heeft gestuit, anderen weder teruggebracht, en dikwijls van Leeuwarden, waar hij toen stond, naar Harlingen, zijn voorgaande gemeente, heen en weder reisde, gezet eenmaal in de maand daar nog bijzondere oefening hebbende, om de Godvruchtigen en door zijn dienst bekeerden, die daar zeer hellende waren, vast te stellen en weder op te bouwen in de weg des Heeren.

Hoe ijverende hij geweest is tegen de opkomende dwalingen van Bekker, van Leenhof, van Roël, en alles wat langs de regel van een verkeerde wijsbegeerte en losse Schriftuurverklaring zich tegen de waarheid en achtbaarheid van des Heeren Woord in dezen tijd, binnen en buiten de kerk, aller-gevaarlijkst verhief, en hoe ernstig hij zich daartegen altijd aanzette, is bekend; hij verklaarde nog op zijn doodbed zijn blijdschap daarover en de vrede, dien hij daardoor ondervond.

Doet hier nu nog eens bij de ongemene dienst, dien hij aan het algemeen en aan u gedaan heeft door zijn loffelijke geschriften. Ik ga voorbij het *Halleluja; de waarschuwing tegen de Labadisten, leer en leidingen der Labadisten*; Yvon van vele dwalingen overtuigd; de Heere Jezus tot Koning uitgeroepen; waarachtig verhaal, verdedigende het recht der kerk; brief aan de heer Bleiswijk; brief aan N. N., koopman in Nieuw-Nederland; waarschuwende besturing tegen de Piëtisten en Quietisten.

Dit alles is als verzwolgen in zijn *Redelijke Godsdienst*, een werk in het stuk van de waarheid en bijzonder in de kracht van een innige en recht geestelijke beoefening zo doorwrocht, zo nuttig, zo dierbaar, dat het de tijd wel zal verduren.

Het is onder veel nachtwaken en ernstige biddingen tot God opgesteld; binnen en buiten het land, of in Oost- en West-Indië toe, onbedenklijk verspreid en doortrokken in steden en dorpen van ons land; nauwelijks vindt men ergens tedere Godvruchtigen, of men vindt er Brakels Redelijke Godsdienst.

Daarom ook (ik weet niet of daarvan in een werk van die grootte en zwaarte een weerga is) binnen de tijd van elf jaren nu al voor de vierde maal ter perse; in het jaar 1700, toen in het jaar 1701, wederom in het jaar 1707, en nu wordt het weer gedrukt. Geen huisgezin behoort het te missen; de vrucht, die het alleszins gedaan heeft en nog doet, is ongemeen; van verre en van nabij hoort men daarvan de allergrootste en opmerkelijkste getuigenissen. Door hetzelfde zal hij nog blijven spreken, nadat hij gestorven is.

Voeg nu bij dit alles nog eens zijn ijverige en getrouwe werkzaamheid onder u, zo lang het zijn lichaam toeliet, in huisbezoeken, in het bezoeken van zieken, in het aanspreken van mensen, waar het nodig was en zijn getrouwheid daarin, om ergerlijken te bestraffen, dwalende te waarschuwen, zwakken te versterken, treurigen te troosten, twijfelenden vast te stellen.

Nog al zijn bijzondere oefeningen onder u, aan zijn eigen huis, aan de huizen van anderen, en dat vooral niet te vergeten is, die overnuttige en gezegende oefening in de kapel, waaraan zo velen uwer nog met zo veel blijdschap gedenken moeten; niet alleen uit onze stad, maar van ver afgelegen dorpen, een aanzienlijke menigte uittrokken; het was een wonder om te zien, hoe er van Bleiswijk, van Zevenhuizen en van rondom een gehele menigte mensen afkwamen, die dan bij de uitgang van de deur vader Brakel nog eerst eens even toespreken moesten, en dan een zegen op hun weg van hem ontvangend, door de

donkeren nacht, niet minder dan de kamerling van Candace, hun weg reisden met blijdschap, Hand. 7: 31.

Wat nuttigheid, wat opbouw, wat besturing, wat versterking, wat bewerking velen daaronder wel gehad hebben, is nog niet te vergeten.

Veel minder de vrucht, die hij met zijn dienst in het algemeen, door het een en ander, onder u heeft gehad. Hoe kan ik het uitdrukken? Wat heeft zijn komst en verblijf onder u een wonderlijke zegen, een ongemene beschijning van des Heeren begunstigend aangezicht gehad! Wat kwam er een glans, een sierlijkheid en deftigheid van godsvrucht, een verwakkerde ernst en ijver, een ongemene samenvoeging in liefde onder de vromen! Wat heeft hij een aantal leerlingen gemaakt!

Hoe menig een is er nu al in de zaligheid; hoe menig een leeft er nog, die door hem, als een middel is bekeerd, en die hem nu, als hun vader in Christus Jezus, moeten naschreien! Hoe menig een, die al op de weg was, is er door hem verder opgeleid, bevestigd, volmaakt!

Wat heeft hij een licht onder u gebracht omtrent de onderhandeling van de ziel met de Heere Jezus op het verbond der genade, en hoe men, langs zulk een verbondmaking, God op de beloften aanneemt en zich aan de Heere Jezus overgeeft!

Misschien met zoveel klaarheid en zo Evangelisch als nooit voorheen, zijnde dat zijn bijzonder talent. Hoe velen, die meer wettisch geleid werden en handelden, is hij daarin tot een zeldzame handeling geweest!

Wat heeft hij door dien weg een liefde en plaats gewonnen van genegenheid in uwe harten! Wat heeft zijn dienst en prediken, wanneer het een weinig begon bevat te worden, een opgang gemaakt onder u hebbende niet alleen het gehele hart in de godzaligen, maar ook een algemene achting en naloop gekregen van kleinen en groten, van geringen en aanzienlijken, (een zeldzaam gevolg van de oudheid) tot aan de ure van zijn dood.

Dus beantwoordde de Heere de zegen, die zijn stervende vader, daags voor zijn dood, welke voorviel op de 14e Februari 1669, omtrent 61 jaren oud op des overledenen voorafgaand bezoek, zeer statelijk over hem had uitgesproken, hem boven alles toebiddende, dat de Heere door hem vele zielen bekeren en het koninkrijk van Christus opbouwen wilde. O, de Heere is overal, maar bijzonder onder u, daartoe met hem geweest; en het is waar geworden, hetgeen de overledene wel verhaald heeft, dat hij eens in de beginselen van zijn dienst te Stavoren veel tegenstand en weinig vrucht vindende, en daarover zeer verdrietig, treurig en biddende zijnde, het hem voorkwam alsof hij een luide stem hoorde, die hem toeriep: *in de grijzen ouderdom zult gij vruchten dragen.*

Zeker, die belofte eens rechtvaardigen, Ps. 92: 15, 16, is in hem wonderlijk vervuld; zijn laatste dienst binnen Rotterdam was boven andere gemeenten nog het meest gezegend, tot aan de laatste adem toe vrucht dragende en vet en groen zijnde, om te verkondigen, dat de Heere recht is.

Met wat kracht van stem en ijver hij tot het einde toe heeft gepredikt, en zelfs wanneer hij, wegens zwakheid en pijn, als langs de trappen moest opgelicht worden op de predikstoel, weet gij; als hij er maar op was en aan het werk, dan scheen al de zwakheid weg; zo werd hij dan weggevoerd in des Heeren werk, zijnde dat dikwijls zijn wens geweest, dat hij op de predikstoel mocht sterven, en dat, opdat hij immers op zijn ziekbed in geen ding tot oneer van God door ongestalten zijn mocht, en of er nog iemand door zijn sterven mocht overtuigd en bewerkt worden.

Ziet daar, mijn Toehoorders! doch maar als met een flauw penseel, de hoofdtrekken van een man, die dat gemeen had met de mensen, dat hij een mens was; doch die echter ook onder de mens een mens bij uitstek is geweest.

Is het niet jammer, dat zulk een mens ook heeft moeten sterven? Dat hij immers geen Nestors, geen Methusalems jaren heeft mogen bereiken?

Het is van hem ook waar geworden: *Aangaande de dagen onzer jaren, daarin zijn zeventig jaren, of zo wij zeer sterk zijn, tachtig jaren*, Ps. 90: 10.

Dusverre bezag gij hem met blijdschap en met vrolijke herinnering, maar nu gaat het treurig rouwtoneel open; het is genoeg om u het hart te doorgrieven, als ik u zeg: *die mens is ook gegaan naar zijn eeuwig huis*, het lichaam naar het huis des grafs, de ziel naar het huis des hemels. Hoe sterk hij altijd was geweest en van een zeer gezond lichaamsgestel, het bleek echter op het laatst ook, dat hij een lemen hut omdroeg, en dat de ouderdom ook in hem, hoewel zeer laat, naar het algemene spreekwoord, kwam met gebreken. Zielsverzwakking kwam er weinig, alleen, gelijk meest in alle ouden, enige vermindering in het geheugen.

Doch sedert weinige jaren herwaarts behaagde het God, hem met zware aanvallen van graveel te bezoeken, dat hem dikwijls als een worm deed kruipen en smartelijk prangde uit te schreeuwen; doch altijd met wonderlijke stilheid en onderwerping naar binnen. Daardoor werd, als door zo vele beukslagen, de tabernakel zijns lichaams geschud, gekrenkt en ten val bereid. Allengskens braken de krachten af, de ouderdom begon door te breken, totdat de dodelijke dag naderde.

Op de rustdag, de 30ste Augustus dezes jaars, predikte hij voor de laatste keer nog tweemaal; des morgens in de vroeg-predicatie uit Ps. 63: 2, *O God, Gij zijt mijn God*; en des namiddags in de Nieuwe kerk, over de voorrede van het Gebed des Heeren, staande dus voor de laatste maal; waar ik nu sta, daar hebben uwe ogen dezen uw Leraar allerlaatst gezien, maar zij hebben ook gezien met hoe veel zwakheid hij er kwam en stond.

Hoe hij des morgens over de straat sleurde, verscheiden malen moetende onderweg ergens op gaan zitten rusten, hebben zij getuigd, die hem met medelijden zagen sukkelen en aanboden te ondersteunen, des namiddags genoodzaakt zijnde, zich met een sleedje naar de kerk te laten rijden, en zeer afgemat, met hulp van de koster op de predikstoel geraakte.

Den 4de September, op een Vrijdag, werd hij door een hevige ziekte aangegrepen, vergezeld van een dodelijke benauwdheid in de borst, die zo hevig doordrong, dat men in het begin al dag op dag de dood verwachtte.

Het behaagde echter de Heere, hem voor een tijd nog te oefenen op het ziekbed. De onuitsprekelijke benauwdheden, waarin wij en anderen hem dikwijls gezien hebben, waren nauwelijks te aanschouwen. Die duurden al enige weken. Daarna kwam er echter in de laatste weken een weinig meer ruimte; somtijds een flikkerhoopje van herstelling; doorgaans echter onder weinig gebruik van voedsel en niet veel slaap, allengskens verzwakkende en uitlevende, tot dat zijn kostelijke ziel, juist acht weken na het begin der ziekte, op de 30ste October, ook een Vrijdag, het lichaam verliet en overstak naar de eeuwigheid.

Het zou te kort zijn, Toehoorders, indien ik u zo maar even zijn ziekbed liet zien, en u daarmee heenzone; neen, ik moet er u nog een weinig bij staande houden; en gij verwacht het ook, zo ik acht.

Gij denkt misschien al, hoe kostelijk zal zulk een man zijn gestorven! och, mocht ik eens weten, wat daar al omgegaan is! Ja kostelijk mijne vrienden, en ik zal er u ook wat van zeggen. Maar dat moet ik vooraf u ook zeggen, dat niet juist altijd grote godzaligen grote gestalten op hun doodbed hebben, en wacht u wel daarnaar te oordelen over iemands genadestaat; de Heere laat er wel van zijn lieve kinderen duister heengaan. Evenwel, zo is het hier niet geweest.

God is hem wonderlijk goed geweest op zijn ziekbed. Gij moet het mij echter vergeven, dat ik u van dag tot dag niet zeg, wat er die acht weken lang al is omgegaan, daarvan is geen aantekening gehouden, het ware ook niet te doen geweest; en vooral kon dit het kort begrip van mijn prediking niet bevatten.

Ik zal u met één woord zeggen, dat hij een doordeftig voorbeeld geweest is van iemand, die in de Heere sterft. Komt, leert dan bij zijn ziekbed ook sterven; ik zal de zaken tot hoofden brengen.

1. Naar des Heeren last aan Hiskia op zijn ziekbed: Alzo zegt de Heere, geef last aan uw huis, Jes. 38: 1, is hij ook in dezen niet achteloos geweest. Schoon zijn aangezicht anders met Hiskia ook zeer afgewend was van de dingen naar buiten, heeft hij echter ook daaromtrent het nodige besteld, en daaronder ook de orde van zijn begrafenis. Doch wat het meest bij hem woog, was, dat hij, als een stervende vader, aan zijn huis bevelen gaf van veel groter gewicht; ieder, bij velerlei gelegenheden heilzame lessen en zeer ernstige zegeningen toesprekende; als een andere Abraham hun belastende de weg des Heeren te houden, om te doen gerechtigheid en gericht, Gen. 18: 19. Vooral als een stervende Jakob, zijn huisgezin en onder die bijzonder zijn kindskinderen, zeer dikwijls met de uiterste tederheid en zielsberoeringen, zeggende; ook somtijds zeer statelijk en plechtig, met een bedaardheid en deftigheid, dat men iets goddelijks zag liggen in zijn taal en op zijn aangezicht en onder zeer zielroerende bewegingen, zeggende onder anderen: "De zegeningen van mijn God en mijns vaders God, blijven over u", enz.

Zegenende ook in het bijzonder zijn oudste kleinzoon, Willem Brakel van der Kluit, in zijn studiën; en vooral wensende, dat de Heere hem een gezegend werktuig wilde maken in zijn hand, tot welstand Zijner kerk; hem opwekkende tot alle naarstigheid, met die bekende spreuk: ora et labora, bid en werk, en bijzonder ook om te blijven bij de zuivere waarheid, en hem waarschuwend tegen alle insluipende verderfelijke dwalingen, zeggende met een zeer grote nadruk: "Gij hebt anders mijn zegen niet te verwachten"; en hem aansporende tot een ernstige godzaligheid, ook door zijn eigen voorbeeld, waarin hij hem tot een goed voorbeeld was geweest.

Verder vertroostte hij ook al de zijnen zeer teder, zeggende onder anderen: "De Heere zal in alles zijn raad over u uitvoeren, maar het zal enkel liefde en goedheid zijn; want Die ook Zijn eigen Zoon niet gespaard heeft, maar heeft Hem voor ons allen overgegeven, hoe zal Hij ook ons met Hem niet alle dingen schenken? Wie zal beschuldiging inbrengen, enz.", uit Rom. 8: 32 en vervolgens.

Dan wederom op een anderen tijd: "Hier ligt de laatste van din stam, die zolang in één persoon bestaan heeft, wiens voorouders Paaps zijn geweest, van wie God de twee laatsten gebruikt heeft ten goede van Zijn kerk.

Dan wederom: "Hier ligt de boom, die zesenzeventig jaren heeft gestaan, vele zomers en winters heeft verduurd, Jezus had hem geplant, gesteld in zijn hof, groot gemaakt en nu neemt Hij hem weg."

2. Zijn gestalte naar binnen is zijn ganse ziekte door zeer effen, bevredigd en opgeklaard geweest, met een zeer groot en sterk geloof. Zijn uitdrukkingen, welke zijn ruimte daaromtrent hebben getoond, zijn niet te noemen.

Nu eens: "Ik heb een vast testament, want Jezus heeft gezegd: Ik verordineer u het Koninkrijk, gelijkterwijs mijn Vader Mij dat verordineerd heeft; en ik heb de dood des Testamentmakers, ik heb het Zegel en Onderpand, ja ik heb God zelf. Ik geloof zo vast, alsof ik het al had, en met mijn oog zag."

Dan eens: "Ik heb de goeden strijd gestreden, ik heb de loop geëindigd, ik heb het geloof behouden; voorts is mij weggelegd de kroon der rechtvaardigheid, welke mij de

rechtvaardige Rechter, mij, mij, mij, (herhalende dat met nadruk) geven zal; en niet alleen mij, maar ook allen, die zijn verschijning liefhebben."

Dan weer: "Ik heb vrede van rondom." Een rechte Abraham, die vader der gelovigen, niet verzwakt in het geloof, maar gesterkt, en ten volle verzekerd, Rom. 4: 19-21. Een voorrecht, dat anders niet zo gemeen is, waaromtrent al velen van des Heeren kinderen zo ruim niet zijn. Maar men moest, op hem ziende, ook zeggen, gelijk eens de Heere Jezus tot die Kanaänese vrouw zeide: "Groot is uw geloof", Matth. 15: 28. Een andere Stéfanus, een Barnabas, een man vol des geloofs en des Heiligen Geestes, Hand. 6: 5; 11: 24, waarin de Heere vervuld had het werk des geloofs met kracht, 2 Thess. 1: 11, zijnde geworteld en opgebouwd in Hem, en bevestigd in het geloof, overvloedig zijnde in hetzelfde met dankzegging, Col. 2: 7. Billijk mag ik hem dan ook op de lijst brengen van die allen, die in het geloof zijn gestorven, Hebr. 11: 13, en in opzicht van dezen uw voorganger tot u zeggen: "Volgt zijn geloof na", Hebr. 13: 7.

3. Uit dat zijn geloof vloeide ook ene gedurige, zeer doorstralende, aller-tederste en brandende liefde tot God en tot de Heere Jezus, die hij door allerlei zoete uitdrukkingen betoonde; bijzonder veel in het Latijn de bekende versjes van Bernardus herhalende; waarmede hij (even als de stervende Voetius) zeer veel ophad, en waardoor hij wonder verkwikt was, God dankende, dat die verzen gemaakt waren.

*O Jesu mi duicissime,
Spes suspirantis animae!
Te quaerunt piae lacrymoe,
Te clamor mentis in, timae, &c.*

*O, mijn allerzoetste Jezus,
Hope van een hijgende ziel!
U zoeken de Godvruchtige tranen,
U het geroep van een allerinnigste ziel; enz.*

Eenmaal drukte hij zich tegen iemand zijner ambtgenoten dus uit: "Ik weet niet, hoe iemand te moede is, die de liefde van de Heere Jezus mist; ik heb Hem liefgehad van mijn kindsheid af."

Terecht dan een geloof, door de liefde werkende, Gal. 5: 6. Had Jezus hem in dien toestand ook gevraagd: "Hebt gij Mij lief?" het antwoord zou uit een ruime borst geweest zijn: "Heere, Gij weet alle dingen, Gij weet, dat ik U liefheb", Joh. 21: 17. Omdat Christus door het geloof in zijn hart woonde, was hij ook als in de liefde ingeworteld en gegrond; ten volle begrijpende met al de heiligen, welke de breedte, en lengte, en diepte en hoogte zij; en bekennende de liefde van Christus, (dat) die de kennis te boven gaat, Ef. 3: 17-19.

4. Dat geloof en die liefde konden niet anders dan de grond zijn van een zeer vaste en verzekerde hoop, die gevoegd was met een zeer vast toebetrouwen in het midden zijner aller-diepste benauwdheden, dat de Heere het maken zou. O, wat heeft hij zich daaromtrent krachtig uitgedrukt; dan eens: "Ik heb een anker der ziel, dat zeker en vast is, en ingaat in het binnenste van het voorhangsel."

Dan: "Nog een kleine tijd, en Hij, Die te komen staat, zal zekerlijk komen; zo Hij vertoeft, verbeidt Hem, want Hij zal gewisselijk komen, Hij zal niet achterblijven."

Zeer dikwijls uit Ps. 130: 5, 6: "Ik verwacht de Heere, mijne ziel verwacht, en ik hoop op Zijn Woord. Mijn ziel wacht op de Heere, meer dan de wachters op de morgen, de wachters op de morgen."

Dus bleek het ook in hem zonneklaar, dat de hoop niet beschaamt, als de liefde Gods in het hart uitgestort is door de Heilige Geest, Rom. V: 5, en daarom hebbende toeleiding door het geloof, kan hij ook roemen in de hoop der heerlijkheid Gods, Rom. 5: 2. Het was of men in het midden zijner aller-diepste benauwdheden een andere Job zag: "Ziet zo Hij mij doodde, zou ik niet hopen?" Job 13: 15. Als een andere David: "Wat buigt gij u neder, o mijn ziel, en wat zijt gij onrustig in mij? Hoop op God, want ik zal Hem nog loven; Hij is de menigvuldige verlossing mijns aangezichts, en mijn God", Ps. 42: 11.

O, wat sterft hij veilig, die zo sterft! aangedaan hebbende het borstwapen des geloofs en der liefde, en tot een helm, de hoop der zaligheid, 1 Thess. 5: 8. O! volgt hem ook op dit spoor na; dezelfde naarstigheid bewijzende, tot de volle verzekerdheid der hoop, tot de einde toe; opdat gij niet traag wordt, maar navolgers zijt dergenen die door geloof en lankmoedigheid de beloftenissen beërven, Hebr. 6: 11, 12.

5. Onder dit alles was hij ook zeer biddende: dan tegen de vijanden van de kerk, gelijk hij altoos daartegen een zeer ijverig en krachtig bidder is geweest; dan voor de welstand van de kerk in het algemeen; in het bijzonder voor de gemeente te Rotterdam, dat de Heere Zich daar over wilde ontfermen, en haar bewaren bij de waarheid zeggende met nadruk: "Heere, hoor het gebed van uw stervenden knecht!" bijzonder ook voor zichzelf, om verlossing uit zijn grote benauwdheid, om een kleine verkwikking, om bewaring voor zonde, en bij zijn verstand, opdat hij niet tot oneer van God mocht wezen; telkens ook, als hij maar het minste zou gebruiken, zeer eerbiedig om een zegen daarover smekende.

Biddende ook dikwijls, dat de Heere wilde verhoren al de gebeden van de gemeente voor hem, ook wel, als hij dacht dat de godsdienst omtrent eindigde, zich daar dan bijvoegende, en zeggende: "De Heere verhoort al de gebeden der gemeente voor mij, om Christus wil. Amen."

Dus toonde hij op allerlei wijze, dat hij ook ten einde toe voldoen wilde aan de les van Paulus: "Bidt zonder ophouden", 1 Thess. 5: 17. En dat hij onder de Abrahams, de Mozessen, de Jozua's, de Samuels, de Elia's, de Daniëls, ook hier op aarde wilde getrouw zijn, om het goede bij de Heere, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor Sion te zoeken. Hij was in datzelfde begrip van vader Augustinus: *Oratio jasti est clavis caeli, ascendit precatio, & descendit Dei miseratio*; het gebed des rechtvaardigen is een sleutel van de hemel; het gebed klimt op, en des Heeren ontferming komt neder; en daarom ook tot zijn laatste adem toe, met alle bidding en smeking, biddende ten allen tijde in de geest, en tot hetzelfde wakende met alle gedurigheid, en smeking voor al de heiligen, Ef. 6: 8.

6. Zijn bidden kon ook niet gescheiden zijn van danken. O, wat was hij daarin ook overvloedig; God lovende en prijzende voor alles, wat hem voorkwam, en bijzonder als hij hoorde, dat de Heere nog hier en daar met zijn Geest in enige gemeente werkende was. In het bijzonder zeer dikwijls allerhartelijkst dankende voor Jezus borgtocht; voor des Heeren genade in hem, en dat hij Hem al van de jeugd af had gekend, geliefd, gezocht; dat Hij al vroeg de Geest der gebeden over hem uitgestort had; meldende ook veel tot lof van God, verscheidene van zijn ondervindingen, en zijn leidingen onder verscheidene gestalten.

In het bijzonder, dat de Heere hem altijd bewaard had voor alle lichamelijke ontmoetingen van de satan, en alle verzoeken tot nadeel van zichzelf; en voor het tegenwoordige, dat de Heere hem zo bewaarde bij zijn verstand, dat hij als een Predikant kon spreken op zijn ziekbed. Dus toonde hij ook de les van Paulus geleerd te hebben: dankt God in alles, 1 Thess. 5: 18. Die aller-sierlijkste gestalte van een Christen was ook zijn sieraad: dankende altijd over alle dingen God en de Vader, in de naam onzes Heeren Jezus Christus, Ef. 5: 20, en zo dat werk hier al beginnende; waarin hij nu gedurig is met de zaligen voor de troon,

zeggende: Hem, Die op de troon zit, en het Lam, zij de dankzegging, en de eer, en de heerlijkheid, en de kracht in alle eeuwigheid.

7. Zeer dankbaar en vol van liefde gedroeg hij zich ook omtrent de mensen; uitdrukkelijk gaf hij bevel, dat door de kerkelijke bedienaar uit zijn naam de heren Burgemeesters, en zo in hen de ganse regering, zouden worden bedankt voor al het goede en de liefde, die zij in zijn leven aan hem hadden gedaan en betoond; mitsgaders de rust en bescherming, die hij onder hun regering had genoten; en door een ander, dat al zijn ambtgenoten zou worden gezegd, dat hij hen bedankte voor de goeden omgang, en dat hij wenste, met hen allen verheerlijkt te worden; verscheidenen van zijn bijzondere vrienden heeft hij ook bijzondere dankzeggingen gedaan; en die hem uit de gemeente, door waken of anderszins, uit liefde enigen dienst of verkwikking toegebracht hebben, kunnen niet genoeg uitdrukken zijn verlegenheden over hun liefde, die hen zelfs verlegen maakte; zeer dikwijls zeggende: "De Heere vergelde de arbeid der liefde aan mij bewezen."

Het kleinste was bij hem groot; niet ongelijk aan dien vermaarden monarch Artaxerxes, die de sobere watergift, welke hem een huisman op de weg met een zonderlinge vrijmoedigheid in het hol van zijn hand aanbood, met een ongemeen vergenoegen aannam. Zo vergat hij ook niet de liefdeplichten omtrent zijn naasten, om aan de koninklijke wet der liefde ook in dezen te voldoen; dat had hij van Paulus ook geleerd: "Zijt niemand iets schuldig, dan elkander lief te hebben; want die de anderen liefheeft, die heeft de wet vervuld", Rom. 13: 8. Dat was hem van God geleerd, 1 Thess. 4: 9. Dat had hij ook van de Heere Jezus geleerd: "Een nieuw gebod geef Ik u, dat gij elkander liefhebt; gelijk Ik ook u liefgehad heb, dat gij ook elkander liefhebt. Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij Mijne discipelen zijt, zo gij liefde hebt onder elkander", Joh. 13: 34, 35.

Volgt ook diezelfde liefdestappen op, en de Heere vermeerderde u, en make u overvloedig in de liefde jegens elkander, en jegens allen, 1 Thess. 3: 12.

8. Die dankbaarheid vloede en was gevloeid uit en met een zeer klein en nederig gezicht van zichzelf. Hij mocht niet horen, dat er in zijn tegenwoordigheid iets tot zijn lof werd gezegd; toonde men hem, hoe nuttig hij echter in des Heeren hand geweest was, het was terstond: ja met veel zwakheid. Hij wilde wel, had het de tijdsgewoonte kunnen dulden, zonder enige staatsie, zon der lofgedichten, zonder lijkpredicatie ter aarde zijn besteld geworden. Dat past een rechten leerling van de nederigen Jezus. Hij had het ook in Zijn school geleerd: "Leer van Mij, dat Ik zachtmoedig ben en nederig van hart", Matth. 11: 29. En wanneer nog meer, dan als men gelijk een worm, onder des Heeren hand wordt verbrijzeld; paste het David voor de ark, hij rekende ook, dat het hem niet minder voegde op zijn ziekbed, en in het gezicht van de eeuwigheid: Ik zal mij nog geringer houden dan alzo, en zal nederig zijn in mijn ogen, 2 Sam. 6: 22. Al wat hij ooit bezeten had of gedaan, verdween uit zijn oog; hij had niets, dan dat hij had ontvangen, wat zou hij roemen alsof hij het niet ontvangen had? 1 Cor. 4: 7.

9. Dat nederig gezicht van zichzelf bracht hem ook nl. onder een levendige beschouwing van de schrikkelijkheid der zonde, met betrekking op zich en op de smarten, die hij gevoelde; biddende wel met zijn muts af en gevouwen handen: "Och! wat is de zonde een bitter ding! is dat nog geen sterven? Trouwens, niemand kan het tegen de dood uithouden; maar wat kan het mij anders doen dan overbrengen in mijns *Vaders huis*; *o! heilige en rechtvaardige God*; *maar ook barmhartige Heere, goede Heere Jezus, ik dank U voor Uw borgtocht! o! het is alles wel.*

De Joden zeggen, dat hij een rechte discipel is van Abraham, die een goed oog, een verbroken geest en een nederige ziel heeft, maar zeker, daarin toonde hij ook recht een

leerling van Abraham te zijn, die onder het heilig oog van God zo vernederd werd, dat hij zich maar rekende stof en as te zijn", Gen. 18: 27.

Dikwijls werd hij in het gezicht van zondigheid zeer diep ingeleid, en dat maakte hem zo klein, dat hij wel met Job zou hebben uitgeroepen: "Ziet, ik ben te gering, wat zou ik U antwoorden? Ik leg mijne hand op de mond, Job 39: 37, Nu ziet U mijn oog; daarom verfoei ik mij en ik heb berouw in stof en as", hfdst. 42: 5, 6.

10. Uit die eigen grond vloeide een voorbeeldige en verwonderlijke lijdzaamheid en geduld. Onuitdrukkelijke benauwdheden heeft hij weken achtereen geleden; bijzonder ook vreselijke verschrikkingen en naarheden, waardoor hij, als hij zou beginnen te slapen, werd aangegrepen, die het hem wel dikwijls bitter naar het lichaam maakten; dit echter altijd betuigende, dat zij enkel lichamelijk waren en gans uit geen ongestalte van de ziel, of schuddingen omtrent zijn deel aan Christus vloeiden. Onder dezelve klaagde hij wel eens, bad hij wel eens om verlichting, doch altijd met zo veel heilige vrees en beschroomdheid, dat er geen enkele wederstrevig in zijn hart of mond tegen des Heeren wil en raad over hem mocht opkomen, dat hij zich terstond in de minste menselijke klacht bestrafte, en zijn kinderlijke stilheid en onderwerping, zeer overtuigende en voorbeeldig voor elk, die hem bezocht, vertoonde, werpende zich telkens met een wonderlijke berusting op des Heeren goedheid en welbehagen; niet één enkel onbedachtzaam woord kwam uit zijn mond; het was ten uiterste eens: "Ik ben zo benauwd!" maar terstond daarop weder: "Doch ik klaag niet; ik mag wel gevoelig wezen; ei! kom Heere Jezus nu, mijn Heere! ik lig hier voor U neder; in uwe handen beveel ik mijn geest; nu kan ik niet meer; nu zal ik stil zijn; nu wacht ik het einde des geloofs."

Tot ondersteuning van zijn lijdzaamheid had hij zeer veel op met enige versjes uit geestelijke liederen, en bijzonder met dat bekende lied uit Lodensteins gezangen:

*Zoet gezelschap, dat met mij
's Hemels Heerscher vrij en blij,
Placht te loven met gezangen, enz.*

En bijzonder met het 7de, 10de, 12de, en 13de vers daarin. Vooral gebruikte hij ook zeer veel tot zijn versterking der drie laatste verzen uit Ps. 91: "Dewijl hij Mij zeer bemint, spreekt God, zo zal Ik hem uithelpen, Ik zal hem op ene hoogte stellen, want hij kent mijnen naam, hij zal Mij aanroepen en Ik zal hem verhoren. In de benauwdheid zal Ik bij hem zijn, Ik zal er hem uittrekken en zal hem verheerlijken, Ik zal hem met langheid der dagen verzadigen en Ik zal hem mijn heil doen zien."

Waarbij dan ook dikwijls die spreuk van Jakobus kwam: "De lijdzaamheid hebbe een volmaakt werk."

Eens op het inkomen van een zijner ambtgenoten, zei hij, dat hij daar zeer ingeleid was geweest in het beschouwen van de deugd der lijdzaamheid, dat het een wonder schone deugd was en dat hij er nog nooit zoveel beminnelijkheid en dierbaarheid in gezien had, sprekende daarover met zeer veel hartelijkheid. Zeker onder al zijn sierlijke gestalten op het ziekbed, en wel onder nare lichamelijke benauwdheden (waardoor het te groter was) blonk zijn wonderlijke lijdzaamheid uit als een flonkerparel. Het was of men een anderen Job zag in zijn verdraagzaamheid; een andere Calvijn, welke op zijn ziekbed zo dikwijls die woorden gebruikte van David uit Ps. 39: 10: "Ik ben verstomd, ik zal mijn mond niet opendoen, want Gij hebt het gedaan."

Dus zag men ook onzen overledene gedurig in die onderwerping, die hij van zijn grote Meester geleerd had. Het mocht eens zijn: "Vader! laat dezen drinkbeker van mij

voorbijgaan", maar daar volgde dan aanstonds op: "doch niet gelijk ik wil, maar gelijk Gij wilt", Matth. 26: 39.

11. In dit alles vertoonde hij zijn standvastigheid tot het einde toe. Eens, zeer vroeg op een morgen, klaagde hij, dat de satan op hem was losgelaten geweest; doch niet in het stuk, zeide hij, van mijn rechtvaardigmaking, daar heeft hij geen vat op mij, maar in opzicht van enige scherpzinnigheden, enkel om mij te kwellen, maar ik heb hem overwonnen, roepende daarop: "Satan, komt gij nu, gij komt te laat, ik ga heen."

Geen wonder; want hij had dat schild des geloofs, met hetwelk hij al de vurige pijlen des bozen kon uitblussen, Ef. 6: 16.

In het stuk van de waarheid toonde hij ook zijn onverzettelijke volharding; eens riep hij uit: "Laten de engelen, en al die het horen, getuigen zijn; ik ken genen anderen weg, dan Christus tot rechtvaardigmaking, heiligmaking en heerlijkmaking aan te nemen, en zich door geloof met Hem te verenigen."

En op enen anderen tijd: "Ik houd het met de eerste vraag uit de Catechismus, niet als de grond mijns geloofs, maar als zo overeenkomstig met des Heeren Woord."

Des nachts, als doodsbenaauwdheden hem troffen, zeide hij tegen diegenen, die bij hem waren: "Zegt der gemeente uit mijn naam (en ik zeg het nu voor haar) dat ik haar de waarheid heb gepredikt, die ik heb gekend, die ik heb gesmaakt, daar men vast op gaan kan, daar men de zaligheid door zal verkrijgen, en daar ik op sterf"; kunnende toen door zwakheid niet meer spreken.

Deze zijn krachtige overreding van de waarheden, zo als hij dezelve altijd geleerd had en in zijn schriften beweerd, mitsgaders zijn zeer zware bekommering over insluipende verkeerdheden, en de indruk daaruit op tere godsvrucht voortvloeiende, gelijk zij door zijn' gehele ziekte ongemeen doorbraken, zo schenen zij hoe langer zo meer te verwakkeren, toen zijn einde naderde, hebbende daarom aan verscheidenen, over welke hij bekommerd was, niet alleen binnen deze gemeente, maar ook buiten haar, bijzondere aanmaningen en zeer ernstige waarschuwingen laten doen, om immers bij de zuivere en rechte waarheid getrouw te blijven, als de enigen grond van ware godsvrucht, die op een verzekerdheid der waarheid moet gebouwd zijn.

Zo voldeed hij aan de les van Paulus: Hebt acht op u zelf en op de leer, volhardt in deze; want dat doende zult gij en u zelf behouden, en die u horen, 1 Tim. 4: 16.

12. Zijn ganse ziekte door betuigde hij ook zijn onbelemmerde gereedheid en uitgestrekt verlangen naar de hemel, en naar de komst van de Heere Jezus, met vele hemelse uitdrukkingen; doorgaans evenwel ook met een betuiging van zijn onderwerping en van niet te willen haasten.

Toen hem eens onder zijn ziekte, zeer krachtige begeerte naar ontbinding betonende en betuigende, door iemand werd tegemoet gevoerd: "Vader Brakel, ik heb u wel horen zeggen, al moest gij tot honderd jaren toe prediken en al ware het met pijn en smart, wanneer daardoor maar één ziel uit de klauwen van de satan mocht gerukt worden, dat gij er gewillig toe waart", was zijn antwoord: "Dat wil ik nog wel doen, als het zo de wil van mijn Heere is."

Maar anders waren zijn begeerten voor zichzelf zeer, met de apostel, om ontbonden en met Christus te zijn, om verlost te zijn uit het lichaam dezes doods. En hoe meer zijn einde naderde, hoe meer blijdschap men in hem bespeurde, hoe meer glans van heerlijkheid men op zijn aangezicht als kon zien, de laatsten nacht nog uitroepende met een zeer luide stem: "*Kom, Heere Jezus; ja kom haastelijk.*"

En zoo, als een andere Jakob, maar uitziende: "Op uw zaligheid wacht ik, Heere." Gen. 49: 18. Is het wonder? Hij zag de dood voor zich al verslonden tot overwinning, de satan al

onder zijn voeten, en van de zonden verlost; en bij de zaligen God te zijn, was zijn allerwenselijkste goed, dat deed hem daarom ook zo dorsten en verlangen:

*God des levens! ach! wanneer
Zal ik nad'ren voor Uw ogen,
In Uw huis Uw naam verhogen?*

Ziet daar, dus heb ik u al wat lang bij zijn ziekbed houden staan, en met reden. De laatste woorden der stervenden zijn altijd van een zonderlinge opmerking, en boven alle andere gelijk prikkelen en nagelen diep ingeslagen van de meesters der verzamelingen, die gegeven zijn van de enigen Herder. Het is ook tot een getuigenis over de weg der godsvrucht, als er de Heere zo over schijnt tot het einde toe.

Onder al deze schone gestalten wachtte hij de dood af en naderde zijn einde. O! wat een volkomen voorbeeld van wel sterven. Op de dag voor zijn dood was ik nog in de namiddag bij hem, toen hij nog zeer hartelijk en met veel ernst, onder zeer teedere bewegingen met mij sprak; doch een weinig verward van taal; wegens de dorre en stijve droogte van zijn tong.

Onder verscheidene betuigingen van zijn verlangen naar de zalige eeuwigheid, en de onzondige volmaaktheid van de hemel, en van zijn ruimte omtrent die verwachting, voegde hij er zeer onverwacht in, dat hij echter enige vrees voor de lichamelijke bitterheden van de dood had; en toen ik hem tegemoet voerde: "O! de Heere, Die u zo lang tot een steun geweest is, zal u ook daar doorhelpen", antwoordde hij met een zeer ernstige herhaling: "Ja, ambtgenoot! ik heb het gesmaakt, ik heb het gesmaakt, hoe bitter de dood is", ogende, zo ik denk, op de dodelijke benauwdheden, die hij meermalen op zijn ziekbed had gevoeld. Toen ik hem daarop antwoordde: "Mijn goede ambtgenoot! de Heere zal buiten uw verwachting wellicht uw overgang zoet en liefelijk maken", (gelijk ook de Heere heeft gedaan) zo antwoordde hij met een zeer veranderd wezen en opheffing zijns aangezichts: "Gij hebt gelijk; o! dat is nog al onverloochendheid, de Heere is goed", en zeide daarop met enen zonderlinge nadruk dit berijmde vers uit Ps. 138:

*"Als ik omringd door tegenspoed,
Bezwijken moet,
Schenkt Gij mij leven;
Is 't, dat mijns vijands gramschap brandt,
Uw rechterhand
Zal redding geven.
De Heer is zo getrouw als sterk,
Hij zal Zijn werk
Voor mij volenden!
Verlaat niet wat uw' hand begon,
O, Levensbron!
Wil bijstand zenden!"*

En daarop met zegeningen van hem gescheiden zijnde, nam, de zwakheid de volgende nacht al meer toe, tot op de volgende dag, toen hij, nog genoegzaam met verrassing, tegen de middag zeer schielijk veranderde.

Nog in de laatste ure voor zijn dood, door iemand gevraagd zijnde: hoe het al met hem was, antwoordde hij: "Heel wel, ik rust in mijn Jezus, ik ben met Hem verenigd, ik wacht maar, dat Hij komt, doch ik onderwerp mij met alle stilheid."

Kort daarop, enige benauwdheid en verandering in hem bemerkt zijnde, kwam zijn schoonzoon, Ds. van der Kluit bij zijn bed, en ziende, dat de dood kwam, sprak hij hem met vele bewegingen en tranen in de ogen toe: "Mijn lieve vader! gedenk, dat de Heere Jezus met de kroon nu in de hand staat en tot u zegt: zijt getrouwd tot de dood, en Ik zal u geven de kroon des levens, en hoewel het ons tot grote droefheid en smart is, u te verliezen, kunnen wij echter ons verblijden, dat wij u in het geloof kunnen nazien, als gaande door de dood naar de zalige eeuwigheid."

Waarop hij met zijn gelaat en opslaan der ogen nog toonde, dat hij het verstond, toestemde, geloofde en vrolijk henen ging; sluitende daarop wederom zelf zijn ogen toe, zonder dat men zelve daarna weder open heeft gezien.

En zo gaande, evenals zijn zalige vader, tot het laatste ogenblik toe sprekende en bij het volle verstand, op een wonder zachte wijze in weinige ogenblikken naar de eeuwigheid over, zonder dat men enige doodsnikken, rekkingen of bewegingen bespeurde; blijvende zo met zijn aangezicht in zijn hand, gelijk een slapende liggen, en zo de geest gevende des voormiddags omtrent ten 11 ure, (die zon gaat ook op de middag onder) de 30ste October 1711; oud zijnde 76 jaren, 10 maanden en 20 dagen.

De Joden tellen 903 soorten van dood, maar de aller-zoetste, zeggen zij, is *de dood des kusses*, waardoor zij zeggen dat Mozes is gestorven; wanneer God als met een kus de ziel wegneemt. Maar door dien zachte dood is, uw Mozes, uw dierbare zielevriend ook heengegaan; de Heere Jezus heeft als onder een kus van Zijn mond zijn ziel weggenomen, en hij heeft zoetelijk op de borst van zijn lieve Jezus gerust.

Enz.

Nu volgt er: en de rouwklagers zullen in de straten omgaan.

... Laat ons dan op zijn graf schrijven gelijk de Joden wel op de hunne; niet alleen wensender, maar stelliger wijze: *Zijn rust is in den Hof van Eden* (versta er de hemel door) *met de overige rechtvaardigen der wereld.* En:

Zijn ziel is gebonden in de Hof van Eden. Amen, Amen, Amen. Sela!

3. Wilhelmus a Brakel (1635-1711) Prof. Dr. J. van Genderen

Publicatie: Vertegenwoordigers Nadere reformatie. Brienem, Exalto en Van Genderen e.a.

LEVENSGESCHIEDENIS

Wilhelmus a Brakel is een bekende figuur uit de Nederlandse kerkgeschiedenis. Zijn vader, Dirk Gerrits van Brakel of Theodorus a Brakel, werd zonder academische studie in 1638 predikant. Twee van zijn geschriften zijn herhaaldelijk herdrukt: *Het geestelijk leven* en *De trappen des geestelycken levens*. Het laatste is postuum verschenen en door zijn zoon uitgegeven. Het werk van Theodorus a Brakel heeft een sterk mystieke inslag¹. Op 2 januari 1635 werd in het gezin Brakel, dat toen in Leeuwarden woonde, een zoon geboren, die Willem en later meestal Wilhelmus werd genoemd. Hij studeerde theologie in Franeker en in Utrecht en werd in 1662 predikant in Friesland, eerst te Exmorra, daarna te Stavoren (1665), Harlingen (1670) en Leeuwarden (1673). Vanaf 1683 diende hij de kerk van Rotterdam, waar hij op 30 oktober 1711 overleed.

Naar de gewoonte van die dagen hield een collega een gedachtenispreek. Uit die *Algemeene rouwklacht in de straten van Rotterdam* van ds. A. Hellenbroek is af te leiden, dat Brakel niet pas na zijn dood de ere naam 'Vader Brakel' kreeg, maar al tijdens zijn leven zo werd aangesproken. Hij stond in hoge achting bij velen, tot in het buitenland toe. Men zag hem als een man Gods, die men wilde raadplegen, wat ook uit bewaard gebleven brieven blijkt. Hij kon op de kansel donderen als een Boanerges, troosten als een Barnabas, onderwijzen als een Paulus en lieflijk lokken als een Johannes. Zijn kracht lag vooral in het geven van geestelijke leiding. Hellenbroek sprak over de tere en innige godsvrucht, waarin Brakel de gemeente tot een voorbeeld was en beschreef de laatste dagen van zijn leven. Hij is heengegaan in de volle zekerheid van het geloof en hij getuigde van zijn liefde tot Jezus, soms met de woorden van Bernard van Clairvaux: *O, mijn allerzoetste Jezus, hoop van een hijgende ziel*. De herdenking van Brakel liep uit op de woorden: *Let op de vrome en zie naar de oprechte, want het einde van die man zal vrede zijn* (Ps. 37:37)². Wilhelmus a Brakel was getrouwd met Sara Nevius. Zij schreef meditatie over het verborgen leven voor de Heere, die hij na haar dood liet verschijnen.

Brakel ontmoette **Anna Maria van Schurman**, met wie zijn vrouw bevriend was, en anderen die onder de bekoring waren gekomen van het Labadisme. Hij heeft zich daar grondig in verdiept en is na een tijd van aarzeling en na gesprekken met De Labadie en Yvon niet alleen tot een besliste afwijzing van dit sektarisme gekomen, maar heeft er ook tegen gewaarschuwd in zijn geschriften. De biografen van Brakel maken ook melding van de tegenstand waarop de 'bijzondere oefeningen' in Leeuwarden stuitten. Dat waren conventikels die onder zijn leiding gehouden werden. Ernstiger waren twee conflicten met de overheid. Eerst had hij als voorzitter van de Friese synode verklaard, dat de overheid het recht niet had, een predikant af te zetten - het ging toen over ds. J. Koelman. In Rotterdam betwistte hij in een preek de overheid de bevoegdheid, de approbatie van een beroep te weigeren. Hij verdedigde de onafhankelijkheid van de kerk en trotseerde schorsing en verlies van traktement. In Leeuwarden won hij het pleit en in Rotterdam is het tot een zekere schikking gekomen. We zien Brakel hier optreden als een man met een vaste overtuiging, die niet bevreesd was voor mensen. Hij verdedigde het standpunt, dat de overheid geen macht in en over de kerk heeft.

Terecht is van Brakel gezegd, dat hij ijverde tegen alles waardoor kerk, waarheid of godsvrucht gevaar liepen. Er zijn er in zijn tijd veel meer geweest die voor de waarheid

gestreden hebben, maar niet allen zijn tegelijk zo opgekomen voor het recht van de kerk en voor een godvruchtig leven. Die ijver treffen we vooral bij de mannen van de Nadere Reformatie aan. Wilhelmus a Brakel is tot deze beweging te rekenen.

Wel moet opgemerkt worden, dat hij geen geschrift heeft nagelaten dat te vergelijken is met de *Twist des Heeren* van Witsius (1669), de *Beschouwinge van Zion* van Lodenstein (1676) en de *Pointen van Nodige Reformatie* van Koelman (1678) en dat ook uitdrukkingen als 'nadere reformatie' of 'nodige reformatie' bij hem niet voorkomen als bij anderen. Toch is er zoveel overeenkomst en verwantschap met de gedachten en thema's die voor deze beweging kenmerkend zijn, dat daarbinnen zeker ook een plaats toegekend moet worden aan Brakel.

Hij neemt dan ook nog een belangrijke plaats in. Dat heeft hij vooral te danken aan zijn in 1700 verschenen **hoofdwerk**, *Redelijke Godsdienst* waarvan Hellenbroek zei, dat het zo waardevol was, dat het de tijd wel zou verduren. Die voorspelling is uitgekomen! Er is al direct veel vraag naar de *Redelijke Godsdienst* van Brakel geweest en ook na de achttiende eeuw is het omvangrijke werk telkens opnieuw uitgegeven.

Enkele andere geschriften van Brakel zijn in de Red. G. opgenomen of verwerkt³. Zelf noemde hij o.a. *Hallelu-jah* en *Leer e en leydinge der Labadisten*. Het is geen theologisch handboek, maar een eenvoudig en overzichtelijk geschreven verhandeling over het christelijk geloof en het christelijk leven. Het eerste deel is een bijna complete geloofsleer. Brakel was uitermate praktisch. Dat is ook het geheim van zijn invloed. De titel zegt al, dat de goddelijke waarheden van het genadeverbond ook tot beoefening aangedrongen worden. De auteur hoopte ook wel, dat studenten, proponenten en jonge predikanten er winst mee zouden kunnen doen, maar hij heeft toch speciaal de gemeente op het oog gehad. Hij gaf zelfs een soort van gebruiksaanwijzing: 'Maakt kleine gezelschapjes van bekenden onder elkander, leest daar telkens een hoofdstuk of gedeelte, en laat het gelezene u stof geven tot stichtelijke samensprekingen.'

Het driedelige werk gaat over de *Goddelijke waarheden van het genadeverbond*. Evenals zijn tijdgenoot Herman Witsius gaf Brakel een centrale plaats aan het verbond der genade. Dat wil niet zeggen, dat hij een volgeling was van Coccejus, bij wie de meeste foederaaltheologen van die tijd zich geheel of gedeeltelijk aansloten. Brakel stond bij de leerverschillen aan de zijde van Voetius. Als men hem 'Vader Brakel' genoemd heeft en als men hem nog wel zo noemt, is dat niet alleen een blijk van hoogachting en waardering, maar ook een aanduiding van het gezag dat hij gekregen heeft. Er waren zelfs 'Brakelse Voetianen', die men om hun praktische zin onderscheidde van de 'Marckse Voetianen' (naar Johannes a Marck). Wilhelmus a Brakel is met zijn *Red. Godsdienst* een van de meest gelezen oude schrijvers. 'Vader Brakel' is ook een van de vaders van de gereformeerde traditie in Nederland.

HET VERSCHIL MET DE LABADISTEN OVER DE KERK

Het is voor Wilhelmus a Brakel niet gemakkelijk geweest zijn houding te bepalen tegenover het Labadisme. Hij schreef zelfs, dat hij in de tijd dat hij in Stavoren predikant was, zeer geneigd was zich met hen te verenigen. Maar na geruime tijd liet de Heere hem uit zijn Woord duidelijk zien, dat hun weg een afwijking van de waarheid was. Toen zij in 1675 in Friesland kwamen, kreeg Brakel brief op brief uit zijn vroegere gemeente Harlingen. Hij begon weer te vasten, te bidden en te onderzoeken, waardoor hij zo gesterkt werd, dat hij er met alle ernst van getuigde, dat zij dwaalden. Brakel ontdekte bij hen verschillende afwijkingen van de gereformeerde leer. Maar het voornaamste verschilpunt was toch de visie op de kerk. Jean de Labadie en zijn geestverwanten meenden zich niet alleen te moeten afzonderen van de wereld, maar ook van de Nederlandse kerk, omdat het

daar werelds toeging. De zuivere leer moest door de leden van de kerk oprecht aanvaard en de tucht naar behoren toegepast worden. Maar daar ontbrak het aan. De gemeente van de Labadisten zou weer het beeld vertonen van de eerste christelijke gemeente te Jeruzalem. Brakel schreef de kerk echter niet af. Hadden de Labadisten dan ongelijk, 167 als zij op allerlei symptomen van verwereldlijking wezen? Brakel gaf niet weinig toe. Hij deed dat al in zijn *Hallelu-jah*: Telkens wanneer ik de heerlijke toestand van de kerk in de tijd van de apostelen overdenk, verheug ik mij. Maar ik bedroef mij over de toestand waarin zij nu verkeert en ik zou willen dat mijn ogen springaders van tranen waren om de droevige, geesteloze en verdorven toestand van de kerk, zoals ze nu is, te bewenen.

In de *Red. Godsd.* horen we geen ander geluid. Neerlands kerk is gans bedorven en niet alleen in zeden. Allerlei nieuwigheden in de leer komen voor de dag. Waar onwetendheid de overhand niet heeft, breken de dwalingen door. Bezoekingen van God zullen over Nederland komen en de godzaligen zullen beproefd worden. Waar is de vrede, liefde, geloof, heiligheid⁴? Ook volgens Brakel is de kerk een afgescheiden vergadering, maar anders dan de Labadisten dat bedoelden. Hij had het oog op een scheiding van hen die van de wereld of van een valse godsdienst zijn. De kerk is een vergadering van ware gelovigen. Maar er is nooit een kerk geweest en er zal ook nooit een kerk op aarde zijn, waar geen onbekeerden als 'bijlopers' in zijn. Doorgaans zijn zij in de meerderheid. Er is geen zuivere en volmaakte kerk. Altijd is er kaf onder het koren, onkruid onder de tarwe. Men moet om de onzuiverheid de kerk niet uitlopen, zoals de Labadisten dat doen. Alleen in de ware kerk is Christus met zijn zegeningen en allen die het geklank kennen, begeven zich daarheen. Veel vergaderingen roepen echter, dat zij de kerk zijn. Daarom moet men de ware en de valse kerk van elkaar kunnen onderscheiden. Het eerste en voornaamste kenmerk is de ware leer, die overeenkomt met het Woord van God. Maar als er in de kerk veel dwalingen zijn?

Het eerste antwoord van Brakel is: Al overstromen de dwalingen de ware kerk zoals in de tijd van de antichrist (de antichrist is voor hem de paus van Rome!), toch is het Woord er nog en de ware leer, en zijn er nog die de waarheid verdedigen en tegenstanders van de dwalingen zijn.

Het tweede antwoord: Niet alle dwalingen raken het fundament. 'Maar als in een vergadering overstromende grond-dwalingen komen, en aldaar maar enige waarheden, die niet zaligmakend zijn, blijven, gelijk in alle ketterse vergaderingen nog wel enige waarheid is, zo houdt die particuliere kerk op een kerk te zijn, en alle ware gelovigen zijn dan gehouden en verplicht zich van die vergadering af te scheiden, en God trekt de zijnen alsdan daar ook uit' (*RG*, I, 580). Men zou kunnen zeggen, dat een afscheiding voor Brakel een uiterste mogelijkheid was. Anders dan de *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, waarnaar hij in zijn leer van de kerk wel verwees, beschouwde Brakel de heiligheid van de leden van de kerk als het tweede kenmerk van de ware kerk. Maar verzwakte hij hiermee zijn positie tegenover de Labadisten niet? Hij vroeg zichzelf immers af, waar de heiligheid was.

Hij ontdekte zoveel verdorvenheid! Hij meende het (168) probleem zo op te kunnen lossen, dat de heiligheid van de kerk betekent, dat de ware heiligheid daar te vinden is en dat de ware leden die deelachtig zijn, al kunnen zij in de minderheid zijn. Het derde kenmerk is het rechte gebruik van de sacramenten en het vierde het gebruik van de sleutels: de verkondiging van het Woord en de christelijke ban. Sommigen maken daar wel ernst mee, maar in het algemeen schijnt het, alsof de Heere Jezus deze tweede sleutel niet aan de gemeente gegeven heeft. Er is in dit opzicht groot verval. Het is te vrezen, dat de Heere zijn kandelaar wel eens van zijn plaats zou kunnen wegnemen. Velen laten alles maar op zijn beloop. Anderen zien er geen doorkomen aan (704, 705).

Soms klinkt er bij Brakel zelf een toon van berusting: 't Is de bedeling Gods in alle tijden geweest, de kerk in de wereld zo verdorven te laten' (615). Toch volstaat hij niet met een

beschrijving van het kerkelijk leven met al zijn gebreken. Predikanten, ouderlingen en diakenen worden opgeroepen om trouw te zijn in hun ambtelijk werk. Vreselijk zal Gods oordeel zijn over alle ontrouwe opzieners! Bij de ambtelijke opdracht van de herders en leraars staat het bidden voorop. Dan volgen preken, catechiseren en huisbezoek doen. Daarbij valt op, dat er twee vormen van catechisatie worden genoemd die lang niet overal voorkwamen: een soort vormingscursus voor jonge mannen en een catechisatie over de oefening van de godzaligheid 'om de handelingen Gods met de zielen in haar bekering en voortgang te ontdekken, om gevallen van consciëntie en allerlei staten der zielen... voor te stellen en bestieringen te geven' (669, 670). Dat kon in een kleine besloten kring plaats hebben, maar wel onder leiding van een predikant.

Wij weten, dat Brakel zelf dikwijls leiding gaf aan dergelijke oefeningen of conventikels⁵. Aan het hoofdstuk over de kerk is in de *Red. G* nog een afzonderlijk hoofdstuk toegevoegd: Men moet zich bij de kerk voegen en bij haar blijven. Evenals in de eerder verschenen geschriften tegen het Labadisme, waarnaar hij verwees (604), veroordeelde hij daarin de afscheiding van de Gereformeerde kerk in duidelijke termen. Het is een verschrikkelijke zonde de kerk te verlaten en een betere te willen oprichten, want de kerk is maar één, zij is Christus' lichaam. De Heere heeft zulk werk nooit gezegend. 'Als de Heere zijn kerk zuiverder zal gelieven te maken, zo zal Hij het zelf doen, door zijn Heilige Geest in een meerdere mate over zijn kerk uit te storten' (605). De Gereformeerde kerk is de alleen ware kerk, op de ene plaats zuiverder dan op de andere. De waarheid wordt er nog zuiver gepredikt, de zonden bestraft en tegengegaan, de godzaligheid wordt voorgesteld en er wordt op aangedrongen. De Heilige Geest werkt nog door het Woord. De tucht wordt er nog geoefend tegen hen die afdwalen in leer en leven. Wat is het dan dwaasheid de kerk te verlaten en zich naar de dorre woestijn te begeven! 169

Maar mag men zich dan misschien van het Avondmaal onthouden, zolang de kerk zo bedorven is?

Het antwoord is: Ganselijk niet! Men had in de tijd van de Nadere Reformatie te maken met het probleem van de mijding van het avondmaal, dat na het optreden van de Labadisten nog erger werd. Zij zeiden met Yvon: Het heilige voor de heiligen! Men mag aan het avondmaal geen gemeenschap hebben met mensen die niet wedergeboren zijn. Brakel had oog voor de moeite die de 'scrupuleuzen' hadden, maar hij wees erop, dat de zwaartillenden, die hij ook de vreesachtigen of bekommerden noemde, hun kinderen toch ook lieten dopen en zodoende gemeenschap hadden met de kerk. Men behoeft er niet verzekerd van te zijn, dat allen die mee aanzitten aan de tafel van de Heere, bekeerd zijn. Men kan daar ook niet volstrekt zeker van zijn⁶. Zoals gezegd is, was er meer in geding tussen Brakel en de Labadisten. Het ontging hem niet, dat bij hen spiritualistische opvattingen leefden, die een ernstige bedreiging vormden voor het kerkelijk leven, maar niet minder voor het geloofsleven. Hij schreef een *Waerschouwende Bestiering tegen de Piëtisten, Quiëtisten en diergelyke*, waarin ook uitkomt, hoe beducht hij was voor het Labadisme⁷.

VERBOND EN VERKIEZING BIJ BRAKEL

De Goddelijke waarheden van het genadeverbond De *Red. G* heeft een voorgeschiedenis. De auteur zei zelf, dat hij sinds het begin van zijn kerkelijke dienst een vast voornemen had niets uit te geven. Maar hij reageerde op een uitdaging, toen hij in 1680 een strijdschrift het licht liet zien, waarin ingegaan werd tegen de Coccejaanse interpretatie van Psalm 8, die een predikant van elders, ds. **David Flud van Giffen**, in Leeuwarden had gegeven.² Dit geschrift tegen Van Giffen is uitgegroeid tot een nieuw werk, waarin hij op

². Zie voor de waardevolle publicatie van David Flud van Giffen onze site theologienet.nl:

verzoek 'enige praktikale stof' opnam. De verklaring van Psalm 8 is de inleiding, maar een verhandeling over het genadeverbond is de hoofdzaak geworden. Op het titelblad kwam te staan: *Hallelu-jah ofte Lof des Heeren, over het Genaden- Verbondt, ende des selfs Bedieninge in het Oude en N. Testament* (1687). In het woord vooraf zei de auteur, dat hij er sterk toe neigde om er een geheel werk van te maken over het *Verbond der genade*.

Ruim **tien jaar** later was het zover. De hoofdtitel van het boek dat toen verscheen, zegt niet veel. De woorden *Logikè Latreia, dat is Redelijke Godsdienst* zijn wel ontleend aan Romeinen 12:1, maar hebben daar een andere betekenis. Brakel bedoelde ermee, dat (170) *God een dienst in geest en waarheid, met verstand en redelijkheid eist*. De rede is een middel om te weten wat God geopenbaard heeft. De gedachte dat de rede het bij de exegese van de Schrift en in geloofszaken te zeggen heeft, wordt echter radicaal afgewezen. Dat was niet overbodig, want het rationalisme was terrein aan het winnen. In de *Red. G* worden 'de Goddelijke waarheden van het genade-verbond verklaard, tegen partijen beschermd en tot beoefening aangedrongen'.

Men kan er dus thetische, antithetische en praktische elementen in onderscheiden. Er zijn nog wel schoolse trekken in aan te wijzen, want de reeksen tegenwerpingen, die afzonderlijk beantwoord en weerlegd worden, herinneren aan de scholastieke methode. Maar daardoor vermindert de waarde van het werk nauwelijks. Het duurt wel lang, voordat het genadeverbond zelf aan de orde komt.

Eerst geeft Brakel de leer van de openbaring, de leer van God en zijn besluiten, de leer van het verbond der verlossing, de schepping, de voorzienigheid, het verbond der werken en de zonde. Dan wijdt hij een hoofdstuk aan het Verbond der genade om daarna over de persoon en het werk van Christus te gaan spreken. Dat maakt het hem mogelijk. Christus te zien als de Borg van het verbond, de kerk gelijk te stellen met de bondgenoten en het daarna te hebben over de wegen waardoor de Heere de bondgenoten overbrengt in zijn verbond en hen tot de zaligheid leidt: roeping, wedergeboorte, geloof en rechtvaardigmaking. Met enkele hoofdstukken over de sacramenten en twee toevoegingen wordt het eerste deel van *de Red. G.* besloten.

Het tweede deel heeft betrekking op het leven van de ware bondgenoten. Het eerste thema is de heiligmaking en heiligheid. Rechtvaardiging en heiliging zijn door deze opbouw van het geheel op een merkwaardige wijze van elkaar gescheiden, omdat de rechtvaardiging tot de toepassing van de zaligheid wordt gerekend en de heiliging bij het leven van de ware bondgenoten ter sprake komt.

Het derde deel, dat het minst uitvoerig is, gaat over de bedeling van het verbond en de handelingen van God met zijn kerk in het Oude Testament onder de schaduwen en in het Nieuwe Testament onder de vervulling. We treffen hierin een verklaring aan van het boek *De Openbaring van Johannes*.

Het genadeverbond

De definitie die gegeven wordt, is erg lang uitgevallen. In hoofdzaak wordt erin gezegd, dat het verbond der genade een overeenkomst of verdrag is tussen God aan de ene zijde en de uitverkorenen, die in zichzelf zondig en verdoemelijk zijn, aan de andere zijde. God belooft daarin de verlossing van alle kwaad en de toebrenging van alle zaligheid uit genade door de Middelaar Jezus Christus. De mens stemt met heel zijn hart toe in de beloften, neemt ze 171 aan en geeft zich daartoe in dat verbond aan God over, hetwelk God door

sacramenten verzegelt om de bondgenoten er de verzekering van te geven. In dit alles wordt Gods vrije en ondoorgrondelijke genade verheerlijkt.

Brakel lichtte met voorbeelden toe, dat een verbond altijd een onderlinge verbintenis is met een bewilliging van beide zijden⁸. Het eigenlijke wezen van het verbond bestaat zelfs in de wederzijdse bewilliging. Het genadeverbond is voor het grootste deel eenzijdig, maar omdat één alleen geen verbond maakt, hoort de bewilliging van de mens erbij en in zoverre is het tweezijdig. Een gereformeerd theoloog die het zo voorstelt, moet het verbond wel beperken tot de uitverkorenen, want de bewilliging is voor hem een vrucht van de verkiezing. Zij die tot het maken van dit verbond komen, zijn de uitverkoren kinderen van God⁹.

Deze zienswijze was in die tijd vrij algemeen. Theologen die in Leeuwarden of in Rotterdam collega's van Brakel waren als Witsius en Hellenbroek, dachten er niet anders over. Witsius zag het genadeverbond als een overeenkomst tussen God en de uitverkoren zondaar en Hellenbroek antwoordde op de vraag, met wie het genadeverbond wordt opgericht?: Alleen met de uitverkorenen.

Hoewel het verbond blijkens deze formuleringen beperkt wordt tot de uitverkorenen en Brakel van geen uitwendig verbond wil weten, kan men niet zeggen, dat de gehele leer van het verbond nu ook door de uitverkiezing wordt beheerst. Een van de thema's van het *Hallelu-jah* is de aanbidding van het genadeverbond. Het verbond met al zijn beloften wordt ieder die onder de bediening van het evangelie leeft, aangeboden. Daarom is het niet geloven zonde. Ook mensen die niet uitverkoren zijn, worden door Christus genodigd en geroepen¹⁰.

De nadruk valt bij Brakel op de 'overgang in het genadeverbond' of het intreden en ingaan in het verbond met God. Dat gebeurt door toestemming van de beloften, aannemen van het beloofde en overgave aan God. Er is een verbondshandeling tussen God en de gelovigen. Het genadeverbond wordt aan de zijde van God opgericht door aanbieden, beloven en aan de zijde van de mens door aannemen en overgeven (*Red. G.* I, 354).

Brakel aarzelde niet om op te wekken tot het geloof, of zoals hij het in dit verband ook noemen kon, tot het kiezen van Jezus Christus. Allen die Hem kiezen, Hem aannemen, op Hem zien, naar Hem verlangen, op Hem wachten om vergeving der zonden, vrede, troost en kracht tot heiligmaking door Hem te ontvangen, gaan waarlijk in dit verbond in.

Een brede behandeling van *de kentekenen van een waar bondgenoot* en gelovige en van een vals bondgenoot en tijdgelovige vult een heel hoofdstuk van zijn *Hallelu-jah*. In de *Red. G.* hebben deze kenmerken eveneens een belangrijke functie. Ze komen op zoveel plaatsen voor, dat men er niet omheen kan. ¹⁷² Ook door gereformeerde theologen die niet tot de Nadere Reformatie gerekend worden, zijn de kenmerken van de genade naar voren gebracht, maar het gaat niet altijd zozeer over het onderscheid tussen het echte en het onechte, tussen wat werkelijk van God komt en wat niet. Dat laatste gebruik van de kenmerken is vooral eigen aan de schrijvers van de Nadere Reformatie.

Bij deze verbondsbeschouwing behoort een bepaalde sacramentsleer. Ook de sacramenten worden in het licht van Gods wegen met zijn uitverkorenen gezien. De Heilige Geest zelf is het Zegel van de eeuwige erfenis. Er is een inwendige verzegeling, waarbij de Heilige Geest de genaden in hen toont, hen bij de woorden van de Schrift brengt die de zaligheid beloven aan hen die zo en zo zijn, en hen doordat zij zich met die plaatsen vergelijken, doet concluderen, dat ze in de staat der genade zijn. De Geest getuigt hetzelfde als hun eigen geest (Rom. 8:16).

Bij die inwendige verzegeling voegt God de verzegeling door de sacramenten. Maar alleen voor de ware gelovigen is het sacrament een zegel of verzegeling van het verbond der genade. 'De doop verzegelt alleen uitverkorenen' (948, 949, 978). De kinderdoop, die Brakel Bijbels achtte en die hij ook tegen de Labadisten en anderen verdedigde, scheen

hem wel voor problemen te stellen. Enerzijds staat in de *Red. G.* dat de kinderen van de bondgenoten geen inwendige heiligheid hebben, maar heilig-zijn door een verbondsheiligheid.

Anderzijds lezen we: Dewijl de kinderen der bondgenoten niets vertonen dat voor of tegen is, zo hebben wij ze niet te onderscheiden, maar hen uit kracht van de belofte voor kinderen Gods te houden, totdat zij het tegendeel vertonen. Zodat in Christus geheiligd te zijn, is deel te hebben aan Christus. Bij die uitdrukking uit de eerste doopvraag dacht Brakel aan de kinderen van de bondgenoten in het algemeen¹¹.

Hij liet de vraag naar de betekenis van de doop voor de kinderen persoonlijk rusten. Heeft God als de God van het verbond aan ieder van hen zijn beloften geschonken? Dat wordt door Brakel niet gezegd. Bij de doop wordt uitgesproken, dat de kinderen in Christus geheiligd zijn. Mochten zij nu ook van zichzelf denken of veronderstellen, dat zij in de volle betekenis van het woord deel hadden aan Christus?

Brakels gedachten gingen niet in deze richting. Bouwen op veronderstellingen was er niet bij; vertrouwen op kenmerken van genade wel. Het hangt met zijn beschouwing van het verbond, die tegelijk een beschouwing van de gemeente is, samen dat Brakel met grote nadruk wees op de noodzakelijkheid van het zelfonderzoek. In een tijd waarin het Nederlandse volk een gedoopte natie was, terwijl het echte geloof en de echte godsvrucht naar het oordeel van de mannen van de Nadere Reformatie bij velen ontbraken, moest ernstig gewaarschuwd worden tegen valse gerustheid. Wat zegt gij van uzelf? Zijt gij een bondgenoot of niet? Gelovig of niet? Komt, beproeft u, doorzoekt u nauwgezet. Niet alle mensen, niet allen die gedoopt zijn, niet allen die naar de kerk en naar het avondmaal gaan, ja de minderheid van hen, veruit de minderheid, zijn ware bondgenoten en gelovigen en worden zalig. Er zijn immers maar weinig uitverkorenen. Weinigen vinden de smalle weg, maar velen zijn op de brede weg. Nalatigheid in het beproeven van zichzelf houdt de mens in de slaap van de zorgeloosheid.

Om behulpzaam te zijn bij de zelfbeproeving stelde Brakel daarna 'enige gestalten' voor, zodat men zich kon 'examineren', bij welke soort men behoorde. Hij gaf eerst een beschrijving van hen die zonder Christus zijn en vreemdelingen zijn van de verbonden der belofte en daarna een van de begenadigden¹².

De uitverkiezing

De eeuw waarin de theologie van Brakel zich ontwikkelde, is ook de eeuw geweest van de strijd over de predestinatie. Het is daarom niet verwonderlijk, dat in het hoofdstuk dat aan de eeuwige voorverordining gewijd is, polemische passages voorkomen. Maar dat is niet de hoofdzak. Evenals de meeste theologen van zijn tijd gaf Brakel aan deze leer een plaats vóór de leer van de schepping. Ook verderop komen de uitverkorenen dikwijls als een categorie apart voor. De leer van verbond en sacramenten wordt door die van de verkiezing beïnvloed, maar men kan zich afvragen, waar de invloed ervan niet merkbaar is. Dan is het wel van bijzonder belang, hoe die leer er uitziet. Er is van gezegd: De predestinatie is bij Brakel dan ook geen geloofskennis, maar de willekeur van een ongekende en onbegrepen God, en in het verdere kan Brakel zich niet meer goed van deze duistere achtergrond distantiëren. Maar gelukkig is dit bij hem slechts een zijlijn¹³.

Op dit oordeel is wel wat af te dingen. Toch heeft de uiteenzetting van Brakel er aanleiding toe gegeven. Het vooropstellen van de predestinatie kan gemakkelijk leiden tot een supralapsarische voorstelling van verkiezing en verwerping. De voorverordining werd bij Brakel een eeuwig besluit van God om bepaalde mensen te scheppen, onder de zonde te besluiten en door Christus tot de zaligheid te brengen, maar andere mensen te scheppen, in zonde te laten komen en om de zonde te verdoemen. De verkiezing dient tot verheerlijking

van Gods vrije genade en de verwerping tot verheerlijking van zijn rechtvaardigheid (*RG*, I, 171).

Vanwege de parallellie valt niet alleen bij de verwerping, maar ook bij de verkiezing de nadruk op de soevereiniteit van God. Hij is de soevereine Heer, die met het Zijne handelt naar Zijn welgevallen door de een te verkiezen en de ander te verwerpen¹⁴. 174 Het inzicht, dat de verkiezing een verkiezing in Christus is, ontbreekt nagenoeg geheel. Paulus schreef: *Gelijk Hij ons uitverkoren heeft in Hem* (Ef. 1:4). Die woorden worden wel eens aangehaald, maar ze functioneren bij Brakel nauwelijks. In zijn definitie van **de verkiezing wordt het 'in Christus' gemist** - anders dan in de *Dordtse Leerregels*. Christus komt er na het besluit van de verkiezing bij om het uit te voeren. *De uitverkorenen zijn volgens Brakel eerder verkoren dan hun Borg, die tot hun behoud verkoren is* (184).

Een gevolg van deze verkiezingsleer is, dat er niet op gewezen wordt, dat Christus de spiegel van de verkiezing is - een gedachte die we bij Calvijn vinden¹⁵.

We bedenken, dat de heilszekerheid hier rechtstreeks mee te maken heeft. Bij deze leer van de voorverordining kunnen de aanvechtingen bijna niet uitblijven. Terwijl een theologie zoals hij die gaf er mee debet aan is, moet Brakel dan op pastorale wijze hulp trachten te bieden. Hij acht het de plicht van ieder christen om naar zekerheid te staan. Hoe dat moet? 'Men komt tot de verzekering door het Woord, daar vindt men klare beschrijving van dezulken die uitverkoren zijn. Als iemand dan die hoedanigheden in zich zelve bevindt, zo kan hij daaruit besluiten dat hij uitverkoren is' (198, 202).

Wij krijgen de indruk, dat er geen directe weg is die van het geloven in Christus, in wie God de zijnen verkoren heeft, leidt naar de zekerheid van de verkiezing. Dan rest niets anders dan een conclusie uit wat men bij zichzelf ervaart van de roeping, het geloof en de heiliging. Bij Brakel staat het verbond der verlossing of de raad des vredes heel dichtbij de uitverkiezing. Meer dan in de leer van de verkiezing komt Christus hier naar voren. De woorden van verwondering en aanbidding, waarop deze hoofdstukken uitlopen, spreken niet alleen van wat God gedaan heeft, uit wie, door wie en tot wie alle dingen zijn (Rom. 11:36), maar zeggen vooral ook, wie Hij in Christus voor de Zijnen is. Liefde bewoog de Vader. Liefde bewoog de Heere Jezus. Christus heeft nu alles in zijn hand. *Welgelukzalig zijn allen die op Hem vertrouwen* (Ps. 2:12).

Israël

De vraag ligt voor de hand, in hoeverre Brakels opvatting van verbond en verkiezing zich weerspiegelt in zijn visie op Israël. Maar de samenhang tussen de gedachten over de toekomst van Israël en de dogmatische uitgangspunten inzake verbond en verkiezing is nog niet zo gemakkelijk aan te geven. Brakel verdedigde de stelling, *dat de gehele Joodse natie tot bekering zal komen*. De voornaamste grond daarvoor was voor hem Romeinen 9 tot 11. Met Israël en met het volk van God wordt door Paulus niet de kerk van het Nieuwe Testament bedoeld, maar de Joodse natie. De apostel noemt hen niet Gods volk vanwege hun geloof en bekering, want zij waren ongelovig en ongehoorzaam, maar vanwege het verbond, dat God met Abraham en zijn zaad had opgericht (Gen. 17:7). Zou God dat eeuwige verbond verbreken? Zou Hij zijn beloften niet vervullen? Dat is onmogelijk. Het is zijn volk en het zal zijn volk blijven (*Red. G* 9 III, 122, 123). God zal aan Israël barmhartigheid bewijzen. *Wat zal de aanneming wezen, anders dan het leven uit de doden?* Naar aanleiding van deze woorden van Paulus (Rom. 11:15) schreef Brakel: 'Als God die verharde natie vervullen zal met Geest en genade in het erkennen en aannemen van de Messias, David, hun koning, zal het een uitnemender tijd zijn dan in de dagen der apostelen. De kerk uit de heidenen zal zo verwakkerd en verlevendigd worden door de bekering van Israël, dat hun vorige staat er zo bij verschijnen zal als een dode bij een levende. Wat zal dat een heerlijke tijd zijn! Wie zal dan leven?' (125). Alzo zal geheel

Israël zalig worden. (Rom. 11:26). Dat is niet een bekering van enkelen, hier en daar één, maar een gehele nationale bekering.'

Hoe Brakel dat opvatte? 'Niet dat zij allen waarlijk wedergeboren, en de eeuwige zaligheid zouden deelachtig worden, maar dat zij allen erkennen en belijden zouden dat Jezus is de Christus, de beloofde Messias, de Zaligmaker'. Het woord 'beminden' (Rom. 11:28) wordt verklaard in het licht van verbond en verkiezing: beminden ten opzichte van het verbond met hun voorvaderen, Abraham, Isaak en Jakob; beminden ten opzichte van hun verkiezing tot bondgenoten, *niet* ten opzichte van de eeuwige verkiezing tot zaligheid (127, 128).

Wie dit leest, moet zich wel afvragen, wat Brakel bedoelde met het zalig worden van geheel Israël zonder dat allen de eeuwige zaligheid deelachtig zouden worden, terwijl zij wel allen zouden belijden, dat Jezus de Zaligmaker is. In de hoofdstukken over de voorverordining en het genadeverbond ging hij uit van de gangbare dogmatische termen: de verkiezing was de verkiezing van eeuwigheid en het verbond het verbond met de uitverkorenen.

Hier is echter sprake van een verkiezing tot bondgenoten, wat men een *heilshistorisch begrip* zou kunnen noemen. In zijn dogmatische verbondsbeschouwing behoort de inwilliging van de zijde van de mens tot het wezen van het verbond. Als het over Israël gaat, kan de inwilliging van het verbond echter ontbreken: een ongelovig en ongehoorzaam volk is toch Gods volk.

Wie het een met het ander vergelijkt, ontkomt niet aan de indruk, dat hier een spanningsveld aanwezig is. Wij weten niet, of Brakel zich dat bewust geweest is. Hij geloofde ook, dat de Joodse natie weer terugkeren zou naar Kanaän en dat Jeruzalem herbouwd zou worden. Daarvoor beriep hij zich op teksten uit (176) het Oude Testament. Overigens nam hij niet aan, dat het tot een herbouw van de tempel zou komen en dat Israël over de gehele wereld zou heersen 'en dergelijke dingen, die de Joden zich verbeelden en sommige Christenen dromen'.

Wel zullen zij een republiek op zichzelf zijn onder de heerlijkste regering, zal Kanaän bijzonder vruchtbaar zijn en zullen de bewoners ervan zeer godzalig leven. Zij zullen een gedeelte uitmaken van de heerlijke staat van de kerk van de duizend jaren, die in Openbaring 20 voorzegt is (138).

Er zijn plichten die uit deze verwachting voortvloeien.

- Vestigt uw aandacht op de onveranderlijkheid van het verbond van God, dat met Abraham en zijn zaad opgericht is.
- Veracht de Joodse natie niet.
- Hebt medelijden met de staat waarin ze nu leven, want daarin kunnen ze niet zalig worden.
- Bidt voor hun bekering.
- Overtuigt hen door een heilige levenswandel.
- Spreekt over de Heere Jezus onder de naam van Messias.

De nationale bekering van Israël zou volgens Brakel in zijn dagen nog niet komen, maar komen zou zij! De Heere zij zijn oud volk genadig! (141, 142).

Als wij hierbij betrekken wat Brakel in zijn verklaring van Openbaring 20 gezegd heeft over het duizendjarig rijk of de duizendjarige heerlijke staat van de kerk op aarde, kunnen wij de vraag niet ontwijken, of Brakel een chiliast was. Het hangt ervan af, wat men onder chiliasme verstaat. Men moet er in elk geval genuanceerd over spreken¹⁶.

In de zeventiende eeuw was het het algemene gevoel van de gereformeerde theologen in Nederland, dat het grootste deel van het volk Israël tot het geloof in Christus zou komen. Waarin de volgelingen van Voetius en die van Coccejus ook verschilden, daarin toch niet¹⁷. Niet allen meenden echter, dat er nog een bloeitijd voor de kerk te verwachten was,

die geheel in de toekomst lag. Voor het besef van velen waren de duizend jaren van Openbaring 20 al geschiedenis of althans reeds begonnen.

Brakel schreef evenwel - en we kunnen dat van een man van de Nadere Reformatie begrijpen - dat het er nog niet op leek. De tijd van de binding van de satan en van het heersen van de heiligen moest nog toekomst zijn. Brakel was geneigd de profetieën letterlijk op te vatten. Als men niet kan zeggen, dat ze na de ballingschap in vervulling gegaan zijn, zullen ze nog vervuld worden. Dat geldt van de terugkeer van Israël naar Kanaän en van de herbouw van Jeruzalem.

De letterlijke interpretatie is echter niet consequent doorgevoerd: geen herbouw van de tempel en geen herstel van de offerdienst. Het meest typerend voor het eigenlijke chiliasme is de verwachting van een tweeërlei wederkomst van Christus en een tweeërlei opstanding. Het was voor Brakel echter een te aardse gedachte, dat Christus persoonlijk op aarde zal komen om hier duizend jaren lichamelijk en zichtbaar te heersen, terwijl een lichamelijke opstanding vóór de wederkomst van Christus voor hem een 177 verzinsel was van de 'Chiliasten of duizendjarigen' (*Red. G*, III, 325; II, 751). Men moet W. a Brakel daarom niet zonder meer bij de chiliasten indelen.

GELOOF EN HEILSZEKERHEID

Geloven

Het geloof is de ziel van het christendom (I, 809). *Het is een vertrouwen van het hart op Christus en door Hem op God, om gerechtvaardigd, geheiligd en verheerlijkt te worden, steunende op zijn vrijwillige aanbieding en beloften, dat Hij dat doen zal aan allen die Hem daartoe aannemen en zich daartoe op Hem verlaten* (798).

Het geloof bestaat dus in vertrouwen en dat is geen zaak van het verstand, maar van de wil. In die tijd brachten sommigen het geloof meer in verband met het verstand, anderen zowel met het verstand als met de wil en weer anderen meer met de wil. Bij de laatste opvatting, die wij vooral bij Amesius vinden, heeft Brakel zich aangesloten. Kennis en toestemming, die in het verstand hun zetel hebben, zijn vooraf vereist, maar de ware gelovigen blijven daar niet bij staan. In de zekerheid, dat de Heere Jezus Christus hen roept en nodigt om tot Hem te komen, nemen de ware gelovigen Hem aan, geven zij zich aan Hem over en vertrouwen zij zich aan Hem toe.

Het ging Brakel om het daadwerkelijk geloven. Zijn geloofsbegrip is anti-intellectualistisch. Door het wezen van het geloof in het vertrouwen van het hart te zoeken kon hij het ware geloof van het historisch geloof onderscheiden. Een ander aspect van Brakels leer van het geloof is in de polemieken met Yvon naar voren gekomen. Ook bij deze Labadist werd het geloof gekenmerkt door *overgave aan Christus*. Maar het is geen gering verschil of de overgave plaats heeft in de sfeer van het afwachten of op de wijze van het hartelijk vertrouwen. Bovendien was er een wettische trek in de Labadistische beschouwing van het geloof. Bij Yvon was een lange weg van voorbereiding, een langdurige oefening van boetvaardigheid noodzakelijk. Maar daardoor werd men ervan weerhouden direct naar Jezus te gaan¹⁸.

Meer dan eens heeft Brakel erop gewezen, dat verbrijzeling van het hart en hongeren en dorsten geen voorwaarden zijn, maar alleen gestalten waardoor men geprikkeld wordt om Jezus te zoeken. Anders zou men niet willen of kunnen komen (805, 806, 1069, 1070). Toch gebruikte hij ook wel uitdrukkingen die aan een bepaald schema zouden kunnen doen denken. 'Als God iemand wil overbrengen, zo overtuigt Hij hem eerst van de zonde, van gemis van God, van toorn Gods, van verdoemelijkheid' (1117). Het motief om het zo te stellen is echter meer van 178 psychologische dan van theologische aard. Hij heeft ermee willen zeggen, dat het geloofsleven zo verloopt of dat het in de regel zo verloopt.

In het hoofdstuk over de wedergeboorte is sprake van de gewone weg van bekering. In de tijd van Brakel hebben velen zich daar goed in kunnen vinden. Het was herkenbaar en het sprak aan. Het is van belang, dat hij niet alleen uitvoerige beschrijvingen gegeven heeft van de geloofswerkzaamheden en van wat er in de gelovigen omgaat, maar ook verklaard heeft: Men moet niet menen, dat iedere daad zo op elkaar volgt, als wij ze hier beschreven hebben. Men kan de precieze tijd van het begin van het geloof en van de wedergeboorte niet of zeer zelden weten (756).

Volgens Brakel is het genoeg, als men op goede gronden uit het Woord van God en uit goede kennis van zijn hart en daden besluiten kan, dat men gelooft en wedergeboren is. Het type van geloofsleven dat hij in de *Red. G.* tekende, is ook uit tal van andere oude schrijvers bekend.

Maar wat bij Brakel opvalt, is een evangelische mildheid. Dat blijkt ook uit de wijze waarop hij, in het besef dat 'de waarachtigen doorgaans vele bekommelingen hebben' (815), telkens en telkens bezig was te bewegen tot het geloof. Ieder mag en moet Christus aannemen. Ongeloof is een verschrikkelijke zonde (720). In Christus is een volheid van alles om al uw gebrek en al uw begeerten te vervullen. 'Ik bid u, keert u toch van alles af en begeeft u tot deze Zaligmaker om uit zijn volheid te ontvangen genade voor genade'. Is er enige bekommering? De rechtvaardige en goede God heeft Zijn Zoon tot een Borg gegeven. 'Die Borg bied ik, als Zijn dienaar, in Zijn Naam u aan; ja u, die dit leest en hoort lezen'. Jezus nodigt u op het vriendelijkste om Hem aan te nemen en uzelf geheel aan Hem over te geven, met de verzekering, dat Hij u niet zal verstoten, indien gij komt (801, 802, 1062).

Het behoort ook echt bij Brakel als man van de Nadere Reformatie om een heel hoofdstuk te wijden aan de kentekenen van het zaligmakend geloof. Ze hebben een dubbele functie. Wie niet oprecht gelooft, kan erdoor ontdekken, dat hij zich niets moet inbeelden. Maar de ware gelovigen kunnen er 'de waarheid der genade' door ontdekken (822). Men kan tot kennis van zijn staat komen, of men in het verbond der genade met God is en of men gelovig is of niet.

Brakel dacht bij de zelfbeproeving behulpzaam te kunnen zijn door een aantal gestalten voor te stellen, zoals onwetenden, zorgelozen, uiterlijk godsdienstigen en mensen met een ingebeeld geloof (811-816). Ook uit preken van Brakel en die van anderen kennen wij deze methode. Het is de **klassificatiemethode**, die kenmerkend was voor de prediking van de Nadere Reformatie, *althans in de latere fase*¹⁹. 179 De ware gelovigen geven zich geheel aan Jezus over, niet alleen om door Hem op Tabor, maar ook om op Golgótha gebracht te worden. Zij onderwerpen zich, al wilde Hij hen voorbijgaan, ja, door de hel naar de hemel leiden (825). Nu kunnen er ware gelovigen zijn die vrezen, dat zij zich zullen bedriegen. Brakel weet, dat de kenmerkenprediking daar aanleiding toe kan geven (834). Dan is het nodig op de geloofsmoeilijkheden in te gaan.

In een afzonderlijk hoofdstuk behandelde Brakel niet minder dan dertien gevallen van twijfel. Hoe hij geestelijke leiding gaf in geloofsvragen, is ook af te leiden uit het hoofdstuk over *het leven des geloofs op de beloften*. Een ziel die gelooft, is er niet mee tevreden Jezus eens te hebben aangenomen door het geloof, maar doet het telkens opnieuw. Als het geloof werkt met de beloften, zullen er meer geloofswerkzaamheden zijn en zal het geestelijke leven toenemen. 'Daarom, in wat staat gij ook zijt, neemt een belofte, eigent die u toe als aan u gedaan van de waarachtige God. Als God de vervulling van de beloften uitstelt, moet men niet moedeloos worden. Het wachten doet de ziel afgetrokken zijn van de aardse dingen, houdt haar bezig in onderhandeling met God en brengt haar in een geestelijker gestalte, ook zonder dat ze het merkt (1070-1084). Maar wie onbekeerd is, is nog zonder Christus, zonder God, zonder belofte en zonder hoop om zalig te worden, als hij onbekeerd blijft. 'Voor een onbekeerde zijn geen beloften in de Bijbel' (1060, 1085).

Hiermee heeft Brakel een waarschuwing willen laten horen, die hij noodzakelijk achtte. Niemand mocht zich toeëigenen wat hem niet toekwam. Alleen heeft een dergelijke waarschuwing niet zelden een onbedoeld extra effect. Ook bij de kinderen van God kan alles dan gaan cirkelen om de vraag: *Ben ik wel bekeerd?* Als dat het geval is, zijn de beloften van God immers voor hen en anders niet!

De verzekering

Geloven en verzekerd zijn van het heil zijn bij Brakel twee. Het geloof bestaat niet in de verzekering, want die is een gevolg en vrucht van het geloof. Het geloof bestaat in het uitgaan uit zichzelf, het overgaan in Christus en het aannemen van Hem, die Zichzelf aanbiedt (720). Een gelovige kan niet anders dan naar verzekering verlangen, maar er worden er duizenden zalig zonder uitdrukkelijk verzekerd te zijn van hun deelhebben aan Christus. Het is zelfs een grote misvatting buiten het Woord en tegen het Woord, dat de natuur van het geloof bestaat in de verzekering. Het gaat om het opmaken van een sluitrede. Men neemt de eerste stelling 180 uit het Woord, dat de genade, de wedergeboorte en het geloof met zijn werkingen beschrijft: Voor wie zo en zo is, zijn die en die beloften. Men neemt de tweede stelling uit zijn eigen hart, maar wel voor het oog van de alwetende God: *Ik ben zo en zo*. Daaruit maakt men het besluit op: Ik ben dus in de staat der genade, wedergeboren en gelovig. 'Dit is de verzekering' (II, 658, 659).

Op een andere plaats heet dit *de gewone weg tot verzekering* (I, 945)²⁰. Op een groot aantal bladzijden van zijn werk heeft Brakel met het oog hierop de kentekenen voorgesteld, waarvan men dan gebruik dient te maken. Het is immers maar zelden, dat God op zo'n buitengewone wijze tot de mens spreekt, dat alle tegenspraak ophoudt. Men kan niet zeggen, dat de toepassing van deze sluitrede alleen voor de Nadere Reformatie karakteristiek is. De theologie van de zeventiende eeuw is er vol van.

Het onderscheiden van een directe of uitgaande daad en een reflexieve of wederkerende daad van het geloof heeft er evenals het spreken van een wezen en een welwezen van het geloof toe geleid, dat men het een van het ander scheidde. Anders dan in de reformatorische theologie is nu de indirecte weg, die via de kenmerken van de genade in het innerlijk leven loopt, dé weg geworden om tot de heilszekerheid te komen²¹. Het is wel zo, dat dit in de geloofsleer en de prediking van de Nadere Reformatie heel sterk opvalt. Dat kan zowel samenhangen met een verdere ontwikkeling in het analyseren van het geloofsleven als met de grote plaats die de kenmerken met hun tweeledige functie hier gekregen hebben. De kritische vraag zou gesteld kunnen worden, of zo'n sluitrede of besluit wel veel meer is dan een vorm van redeneren.

We vergeten niet, dat Brakel wel inzag, dat de Heilige Geest erbij nodig was, al noemde hij Hem er niet altijd bij. We horen van het besluit: *Jezus is de mijne en ik ben de zijne, waarop de Heilige Geest soms zeer krachtig het zegel zet* (792).

Bij het Avondmaal verzekert de Heere Jezus de gelovigen ervan, dat zij deel aan Hem hebben. Daar werkt de Heilige Geest doorgaans gevoeliger (1037).

Wij zouden willen, dat Brakel er meer over gezegd had, maar uit deze passage is tenminste de gedachte af te leiden, dat de Heilige Geest maakt, dat de sacramenten betekenis hebben voor de zekerheid van het heil, al is de conclusie uit de kenmerken voor Brakel het eerste.

Geloof en rechtvaardiging

Twee onderdelen van Brakels leer van de rechtvaardiging zijn typerend. Het eerste is, dat hij de rechtvaardigmaking zag als een oordeel van God, dat zo dikwijls uitgesproken wordt als de mens de daad van het geloof in Christus tot rechtvaardigmaking beoefent (852). Als hij in Christus gelooft en met Hem verenigd is en aan zijn gerechtigheid deel heeft, rechtvaardigt God hem metterdaad en spreekt Hij het vrijsprekend oordeel uit in zijn

Woord. Brakel was zich bewust, dat hij afweek van de opvatting van andere gereformeerden, die stelden dat de rechtvaardigmaking eens en voor altijd geschiedt. Hij keerde zich echter vooral tegen het gevoelen van de zogenaamde Hebreëen. Volgens hen had de rechtvaardigmaking eens en voor altijd plaats en niet dikwijls en dagelijks²². Daar ging Brakel tegenin: 'Zo menigmaal een gelovige het geloof oefent, zo menigmaal wordt hij gerechtvaardigd' (869-882).

Een tweede aspect van de leer is niet minder opmerkelijk. Bij Brakel wordt de rechtvaardiging door het geloof een rechtvaardiging van de gelovige. Het gaat lijken op een rechtvaardiging van de rechtvaardige. De mens gelooft en neemt door het geloof Christus en zijn gerechtigheid als de zijne aan 'en komt alzo in staat van rechtvaardigheid, en is alsdan een voorwerp van gerechtvaardigd te kunnen worden'. Hij moet door de daad van het geloof en als oprecht belijder een bekwaam of gepast voorwerp worden voor de daad van God (873-878).

Er is op gewezen, dat de leer van de rechtvaardiging bij Brakel voor een belangrijk deel de neerslag is van de beleving van een christen²³. Hij wilde weergeven, hoe het geloof functioneert. Het neemt vooreerst de gerechtigheid van de Borg Jezus Christus aan. Daarop keert de gelovige zich tot God, vertoont die gerechtigheid aan Hem en begeert daarnaar geoordeeld en gerechtvaardigd te worden. Meteen keert de gelovige zich tot de beloften die gedaan zijn aan hen die Christus en zijn gerechtigheid aannemen, hij eigent die zich toe als aan hem gedaan en hem vrijsprekend van schuld en straf en verklarend dat hij een erfgenaam van het eeuwige leven is. De Heilige Geest bekrachtigt die waarheden ook op de ziel. Zij gelooft ze en hoort zich door God rechtvaardigen.

De Heilige Geest gaat wel verder en doet de ziel niet alleen smaken, dat ze gerechtvaardigd is, maar ook wat het is (852, 1070). Maar belevingen zijn van persoonlijke aard en verschillen van elkaar. De belevingsmomenten zijn in Brakels leer van geloof en rechtvaardiging in overvloed aanwezig. We missen echter enkele Bijbelse elementen, die van wezenlijk belang zijn, zoals de rechtvaardiging van de goddeloze, waarvan Paulus spreekt in Romeinen 4:5.

HET GEESTELIJKE LEVEN

De wedergeboorte

Een van de onderwerpen waarop men zich in de tijd van de Nadere Reformatie sterk concentreerde, is het geestelijke leven. Het neemt ook een grote plaats in de *Red. G.* in. 182 De wedergeboorte is het begin van het geestelijke leven en van alle geestelijke gedachten en daden (1109). Geloof en wedergeboorte vallen samen, maar het geloof gaat in orde voor de wedergeboorte. Er is immers geen leven dan door de vereniging met Christus en het geloof is het middel daartoe (769, 756).

De wijze waarop de wedergeboorte tot stand komt, is verschillend.

- Sommigen worden in een korte tijd, als in één ogenblik overgebracht; anderen langzamer.
- Sommigen door en met grote verschrikkingen van de wet, de dood en de verdoemenis; anderen op een zeer evangelische wijze.
- Sommigen worden door de kennis van de waarheid gelovig en dat zijn doorgaans de bestendigste en de vaste christenen.
- Sommigen worden bekeerd met veel wisseling van droefheid en blijdschap, geloof en ongelooft, strijd en overwinning, vallen en opstaan. Dit is de gewone weg van God.

Dit gedeelte is weer karakteristiek voor Brakel. Zijn leer van de wedergeboorte wordt gekleurd door zijn kennis van de Bijbel en zijn kennis van de mensen. Hij kon als pastor zeggen: Zo leidt God de meesten. Maar hij haastte zich om eraan toe te voegen: Niemand moet bekommerd zijn, omdat hij niet is overgebracht op deze of gene wijze, die men

zichzelf voorschrijft of waarop anderen bekeerd zijn. De wegen van God zijn wonderbaar en de een ondervindt wel iets waar de ander niet van weet. Het terugzien op de wegen waarlangs God ons geleid heeft, geeft ons stof van verwondering, van verheerlijking van God en van vaststelling van eigen staat (750, 751).

Geestelijke vrede en geestelijke blijdschap

Uit de rechtvaardiging door het geloof vloeien de geestelijke vrede en de geestelijke blijdschap voort. Zij die vrede met God en daarom ook innerlijke vrede hebben, zijn werkzaam om zich voor zonden te wachten en in tere godzaligheid voor Gods aangezicht te leven. Het gaat erom zich nabij de Heere te houden en de gemeenschap met God te oefenen (931). Het is weer echt iets voor Brakel om te schrijven: Wij zullen de gelovigen eens opbeuren en trachten te bewegen tot de geestelijke blijdschap, want zij brengen hun tijd veel in beklemmdheid en treurigheid door. Komt dan gelovigen! Dient de Heere met blijdschap (Ps. 100:2). Kent en erkent de genade die in u is, hoe klein ze ook is. De droefheid, dat dubben, komt niet overeen met uw staat. Het is tot oneer van God, het kan de natuurlijke mensen afschrikken van de godzaligheid. Het is schadelijk voor de droefgeestigen zelf en zeer schadelijk voor het geestelijke leven. God heeft behagen in de blijdschap van zijn kinderen. Gelovigen, er is nog veel voor u te doen! Hoe zult gij dat verrichten zonder blijdschap? (942-944).

Brakel had geen sombere kijk op het geestelijke leven. Hij wekte de gemeente op tot een meer vreugdevol leven. Om misverstand te voorkomen merkte hij erbij op, dat de geestelijke blijdschap niet altijd vergezeld gaat van verrukkingen, zoals sommige kinderen van God die nu en dan ondervinden, 'want dat gebeurt niet allen, maar weinigen, en dat blijft niet, maar gaat weer weg' (941). Hij hechtte meer waarde aan de blijvende vreugde dan aan de momenten van zielsverrukking. In een meer mystieke theologie wordt het niet zelden anders voorgesteld.

De geestelijke overdenking Vooral in het tweede deel van de *Red. G.*, waarin het gaat over het leven van de ware bondgenoten, heeft Brakel veel over het geestelijke leven gesproken. Het wordt bevorderd door de eenzaamheid, door een tijdelijke afzondering van het gezelschap van mensen om zich vrijer en ernstiger bezig te houden met oefeningen waarin God gezocht wordt. Hij kende het 'heilig eenzaam, met God gemeenzaam' (II, 508). Hij voerde ook het pleit voor buitengewone godsdienstige oefeningen als vasten en waken' (491-503)²⁴.

Een belangrijke oefening is de heilige meditatie of geestelijke overdenking. Met een van de aarde afgetrokken en ten hemel verheven hart beschouwt de godzalige dan God en de goddelijke dingen met zijn gedachten om daardoor verder ingeleid te worden in de kennis van de goddelijke verborgenheden. Het doel van de overdenking is de opbouw en de groei van het geestelijke leven. Omdat het van boven is, wil het naar boven. Door de geestelijke overdenking, beschouwing en alleenspraken krijgt de ziel een goede gestalte en wordt ze vaardiger om de weg van de geboden te lopen (509-513).

De geestelijke wasdom

Waar geestelijk leven is, is ook geestelijke groei. Een gelovige kan niets doen, als er niet telkens een voorkomende, medewerkende en achtervolgende kracht van de Heilige Geest bijkomt. Evenals zijn vader, die er een heel boek aan wijdde²⁵, sprak Wilhelmus a Brakel, onder verwijzing naar de vaders, jongelingen en kinderen van 1 Johannes 2, van verschillende staten en trappen van de gelovigen. Hij maakte er geen systeem van. Daarvoor had hij te veel oog voor de gevarieerdheid die er is. Hij gaf zelf een beschrijving

van allerlei toestanden (599-601). De geestelijke groei bestaat vooral in een 'verstandiger en geloviger gebruik van Christus'. Wij lezen: 'Men wast in Christus, als men gedurig zich door het geloof verenigt met Christus als onze Borg tot rechtvaardigmaking, als men Hem gedurig gebruikt als de weg, en als de Hogepriester om door Hem tot God te gaan'. Ook hierbij ontbreekt het niet aan aansporingen: Christenen, aan het werk, tracht naar de geestelijke wasdom! (604, 610). 184

Verachtering, verlating, duisternis en dodigheid

De verachtering in het geestelijke leven is het tegendeel van de geestelijke wasdom. In de Red. G. is aangegeven, waarvoor men zich moet wachten en wat men moet betrachten. Brakel ging niet voorbij aan de geestelijke verlatingen, waarover in de zeventiende eeuw trouwens door velen nagedacht is. Waarom handelt God zo met zijn kinderen? Allereerst toont Hij zijn vrijheid om genade te bewijzen aan wie Hij wil en wanneer Hij wil. Soms verlaat Hij zijn kinderen om een bijzondere zonde, maar soms is het een beproeving van het geloof.

Ook bij de behandeling van de geestelijke duisternis en de geestelijke dodigheid trachtte Brakel de nodige pastorale leiding te geven.

Op dit alles volgt in de Red. G. een hoofdstuk over de volharding der heiligen. Dat is een genadige en krachtige werking van God, waardoor Hij het geestelijke leven en het geloof in de ware bekeerden bewaart (708). Er zijn gedeelten in het werk van Brakel die de indruk na kunnen laten, dat innerlijke vrede, innerlijke vreugde en innerlijke groei het een en het al zijn. Het geestelijke leven lijkt een ingekeerd leven. Maar geestelijk is niet zonder meer gelijk te stellen met innerlijk. Het geestelijke leven, het leven uit Christus, dat de Heilige Geest aan de kinderen van God schenkt, heeft ook een naar de gemeenschap toegekeerde zijde²⁶. De liefde tot de naaste en de mildheid behoren erbij. Het is geen ascetiek zonder ethiek. Toch heeft de praktijk van de naastenliefde niet zo de nadruk als de beoefening van de godzaligheid voor Gods aangezicht.

DE WET VAN GOD

De functie van de wet

In aansluiting bij de behandeling van de heiligmaking wordt in het hoofdwerk van Brakel over de wet gesproken. *De wet is de regel der heiligheid*. Is de wet der tien geboden een formulier van het genadeverbond? Over die vraag waren de meningen verdeeld. Brakel wees de mening van Coccejus af. De wet is geen kort begrip van het genadeverbond, want evenals het werkverbond zegt zij: *Doet dat en gij zult leven*, terwijl het genadeverbond zegt: *Geloof in de Heere Jezus, en gij zult zalig worden*. De wet is het genadeverbond niet, want in de wet staat geen letter over de Borg of over het geloof in de Borg Jezus Christus. Maar de wet is ook geen werkverbond. Zij is 'een regel voor de bondgenoten der genade'. 185

De wijze waarop Brakel bij zijn bespreking van dit theologische verschil de eerste woorden van de decaloog verklaarde, bevredigt niet. Er staat: *Ik ben de Heere, uw God*. Volgens Brakel toont die voorrede het gezag van de Gebieder, omdat die uitdrukking wel meer toegevoegd wordt aan bevelen en waarschuwingen. Hij geeft nog wel toe, dat er ook uit af te leiden is, dat er een genadeverbond moet zijn (II, 40-42). De wet van de tien geboden is een eeuwigdurende regel, die ook nu bindend is. Maar de mens kan de wet niet volmaakt volbrengen. De functie van de wet is een dubbele. Ze is een spiegel om de zonde te zien en een regel om de wegen ernaar te richten (199).

In overeenstemming daarmee stelde Brakel telkens eerst de verboden zonden en daarna de geboden deugden voor. Zo ging het bij het eerste gebod en op dat stramien is verder geborduurd.

Het vierde gebod

Over geen van de geboden heeft Brakel zoveel gezegd als over dat van de sabbat. Hij schreef er al over in zijn *Hallelu-jah* en een deel daarvan is letterlijk overgenomen in de Red. G.. In het eerste werk was de context polemisch, al werden tenslotte nog praktische punten genoemd. Wie daar nog meer over wenste te lezen werd door W. a Brakel naar *De Trappen des geestelycken levens* van zijn vader verwezen.

Voor de praktijk van de viering van de rustdag was in de Red. G. meer ruimte. Dat neemt niet weg, dat Brakel ook daarin de opvatting van Coccejus en zijn geestverwanten meende te moeten bestrijden. Hij stelde 'het grote verschilpunt' (124) uitdrukkelijk aan de orde. Behoort de sabbat tot de ceremoniële wet, die aan Israël alleen gegeven is en in Christus vervuld en te niet gedaan is? Of behoort ook de sabbat tot de onveranderlijke regel van de heiligheid? Volgens Brakel is de viering van de zevende dag al vóór de zondeval geboden. Het is een zedelijk gebod, dat voor alle mensen in alle tijden geldt. Christus kwam niet om de wet te ontbinden, maar om die te vervullen. Door zijn komst wordt de nauwe godzaligheid niet afgeschaft. Als wij de eerste dag van de week als rustdag vieren en niet de zevende dag, is dat een verandering in een kleine omstandigheid. God heeft de sabbat een dag vooruitgezet. In zijn ijver om zijn standpunt te funderen betwijfelde Brakel zelfs, dat de dag des Heeren (Openbaring 1:10) de dag van de opstanding van Christus aanduidt. Hij dacht aan de dag die door de Heere ingesteld was (150, 151). Hij kwam ertegenop, dat van die dag een werkdag werd gemaakt, of een marktdag, een plezierdag, een zondendag- of een ezelsdag, d.w.z. een dag die in luiheid of met niets doen werd doorgebracht. 186

Alle mensen wordt het werken verboden, omdat God op die dag een algemene stilte op de gehele aarde wil hebben. Uitgezonderd zijn werken van de godsdienst, werken van volstrecte noodzakelijkheid en werken van barmhartigheid. Opvallend is de toevoeging van het woord 'volstrect', alsof noodzakelijkheid al niet duidelijk genoeg was (118-120).

In Brakels beschouwing van de rustdag is de preciesheid te herkennen, die hij met andere mannen van de Nadere Reformatie gemeen had. Men zou dit een puriteinse trek kunnen noemen²⁷. Het ging om 'nauwe godzaligheid'. Maar deze nauwgezetheid is bij Brakel geen krampachtigheid geworden. Wij lezen: Geen rust, maar een heilige rust wordt geboden. Het doen van geen werk moet men samenvoegen met de godsdienst. De betrachting bestaat niet in een bekrompen: *Raakt niet en smaakt niet*. Mag ik dit wel doen? Mag men dat wel doen? Zij die geestelijk zijn, zullen spoedig weten, wat voor of tegen de geestelijkheid van de sabbat en de heiliging ervan is (118,121). De geboden van God moeten dus stipt worden nagekomen, maar niet in een wettische geest.

BRAKEL EN DE PIËTISTEN

Verschijselen als de mystiek en het spiritualisme, waarmee Brakel in aanraking kwam, gaven hem aanleiding tot het schrijven van een *Waerschouwende Bestieringe*. Dit geschrift werd door hem in de derde uitgave van de Red. G. opgenomen²⁸. Wie had hij op het oog? Hij noemde zelf de Mystieken, Quiëtisten, Dwaalgeesten, Geestdrijvers, David-Joristen, Böhmisten, Kwakers en verderop ook de Labadisten (1094, 1119).

Als verzamelnaam zou 'spiritualisten' of 'geestdrijvers' nu meer gangbaar zijn, maar Brakel koos de benaming 'Piëtisten'. Dat woord had voor hem dus een ongunstige klank. Hij bedoelde niet de godzaligen die in Duitsland als Piëtisten bekend stonden ('verre, verre is dat van mij'). Zes stellingen beheersen het betoog. De tweede en de derde hebben

betrekking op de kerk en de Heilige Schrift. Een christen moet grote liefde en achting voor de kerk hebben. Zij kan in alles gebrekkig zijn, maar zij heeft in alles de waarheid. Zwart beslagen zilver verliest zijn waarde niet.

Maar de Piëtisten spannen zich in om de kerk zo mogelijk te ruineren. Zij verwerpen de kerk, de kerkorde, de zending van de predikanten, de dienst van de prediking, de sacramenten en de sleutels van het koninkrijk der hemelen. Zij maken zich schuldig aan verachting van de gemeente van God. De kerk verlaten en bestrijden is een verschrikkelijke zonde (1,1099-1104). 187 Het Woord wordt door hen verworpen of geminacht. Dat laatste gebeurt, als men het als een abc voor beginners of als een dode letter beschouwt (1108, 1109). Zij leven bij invallen, waarin zij de leiding van de Geest zien of zij gaan nog verder en spelen de profeet (1125). Maar de Heilige Schrift is de enige regel van leer en leven. Geen kerk zonder Woord; geen Woord zonder kerk (1105).

Twee stellingen zijn aan wedergeboorte en geloof gewijd. De wedergeboorte bestaat niet in een verliezen van zichzelf, in het niet zoeken van eigen zaligheid, in het verzinken en verdrinken in God, want dat alles kan 'natuurlijk werk' zijn. Het kan buiten de genade van God omgaan. De wedergeboorte is een totale verandering van de mens, die door de Heilige Geest door middel van het Woord tot stand wordt gebracht (1111, 1112).

In de waarschuwing tegen de 'Piëtisten' wordt de weg van het geloof gewezen. Velen willen wat meebrengen: een verbrijzeld hart, een heilig hart, een heftig begerig hart, alsof dat een voorwaarde was voor het komen tot Jezus. Maar zegt God niet: *wie wil, die kome?* Christus wordt ons door Hem aangeboden - wij moeten Hem aannemen. De reformatische visie op het geloof is hier duidelijk in te herkennen. Maar de brede beschrijving van de geloofswerkzaamheden, die erop volgt, bevat ook andere elementen, die niet zuiver reformatisch zijn. Daarbij treft ons het woordje 'eerst': Als God iemand wil overbrengen, overtuigt Hij hem eerst van de zonde, van gemis van God, van toorn Gods, van verdoemelijkheid (1116, 1117).

Van de voorstelling, dat men ná het gelovig aannemen van Christus tot hogere dingen moet opklimmen, wilde Brakel niets weten. Een christen kan immers niet anders leven dan door het geloof, niet anders opwassen dan in Christus en geen vrucht dragen dan uit Hem (1119, 1120). De laatste stelling zegt, dat al de zaligheid van de mens in dit leven en na dit leven in de gemeenschap met God en de beschouwing van God bestaat.

In dit gedeelte komen meditatie en contemplatie - overdenken en aanschouwen - ter sprake. Volgens Brakel is er geen wezenlijk verschil tussen, omdat beide het werk van de mens zijn. Wel maakte hij onderscheid tussen de werkzaamheid van de ziel in de overdenking en de buitengewone openbaring van God aan de ziel, die soms wordt geschonken. 'God ontmoet zulke geestelijke overdenkers wel met buitengewone en meer onmiddellijke openbaringen van Hem, naar Zijn belofte (Joh. 14:21, 23) en doet hun meer nabij zien en smaken wat God is, en wat Hij hun is in Christus Jezus; doch niet aan allen, maar aan sommigen, en dat is dan nog een zelden uur van een korte duur' (1133). 'Een zelden uur van een korte duur' is de *'rara hora et parva mora'* van Bernard van Clairvaux.

Hier en op enkele andere plaatsen is de invloed van 188 diens mystiek te bespeuren²⁹. Bij Wilhelmus a Brakel is minder van een mystieke sfeer merkbaar dan bij zijn vader, naar wiens werk hij hen die een voorbeeld van heilige overpeinzingen begeerden, wel verwees (1140). Hij noemde in dit verband ook de 'overpeinzingen in een lagere trap' van zijn eigen vrouw Sara Nevius. Wellicht is Brakel ook door **Witsius** beïnvloed, die in Leeuwarden zijn collega is geweest³⁰.

In de *Waerschouwende Bestiering* heeft Brakel geestelijke leiding willen geven aan hen die door 'hoge bespiegelingen' werden bekoord of ervan onder de indruk waren. Al zijn werk wordt trouwens gekenmerkt door het samengaan van dogmatisch inzicht en pastoraal talent. Brakel liet een praktische en stichtelijke geloofsleer na, 'een werk in het stuk van de

waarheid en bijzonder in de kracht van een innige en recht geestelijke beoefening zo doorwrocht, zo nuttig, zo dierbaar, dat het de tijd wel zal verduren'³¹.

Veel dat kenmerkend is voor de gehele Red. G. keert terug in de *Waerschouwende Bestiering tegen de Piëtisten*, waarmee het eerste deel besloten wordt. Brakel had iets te zeggen tot de zwakken in het geloof, aan wie hij altijd veel zorg besteedde: Houdt gij u bij het Woord, zoekt gij God door Christus in eenvoudigheid uws harten, en zijt tevreden met de bedeling der genade, die God u geeft (1099). Hij richtte zich tot die godzaligen die door het 'piëtisme' heen en weer geslingerd werden: *Een gedurige en dikwijls herhaalde oefening van het geloof is het pit en wezen van het ware christendom* (1132).

Aan het einde staat nog: Hebt gij lust tot zuiver licht, tot ware godzaligheid, blijft bij de kerk, volgt het Woord en wandelt in de gebaande wegen.

Onder onze oude theologen die veel aandacht hadden voor het werk van de Heilige Geest in ons, is Brakel zeker niet de minste. Ook tegenover de geestdrijverij heeft hij dat werk van de Geest helder in het licht gesteld. De Heilige Geest is een Geest van het geloof en Hij brengt de kinderen van God tot Christus. Hij verenigt hen met de kerk en houdt hen ermee verenigd. Hij leidt de gelovigen in alles naar het Woord. Door dat Woord wederbaart Hij hen, heiligt Hij hen, leidt Hij hen en troost Hij hen (1126).

Zo sprak 'Vader Brakel'.

Noten

1. Zie over Theodorus a Brakel het *Biografisch Lexicon (BLGNP)*, I.
2. Zie over Wilhelmus a Brakel: A. Hellenbroek, *Algemeene Rouklagte* (1711), opgenomen in W. a Brakel, *Redelijke Godsdienst*, III, Leiden 1882, blz. 357-393; F.J. Los, *Wilhelmus a Brakel*, Leiden 1892; *Biographisch Woordenboek (BWPGN)*, I.
- F.J. Los op een proefschrift over Wilhelmus à Brakel.** De dissertatie van dr. Los is tot op heden de meest gedegen en complete studie over à Brakel. Deze heruitgave is voorzien van een inleiding door prof. dr. W. van 't Spijker. J.J. Groen, Leiden 1991. 316 pag.
3. Hierdoor is de derde druk (1707) uitgebreider dan de beide voorgaande. In het vervolg wordt uitgegaan van een van de meest gangbare edities: *Logikè Latreia, dat is Redelijke Godsdienst* (in de tegenwoordige spelling, onveranderd naar de beste uitgave, onder toezicht van J. H. Donner), 3 delen, Leiden 1881-1882, 1893.2. Met de aanduiding Red. G., I, II of III en het noemen van de bladzijde wordt naar deze editie verwezen.
4. *Hallelu-jah ofte Lof des Heeren*, Rott. 16894, blz. 8; Red. G., I, blz. 614, II, blz. 198, III, blz. 331. Volgens het woord vooraf in het *Hallelu-jah* zijn er met name twee misslagen in de kerk van Nederland: 'De eene is, dat men zich met de letter te vreden houdt, ende zich inbeeldt als of de Godtsaligheid alleen in de kennisse van de t'zamenhang van de Bybel bestonde; een andere is, dat men devotie, ende Godtsalige bewegingen van binnen, ende deugt saemheit van buiten oef f ent zonder gegronde kennisse van de waerheden'.
5. F.J. Los, als w., blz. 60-63.
6. Zie voor Brakels visie op de kerk: C. Graafland, *De kerk bij Wilhelmus a Brakel (1635-1711)*, 'm *De Waarheidsvriend*, 72e jrg., 1984, nrs. 24-30.
7. Deze waarschuwing is in de derde druk van de Red. G. (1707) opgenomen als hoofdstuk 43 van deel I. De inhoud ervan komt nog ter sprake.
8. *Hallelu-jah*, blz. 138, 162; Red. G., I, blz. 364.
9. *Hallelu-jah*, blz. 145.
10. *Hallelu-jah*, blz. 181-188.
11. Red. G., I, blz. 969 vlg.
12. *Hallelu-jah*, blz. 208-212.
13. J.J. Tigchelaar, *De functie van de praedestinatie in de theologie van Calvijn en*

Brakel, in *Theol. Ref*, 1e jrg., 1958, blz. 188.

14. Red. G., I, blz. 175. Zowel in de *Ned. Geloofsbelijdenis* als in de *Dordtse Leerregels* ontbreekt deze parallellie, waarvoor ook geen grond in de Heilige Schrift te vinden is.

15. J. Calvijn, *Institutie*, III, 24, 5.

16. Vgl. J. van Genderen, *De verwachting van een duizendjarig vrederijk*, Goudriaan 1984, blz. 37-44, waar wordt voorgesteld om bij **Brakel** en anderen van partieel chiliasme of van schijnbaar chiliasme te spreken.

17. Zie b.v. J. van den Berg, *Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Kampen 1969; C. Graafland, *Het vaste verbond*, Amsterdam 1978, blz. 113-120; T. Brienens, *De Joden in de visie van de Nadere Reformatie*, in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 5e jrg., 1981, blz. 109-139.

18. Zie voor P. Yvons opvatting van het geloof: C. Graafland, *De zekerheid van het geloof*, Wageningen 1961, blz. 191-195.

19. Zie T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1974, blz. 117-125.

20. Volgens W. a Brakel, *Leere en leydinge der Labadisten*, Rotterdam 1685, blz. 126 vlgg. is er drieërlei weg van verzekering. De eerste is de sluitrede uit de heiligmaking 'buyten expresse oefeninge des geloofs'. De tweede is de extraordinaire verzegeling van de Heilige Geest aan de ziel, waardoor Hij haar Gods liefde tot haar in Christus openbaart en haar met veel licht en blijdschap vervult. De derde is de oefening van het geloof. Dan houdt de ziel zich bezig met het beschouwen van de volheid van Christus, waarbij zij zich met veel licht bestraald ziet. Zij onderhandelt met een verstandige wil met Jezus en werkt om haar hart geheel met Hem te verenigen. Dan moet er wel enige verzekerdheid volgen.

21. Vgl. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, IV, Kampen 1930, blz. 91-95; J. van Genderen, *Het practisch syllogisme*, Alphen aan den Rijn 1954.

22. De Hebreëen waren volgelingen van J. Verschoor. Zie over hem het *Biografisch Lexicon (BLGNP)*, I; over zijn denkbeelden P.J. Kromsigt, *Het Antinomianisme van Jacobus Verschoor*, in *Troffel en Zwaard*, IX, 1906, blz. 205-236, 272-289; X, 1907, blz. 1-21.

23. J.G. Woelderink, *De rechtvaardiging uit het geloof alleen*, Aalten (1941), blz. 144-151.

24. Voor het waken verwees Brakel o.m. naar Ps. 119:62, 147, 148 en behalve naar de praktijk van de christenen in de eerste kerk en in de eerste tijd van de Hervorming ook naar het voorbeeld van zijn vader Theodorus a Brakel.

25. Th. a Brakel, *De trappen des geestelycken levens*, Amsterdam 1670 (postuum door zijn zoon W. a Brakel uitgegeven).

26. Vgl. de hoofdstukken over de naastenliefde, de nederigheid, de zachtmoedigheid, de vreedzaamheid en de milddadigheid, Red. G., II, blz. 531- 589.

27. W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus*, Leipzig 1911, S. 53-58.

28. *Waerschouwende Bestieringe tegen de Piëtisten, Quiëtisten en diergelyke, afdwalende tot een natuurlyken en geesteloosen Godtsdienst, onder de gedaente van Geestelykheyt*, in Red. G., I. Zie hierover W. van 't Spijker, *W. a Brakel en de Piëtisten*, 'm *De Wekker*, 72e jrg., 1962-1963, nrs. 7, 8/9, 11-13.

29. I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland*, Woerden 1971, blz. 203-211.

30. I. Boot, *a.w.*, blz. 207-211.

31. A. Hellenbroek bij de herdenking van Brakel in 1711: Red. G., III, blz. 374.

4. Wilhelmus á Brakel en het Piëtisme

Wie Brakels Redelijke Godsdienst kent en tevens weet wat tegenwoordig onder Piëtisme wordt verstaan, zal bij het horen van de titel wel doorhebben welk addertje er onder het gras zit en zich afvragen: 'Welk Piëtisme is bedoeld: het mysticisme uit Brakels tijd, dat hij in zijn laatste hoofdstuk van Deel 1 zo nadrukkelijk afwijst, óf heel die internationale na-reformatorische vroomheidsbeweging waarvan de Nadere Reformatie de Nederlandse verschijningsvorm is?' Ik heb ze beide op het oog. En de gedachte die ik in deze causerie ontvouwen wil, is dat juist uit Brakels antipiëtistische stellingname prima kan verhelderd worden wat de spirituele kern van het nadere-reformatorische Piëtisme uitmaakt.

Historische lijn

Een enkele historische lijn vooraf. Terwijl het woord pietas (vroomheid), waarvan 'piëtisme' is afgeleid, een markant spoor trekt door de complete theologiegeschiedenis en inzonderheid ook het oeuvre van de reformatoren typeert, kwam de term piëtisme eerst rond 1675 in Zuid-Duitsland in gebruik, als spotnaam voor aanhangers van Ph. Jak. **Spener**. Zijn geestverwant Joachim Feller, hoogleraar te Leipzig, vatte het ruim een decennium later (1689) als erenaam op. Hij rijmde:

*Es ist jetzt stadtbekannt der Nam' des Piëtisten.
Was ist ein Pietist? Der Gottes Wort studiert
und nach demselben auch ein heilig Leben fuhrt.
Das ist ja wohl getan, ja wohl von jedem Christen.*

Eind 17e eeuw werd de term gemeengoed om de beweging aan te duiden die door Spener (en Francke) in gang was gezet in vnl. Lutherse maar ook wel gereformeerde kerken in Duitsland en Zwitserland.

Eind vorige eeuw werd er echter door Heinrich Heppe en Albrecht Ritschl een begripsverruiming geïntroduceerd, die zich in het moderne onderzoek heeft doorgezet. Met afzien van enkele Duitse kerkhistorici is het sedertdien usance om het begrip zowel chronologisch als geografisch breed op te vatten. Men verstaat eronder de belangrijkste vroomheidsbeweging van het Engelse, Nederlandse en Duitse Protestantisme na de Reformatie, een stroming die cultuurhistorisch samenhangt met een sedert de Renaissance versterkte aandacht voor subject en individu, en die vanaf ca. 1600 kritisch reageert op het geestelijke verval van kerk en samenleving, en krachtig pleit voor een vroomheid die gekenmerkt wordt door zowel de innerlijke beleving van de omgang met God als door praktische uitleving van de heiliging voor Gods aangezicht. Niet alleen het Duitse Piëtisme, maar ook het Angelsaksische Puritanisme en de Nederlandse Nadere Reformatie zijn zo gezien gestalten van het ene internationale, interconfessionele Piëtisme. Iedere piëtist is wel geen nadere reformator, maar elke nadere reformator wel een piëtist.

Zonder nu in te gaan op de theologiehistorische wortels van deze beweging, noch op de diversiteit tussen de drie genoemde verschijningsvormen, vraag ik uw aandacht voor de positie van de nader-reformatorische piëtist Wilhelmus a Brakel. Het is deze piëtist die zich - paradoxaal genoeg - uitdrukkelijk van het Piëtisme heeft gedistantieerd. In 1683 publiceerde hij immers een traktaat van bescheiden omvang, onder de titel Waarschouwende bestiering tegen de piëtisten, quiëtisten en diergelijke afdwalende tot een natuyrlijken en geesteloosen godsdienst, in 1700 opgenomen in zijn Redelijke Godsdienst. We staan dus voor een dilemma: óf wij houden hem ten onrechte voor een piëtist, óf hij bedoelt met piëtisten andere geesten dan wij. Het is evident dat het laatste het

geval is. Voor hem is Piëtisme verdacht en verwerpelijk (zoals het dat bleef tot in de 18e eeuw voor bijv. Johan Verschuur, die wij toch zonder aarzeling als een rasechte piëtist beschouwen!). Maar dan wordt de vraag urgent wat Brakel daaronder verstaat. Dat nu wil ik vanuit het genoemde traktaat in korte trekken releveren. Maar daarbij wil ik vooral nagaan wat hij dan wél voor ware vroomheid houdt, om zo op het spoor te komen dat we Brakel met recht mogen scharen onder de piëtisten in de thans gangbare zin van het woord.

Soort piëtisten

Welke soort piëtisten heeft Brakel met zijn *Waarschouwende bestieringe* in het vizier? Per se niet de ware godzaligen onder de luthersen en gereformeerden in Duitsland, die door wereldse mensen smadelijk voor piëtisten worden uitgemaakt. Daarmee veroordelen die spotters trouwens zichzelf en zetten zij een kroon op het hoofd van de vromen, merkt Brakel op. Want 'Piëtist is een godzalige te zeggen'. Hiermee geeft hij er blijk van, wel degelijk op de hoogte te zijn met de positieve betekenisnuance van de term piëtist. Waar hij dan ook zijn polemieken op richt, zijn de schijngodzaligen, die wel de naam van piëtist dragen, maar intussen allerlei dwaling voeden, en die hij nader aanduidt als mystieken, Böhmiëten, Labadisten, geestdrijvers e.d. Kortom, piëtisten hanteert hij als verzamelnaam voor pseudo-piëtisten. Zulke spiritualisten vindt hij een gevaar voor kerk en vroomheid. Waarom?

Voordat hij dat theologisch uit de doeken doet, maakt hij een belangrijke psychologische opmerking. Brakel is een scherp waarnemer. Hij signaleert dat dwaalgeesten gewoonlijk iets naar voren brengen waar een christenmens nu juist zo naar verlangen kan. Ze geven bijv. hoog op van de vereniging met God en van de zelfverloochening, en dat maakt argeloze zielen jaloers. Maar tegelijk ook kwetsbaar en kritiekloos. Om nu deze categorie weerbaar te maken, wil hij die schijngodsdienst ontmaskeren. Hij doet dat aan de hand van een zestal stellingen, die alle zes staan achter de accolade van Brakels voorafgaande grondovertuiging, dat bedoelde piëtisten wel geestelijk lijken, maar dat hun opvattingen in werkelijkheid niets met de Heilige Geest van doen hebben. Het is dit vernietigend oordeel dat hij op zes manieren toelicht.

I. Een christen moet grote liefde hebben tot de waarheid.

Onder deze waarheid verstaat Brakel de weg ter zaligheid die God in Zijn Woord heeft geopenbaard. Grote nadruk legt hij erop dat dit Woord het enige middel is om het geloof te verkrijgen en bron en norm van de heiliging. De piëtisten nu weten wel 'schoon te spreken', maar veronachtzamen dit criterium van de waarheid, en wel in tweeërlei zin. Ten eerste door hun dogmatische onverschilligheid: ze onderhouden nl. gemeenschap met lieden van allerhande ketterse overtuiging. Leerstellige verschillen dekken ze toe met hun zgn. liefde. In de tweede plaats komt hun ervaring zelf niet op uit de waarheid van het Woord; ze bestaat louter uit natuurlijke beschouwing zonder Geest. Blijkbaar staat veronachtzaming van het Woord voor Brakel gelijk aan Geesteloosheid. Positief gesteld: geestelijk leven is leven uit het Woord.

II. Een christen moet grote liefde en achting hebben voor de kerk.

De kerk noemt Brakel het uitnemendste van al wat er in de wereld is. Ze is het koninkrijk van God op aarde, de vergadering van de erfgenamen des eeuwigen levens, door God genoemd 'Hefzibah'. Wie deze broederschap niet liefheeft, die heeft God niet lief, hij moge praten wat hij wil. In deze kerk schijnt de Zon der gerechtigheid, daar wordt de Heilige Geest uitgegoten en de weg gewezen in het Woord. Daar wordt God aanbeden en beleden. En wie wordt er bekeerd dan via de moeder, de kerk? Hoewel nu de kerk alleszins gebrekkig is, - zwart beslagen zilver verliest zijn waarde niet en blijft kostbaarder dan

blinkend tin, en koren verliest zijn voedzameheid niet omdat het vermengd is met veel kaf...

Brakel raakt hiermee een gevoelige zenuw aan. Want juist die gebrekkigheid van de kerk was voor de piëtisten die hij bedoelt doorgaans de aanleiding om de empirische kerk en haar prediking de rug toe te keren. Ter compensatie komen ze 'bij gelegenheid eens samen en horen ze de een of ander wat praten over een gefantaseerde God', hetgeen die duisterlingen voor wonderbaar licht en geestelijk houden, 'n Heilloze vergissing!

Dit is dus Brakels tweede punt van kritiek: verachting van de kerk en van de reguliere Woordbediening. Waarmee impliciet is gesteld, dat een gezond geestelijk leven groeit en bloeit in de kerk, als broedplaats van de Heilige Geest.

III De Heilige Schrift is de enige regel van leer en leven.

In deze stelling worden de vorige twee gecombineerd en toegespitst. De waarheid van het Woord is aan de kerk toebetrouwd, opdat zij dat Woord zal verkondigen tot bekering en leiding in het geloof. Het Woord Gods is het fundament, het merkteken, het voedsel, de regel, ja 'het alles', formuleert Brakel veelzeggend. De band is onlosmakelijk: 'Geen kerk zonder Woord, geen Woord zonder kerk'. Daarom: 'Met hoeveel ontzag moet men dan het Woord horen en lezen'. Men mag er zich in volle zekerheid op verlaten, en wie dat niet doet, die houdt God voor een leugenaar.

En nu de piëtisten. Terwijl ze prat gaan op geestelijk licht, schort het hun daar nu juist aan. Dat komt omdat ze hun natuurlijke bevattingen voor geestelijk aanzien en die ver boven het Woord verheven achten. Sommigen van hen verwerpen het, anderen houden het voor een ABC-boek voor beginnelingen, weer anderen achten het een dode letter of gaan er in selectieve willekeur mee om. Voor Brakel reden om te poneren: Zij hebben des Heeren Woord verworpen, wat wijsheid zouden ze dan hebben (Jer. 8 : 9)? ' Het is duidelijk: Brakels vroomheid is door en door kerkelijk, d.w.z. geboren en getogen in de Woordbediening van de Geest.

Dit artikel werd u aangeboden door: **de Gereformeerde Bond**

Wilhelmus à Brakel. Een evenwichtige godgeleerde

De Waarheidsvriend. Auteur A. de Reuver

Publicatiedatum 27-11-1997

"Hij was een schijnend licht, brandende in ijver, en lichtende u voor in heiligheid, gelijk Jozada, die goed gedaan had in Israël, voor God en Zijn huis, Zijn Kerk en Zijn volk. Hij was matig, rechtvaardig en godzalig, terwijl hij alle goddeloosheid en wereldse begeerlijkheid verzakende, uitblonk in kennis, geloof, ijver en godzaligheid, zoals aan hen die de eer hadden met hem om te gaan genoegzaam gebleken is."

We kunnen deze woorden niet losmaken van de tijd waarin ze geschreven werden, die niet vrij was van breedsprakigheid. We vergeten ook niet dat ze afkomstig zijn van een bewonderaar van Brakel, die zijn deugden verheerlijkt heeft en zijn gebreken onbesproken laat. Maar we hebben zeker te doen met een man die van grote betekenis is geweest voor de kerk van Nederland.

Ruim een eeuw geleden promoveerde **F.J. Los op een proefschrift over Wilhelmus à Brakel**. In de inleiding tot zijn dissertatie geeft hij een beeld van de tijd waarin Brakel leefde. Het was de tijd waarin de Nederlandse vlag op alle wateren te zien was. In 1672, het rampjaar, dreigde een geweldige aanslag op onze vrijheid, maar in stadhouder Willem III, die in 1688 ook nog koning van Engeland werd, schonk de Heere ons een redder van het protestantisme. Op het terrein van religie en wetenschap beleefden we een hoogtepunt. De hogescholen van Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk genoten bekendheid tot in het buitenland. Met name Utrecht was onder de leiding van Gisbertus Voetius het centrum van de Nadere Reformatie, waartoe ook Brakel behoorde.

Zelfonderzoek

De Nadere Reformatie was geen kerk, maar een beweging. In grote lijnen had ze drie dingen op het oog.

- Allereerst een reformatie in het persoonlijke leven.
- Vervolgens de kerstening van de samenleving.
- Tenslotte de voortdurende reformatie van de kerk. Die was van dwalingen gezuiverd, toen op de Dordtse Synode het conflict met de remonstranten werd beslecht.

Nu ging het erom de zuivere waarheid ook te beleven. Naast echte bekering is er schijnbekering, behalve waar geloof is er schijn geloof. Vandaar de oproep tot zelfonderzoek en een prediking van kenmerken waaruit men kan concluderen of het geloof echt is.

Daarmee gepaard ging een aansporing tot een heilig leven. De Nadere Reformatie heeft telkens weer de wegen en middelen aangewezen die naar dat doel leiden. Het lezen en horen van het Woord, het gebruik van de sacramenten, het gebed, de meditatie. Ze bleef echter niet steken in het persoonlijke leven. Vele malen hebben nadere reformatoren de overheid opgeroepen om ernst te maken met haar taak het Woord gezag te laten hebben in het dagelijkse leven. Predikanten werden opgeroepen om trouw te zijn in hun bediening en ernst te maken met de kerkelijke tucht. Helaas is de beweging een beetje stukgelopen op de weerbarstige praktijk. Werd in de 17e eeuw de overheid nog regelmatig herinnerd aan haar hoge roeping, in de 18e eeuw is de Nadere Reformatie meer gericht op het innerlijke leven. Brakel staat op de grens van beide eeuwen. Bij hem zijn de zaken nog in evenwicht.

5. Anna Maria van Schurman

Criterium 1-8-2007

In een publicatie van Wilh. á Brakel kan een schets van Anna Maria van Schurman niet gemist worden.

Het is 400 jaar geleden dat Anna Maria van Schurman geboren werd in Keulen. De toenemende onverdraagzaamheid tegenover protestanten leidde tot het vertrek van haar ouders uit deze plaats naar Utrecht. Ze wilden hun kinderen een goede opvoeding geven. Behalve in de algemene wetenschappen, de menselijke letteren genoemd, werden de kinderen ook in de vreze des Heeren opgevoed. Al heel jong las Anna Maria de Bijbel, de Catechismus en het Martelarenboek. In Utrecht werd ze naar de Franse school gestuurd, maar dat was van korte duur. De omgang met zondige, wereldse kinderen vonden haar ouders besmettelijk en ze haalden haar van school. Ze kreeg nu samen met haar broers thuis onderwijs. Al vroeg bleek dat ze zeer begaafd was in wetenschappen en kunsten. Daardoor kwam ze in aanraking met bekende dichters. Anna Maria hield zich onder meer bezig met het vraagstuk 'vrouwen en studie'. Toen was dat nog een vraagstuk. Ze verdedigde het recht van de vrouw op studie.

De komst van Voetius in Utrecht drukte een belangrijk stempel op haar leven. Voor haar stond nu de theologie als koningin boven andere wetenschappen. Ze kreeg toestemming van Voetius om in een aparte loge, ongezien, zijn openbare colleges te volgen. Door toedoen van haar broer kwam ze in contact met De Labadie, een ex-jezuïet, die de vervallen kerk wilde reformeren. Anna Maria kwam onder zijn invloed tot het besluit dat ze de Gereformeerde kerk, in haar ogen de wereld zelf, moest verlaten. Ze sloot zich aan bij De Labadie en moest van plaats tot plaats trekken. Tenslotte werd Wieuwerd in Friesland de wijkplaats voor de Labadisten.

Het is jammer dat Anna Maria van Schurman zich heeft laten beïnvloeden door De Labadie. Een kerk van alleen ware gelovigen is hier op aarde niet haalbaar. Dat er reden was tot klagen over het diep verval van de kerk kan niet ontkend worden, maar zolang de kenmerken van de ware kerk nog aanwezig zijn, mogen we die niet verlaten. Dit neemt niet weg dat de gedichten van Anna Maria van Schurman tot op de dag van vandaag van grote betekenis zijn.

Het is dan ook goed dat in de serie Christelijk erfgoed aandacht aan deze vrouw besteed is. Piëta van Beek schreef een inleiding en een toelichting op de gedichten. Daaraan ontleen ik het een en ander. Nu het 400 jaar geleden is dat ze geboren werd, is het een goede gelegenheid om (nog weer eens) kennis te nemen van haar gedichten. We zien dan dat deze dichteres, wat de inhoud van haar werk betreft, gerekend kan worden tot de Nadere Reformatie. Ze klaagt in haar gedicht 'Verbastert christendom' wel over het verval van de kerk, maar heeft toch nog hoop op herstel. Ze denkt daarbij aan mannen als Theodorus a Brakel en Sixtus Brunsvelt. De klacht uit ze bijvoorbeeld met deze woorden:

*Doch nu heeft een doodse nacht onze tijd bekropen,
En dat de wereld zelf is in de kerk geslopen,
Zo dat men een vriend van Christus of een vijand niet onderkent;
Nu ziet men menig doorn die de kroon van Christus schendt.
En nu men het christen-leger zo ver ziet verbasterd,
Dat meest om haar hun Koning wordt gelasterd,
Nu wacht men weer een vuur dat al het schuim verteert enz.*

Hoop is er ook. Ze brengt dat zo onder woorden:
*Maar als het punt er is, bepaald in Zijn raad,
 dan breekt er door met kracht een nieuwe dageraad.*

In een gedicht dat ze schreef toen ze verkeerde in Keulen, trekt ze een vergelijking tussen de kerk in Utrecht en Keulen. Wat moet ze hier in Keulen toch veel missen! Wat een krachtige preken mocht ze in Utrecht beluisteren en hoe is het hier! Ze geeft dan ook haar mening over het horen van de preek en de inhoud ervan. Enkel mensen die God de oren heeft doorboord kunnen maar de stem van de Goede Herder horen:

*De stem van onze grote HERDER werd daar gehoord
 Door ieder die van God de oren was doorboord.*

Ook vindt ze dat de luisteraar eerst door de wet verbroken moet worden wil hij ontvankelijk zijn voor het evangelie:

*Men ziet er door de wet stenen harten breken
 En die gebroken zijn, genezen door het bloed
 Dat uit de heilfontein van Jezus' wonden vloeit.*

Anna Maria van Schurman vond dat er onderscheidenlijk geprekeet moest worden. Er moet duidelijk gesepareerd worden naar staat en toestand. Velen zijn op de brede weg van het verderf, anderen bevinden zich door genade op de smalle weg der bekering. Er zijn dus maar twee staten te onderscheiden: dood of levend. Wel zijn er verschillende standen te onderkennen. De prediking moet daarmee rekening houden. Bekommerde mensen bijvoorbeeld zullen troost ontvangen in de preek, hardnekkige zondaars daarentegen, bestraft worden. Predikanten moeten Gods gehele raad verkondigen: dus ook de leer van verkiezing en verwerping. Daarbij blijft het niet.

*Het is hun niet genoeg Gods gehele raad te zeggen
 Zij achten het hun plicht die op het hart te leggen (...)
 Zij stellen regels uit de beide verbonden van God
 Zowel van de strenge wet als van Jezus' zoete wonden
 Zij brengen vast bewijs waardoor de waarheid staat
 Zij leren haar gebruik (toepassing) en dringen tot de daad (dringen aan op bekering) (...) ~
 Zij snijden het brood naar dat de schapen zijn (een verwijzing naar 2 Tim. 2:15:...die het woord der waarheid recht snijden)
 Ze leren ook hoe men zijn verstand, zin en wil moet verzaken
 Eer men Gods gunst in Christus komt te smaken.*

Over de vervallen staat van de kerk en de toekomst ervan is hiervoor al iets gezegd. In een gedicht over de toekomst van Christus' koninkrijk spreekt ze haar droefheid uit over de verachtering van de kerk. Het was in die tijd (1660) ook wel treurig gesteld in Utrecht. Twee predikanten, Abraham van de Velde en Johannes Teellinck werden door de stadsvaders, de overheid, de stad uitgezet. In dit gedicht wijst Anna Maria van Schurman erop dat christenen Christus moeten volgen in de strijd én in de overwinning. Dat volgen brengt ze tot uitdrukking door drie symbolen: de doornenkroon, de kroon van heiligheid en de kroon der heerlijkheid. Deze drie kronen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Na een klacht over het diepe verval roept ze burgers en bouwmeesters van de stad (de Kerk) op om zijn torens en muur samen op te bouwen.

*Die plicht rust dus ook op de leden van de kerk,
 maar het komt het allermeeft op de bouwmeesters, de dienaars aan.
 Als de Heere echter het huis niet bouwt,
 arbeiden deszelfs bouwlieden tevergeefs daaraan.
 Doch Jezus, Zoon van het huis, komt Gij het niet beleiden (besturen),
 Vergeefs is het Uw volk de kalk en stenen bereiden
 Ja, dat kan het niet zo Gij het niet versterkt
 En het gehele gebouw door hun handen werkt.
 O kom dan Koning, komt, wij wachten op Uw wenken
 Gij kunt ons doen (in staat stellen) te doen, meer dan wij kunnen denken.
 Ei, geef ons maar het geloof dat Gij die krachten geeft
 En dat Uw Woord geen feil, Uw macht geen palen heeft.*

In een gedicht over het geestelijk huwelijk van Christus met de gelovige ziel worden de geestelijke ervaringen van een uitverkoren ziel beschreven. Ellende, verlossing en dankbaarheid komen aan de orde. Het is bevindelijk van aard. Een enkel voorbeeld toont dat:

*Maar Hij wil Zijn grootste schat
 Leggen in een ledig vat,
 't Is een gruwel in Zijn ogen
 Wat zich ten onrechte wil verhogen (...)
 Al wat laagst is in Zijn ogen
 Wil Hij allermeeft verhogen, (...)
 En eer zij de krone vat,
 Moet zij door des hemels pat (de smalle weg)
 't Pat dat Jezus heeft geheiligd
 En door Zijn zweet en bloed geveiligd! (beveiligd)*

In een gedicht over het droevig verval der christenen komt ze terug op het verval van de kerk. Hoop op herstel heeft ze hier nog wel. Later verlaat ze de in haar ogen gedeformeerde kerk. Alleen Christus kan nog uitkomst geven, maar dan moet Hij wel met de zweep de geldwisselaars eruit slaan.

In dit gedicht spreekt zij zich uit over valse leraars. Ze leren dat Jezus een genezing voor de zonden is en niet hoe Gods wet eerst zielenwonden opent. En hoe het stenen hart eerst moet verbrijzeld zijn, eer Jezus' geest en bloed verdrijft het zielsvenijn. Gods Zoon spreekt geen vrede, daar vrede is met de zonde; Zijn olie en wijn zijn niet dan voor verwonde. Ze gebruikt de term niet, maar je zou hierin als mening van Anna Maria van Schurman een voorwaardelijke aanbieding kunnen lezen.

Ze had niet de gedachte dat er veel christenen zijn. Een echte christen is een tweemens: de oude mens die het met de zonde en de wereld houdt en de nieuwe die de zonde betreurt, bestrijdt en overwint. De één wil God de eer geven, de ander wil zichzelf leven. In het gedicht tegen 's werelds gezelschap zegt ze dat we niet gauw voor een christen moeten houden die nooit met de zonden twisten. (...) Dien de wereld niet haat, Die is ver van Christus' staat.

We hebben kunnen zien dat Anna Maria van Schurman ons ook in deze tijd nog heel wat te zeggen heeft. Er is dit jaar veel aandacht aan haar gegeven. Dat is terecht. Maar zou dat ook het geval geweest zijn, als het geen vrouw was geweest? Een vrouw die het recht op studie verdedigde, kan tegenwoordig wel rekenen op sympathie. De inhoud van haar

werken is deze aandacht veel meer waard. We moeten daar niet alles van overnemen. De hypocrieten of huichelaars die in de Kerk zijn, zijn intussen niet van de Kerk. Dat heeft ze niet helder ingezien. Een kerk is de ware Kerk als zij zich aanstelt naar (gedraagt in overeenstemming met) het zuivere Woord van God; alle dingen daarmee strijdig verwerpt en Jezus Christus als het enige Hoofd daarvan erkent. Of de Gereformeerde kerk in de 17e eeuw zich in alles gedroeg naar het Woord van God is een vraag waarop wel een enigszins verschillend antwoord gegeven kan worden. Denk aan de invloed van de overheid op het beroepen van predikanten. Toch is daar door goede oudvaders ook veel verzet tegen geweest. Ze hebben de Kerk er echter niet om verlaten. Anna Maria van Schurman deed anders.

L. Vogelaar

**6. DE VISIE OP HET DUIZENDJARIG RIJK EN DE TOEKOMST VAN HET JOODSE VOLK
BIJ WILHELMUS À BRAKEL**

Doctoraalscriptie

Universiteit Utrecht. Faculteit Godgeleerdheid. Vakgroep Kerkgeschiedenis
Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme
Begeleider: dr. W.J. van Asselt
Tweede begeleider: dr. F.G.M. Broeyer
Veenendaal 2002. W. Meijer

Inhoudsopgave	2
Inleiding	4
1. Opvattingen over à Brakels zienswijze	6
1.1. Over à Brakels visie op het duizendjarig rijk	6
1.2. Over à Brakels visie op het joodse volk	8
1.3. Over de bronnen van à Brakels visies	9
1.3.1. Bronnen van de Nadere Reformatie	10
1.3.2. Bronnen van W. à Brakels eschatologische visies	12
1.3.2.1. De visie op het duizendjarig rijk	12
1.3.2.2. De visie op het joodse volk	13
1.3.3. Aanwijsbare bronnen?	13
2. Het duizendjarig rijk	15
2.1. De Redelijke Godsdienst	15
2.2. Het duizendjarig rijk volgens W. à Brakel	18
2.3. Het begrip ‘chiliasme’	21
2.3.1. A-millennianisme	22
2.3.2. Post-millennianisme	22
2.3.3. Pre-millennianisme	24
2.4. Waardering van à Brakels visie op het duizendjarig rijk	25
2.4.1. Het chiliasme van à Brakels tijd	25
2.4.2. À Brakels eigen visie	26
2.5. Een evaluatie	26

Inleiding

À Brakels hoofdwerk verscheen in 1700 onder de titel van Λογική Λατρεία, dat is Redelijke Godsdienst. (...) Het zeer lijvige, doch eenvoudige en overzichtelijke werk telt drie delen. (...) Het derde deel bespreekt de verschillende gestalten van het genadeverbond in de geschiedenis en loopt uit op een verklaring van Openbaringen. Hierin gaf hij uitdrukking aan zijn verwachting van een duizendjarig rijk, door Christus uit de hemel bestuurd³.

Met dit citaat uit het artikel over Wilhelmus à Brakel van D. Nauta in het Biografisch Lexicon is het onderzoeksgebied aangegeven van deze scriptie: de visie van Wilh. à Brakel op de eschatologie, toegespitst op het duizendjarig rijk met als subthema zijn visie op Israël.

Tevens laat dit citaat ook al direct twee dingen duidelijk naar voren komen met betrekking tot dit onderzoek. Allereerst wordt er door Nauta over het derde deel van à Brakels hoofdwerk uitdrukkelijk à Brakels ‘verwachting van een duizendjarig rijk’ genoemd, zoals die naar voren komt in de verklaring van het Bijbelboek Openbaringen. Kennelijk is dit onderwerp voor Nauta de spits of het meest opmerkelijke van dit derde deel, daar hij voor de rest niets inhoudelijks uit dit deel van à Brakels werk noemt.

Ten tweede blijkt, dat er in een Lexicon als bovengenoemd drie volle bladzijden gewijd worden aan de persoon van Wilhelmus à Brakel en zijn werk, waarbij er veel aandacht is voor zijn geloofsopvatting (éénderde deel van het artikel), maar de inhoud van het derde deel van zijn Redelijke Godsdienst wordt in maar twee zinnen gekenschetst. Dit typeert het onderzoek over en de aandacht voor dit deel van à Brakels werk.

Er is over het algemeen genomen veel aandacht voor de eerste twee delen van zijn Redelijke Godsdienst, waar het vooral de leer van de roeping, rechtvaardigmaking, wedergeboorte en de zekerheid van het geloof betreft. Over het derde deel is er daarentegen weinig gepubliceerd. Pas in de laatste decennia van de twintigste eeuw is er meer aandacht gekomen voor de eschatologie binnen de Nadere Reformatie en die van à Brakel in het bijzonder. Vandaar dat ik als eerste helder wil krijgen in hoeverre er op dit gebied onderzoek is gedaan en welke resultaten daaruit zijn voortgevloeid. Hierbij zal het werk van J. van den Berg, T. Bienen, J. van Genderen, C. Graafland, C.J. Meeuse en E.G.E van der Wall een grote rol spelen. Bij de behandeling van deze onderzoeken deel ik ze in chronologische volgorde in naar jaar van uitgave van hun artikelen. Tevens zal aan het einde van dit eerste deel van mijn onderzoek een afgebakende probleemstelling gegeven worden, die voortkomt uit de verschillende onderzoeksresultaten van bovengenoemde auteurs.

Ik heb bij dit onderzoek niet de pretentie om een complete levensbeschrijving van Wilh. à Brakel te geven. Dit zou ten koste gaan van de aandacht die ik zou kunnen schenken aan de probleemstelling zelf. Vandaar dat ik verwijs naar werken van **F. J. Los**, **W. Fieret** en **J. van Genderen**, die goede biografieën over hem geschreven hebben⁴. Waar dat echter nodig is, zullen er wel biografische gegevens over hem vermeld worden en uit de context zal dan ook duidelijk zijn dat deze gegevens relevant zijn.

³ D. Nauta, ‘Wilhelmus à Brakel’, in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Kampen 1998, dl.4, 49.

⁴ Zie: F.J. Los, *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892; herdruk ingeleid door W. van ’t Spijker, Leiden 1991. – J. van Genderen, ‘Wilhelmus à Brakel’, in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, ’s-Gravenhage 1986, 165-191. – W. Fieret, A. Ros, *Th. à Brakel, Wilh. à Brakel en S. Nevijs*, Houten 1988.

In dit onderzoek werk ik volgens het concentrisch of trechter-model. Dat wil zeggen, dat ik allereerst het onderzoeksveld aftast in de al genoemde secundaire literatuur en daarna de kringen naar het onderwerp kleiner maak, zoals hieronder beschreven, om uiteindelijk in een subthema van het onderwerp te eindigen en een conclusie te trekken.

Vandaar dat nadat de secundaire literatuur is onderzocht, de volgende stap is om à Brakel binnen zijn tijd ten aanzien van dit onderwerp te situeren. Daarbij moet geprobeerd worden om de aanleiding van het schrijven van dit apocalyptisch commentaar helder voor ogen te krijgen; tevens om dit commentaar te plaatsen binnen die tijd; te kijken naar het genre van dit deel van zijn werk, de indeling daarvan en tenslotte zijn visie op het duizendjarig rijk. Hierbij is het van belang om duidelijkheid te creëren over de vraag, tot welke stroming à Brakel met zijn toekomstvisie behoort.

De volgende stap in mijn onderzoek zal zijn om te zien hoe de verhouding van à Brakel is ten opzichte van zijn tijdgenoten. De vragen die dan waarschijnlijk een belangrijke rol zullen spelen zijn: is het bespreken door à Brakel van dit eschatologisch aspect van het duizendjarige rijk uniek binnen de Nadere Reformatie of is binnen deze stroming veel meer over dit onderwerp geschreven?; welke (nuance)verschillen zijn er tussen de visies van de Nadere Reformatoren op dit onderwerp?; en met name ook de vraag: zijn zij de eersten geweest, die op deze wijze tegen dit deel van eschatologie aangekeken hebben of zijn er bronnen aan te wijzen? Vooral deze laatste vraag zal ik ook sterk betrekken op à Brakels visie op het duizendjarig rijk en aangezien hij in de Redelijke Godsdienst nauwelijks bronnen vermeldt, zal de behandeling van deze vraag zeer zorgvuldig moeten plaatsvinden.

Het laatste deel van dit onderzoek betreft de toespitsing vanuit de visie op het duizendjarig rijk op à Brakels gedachten over de toekomst van Israël. Aangezien zijn visie op Israël voortvloeit uit en een onderdeel vormt van zijn visie op het duizendjarig rijk, wordt het ook in dit onderzoek als subthema in het laatste stadium van dit onderzoek behandeld. Hierbij zal ik allereerst zijn eigen visie duidelijk proberen weer te geven en de verhouding daarvan ten opzichte van het duizendjarig rijk. Ten tweede zullen de uitkomsten daarvan vergeleken worden met de onderzoeksresultaten uit de secundaire literatuur en de visies van à Brakels tijdgenoten. Daarna zal ook hier weer de vraag zijn of à Brakel uniek is met zijn zienswijze en of hij eventuele bronnen hiervoor gebruikt kan hebben. Met name in dit deel van het onderzoek is het van belang om ook naast de theologische lading van zijn visie te kijken naar de politieke en sociale dimensies van zijn tijd met betrekking tot dit aspect van de eschatologie.

Tenslotte wordt het antwoord op de vraagstellingen gegeven en de resultaten van de verschillende onderdelen van dit onderzoek geëvalueerd tegen de achtergrond van de onderzoeksresultaten uit de secundaire literatuur.

Opvattingen over à Brakels zienswijze

In de Inleiding heb ik al aangegeven, dat ik allereerst de stand van zaken wil weergeven op het onderzoeksveld. Om deze stand van zaken op een logische wijze te behandelen heb ik er voor gekozen de secundaire literatuur te onderzoeken en weer te geven naar jaar van uitgave, zodat de verschillende visies eenvoudiger met elkaar te vergelijken zijn en er een eventuele lijn in het onderzoeksveld te ontdekken valt.

1.1. Over à Brakels visie op het duizendjarig rijk

Zo hoort Wilhelmus à Brakel met recht thuis bij de “oude schrijvers” met een chiliastische visie! (T. Brienens)⁵

Men moet W. à Brakel niet zonder meer bij de chiliasten indelen. (J. van Genderen)⁶

Hij is beslist geen chiliast. (W. van 't Spijker)⁷

Wanneer ik de verschillende opvattingen over dit onderwerp helder voor ogen wil schetsen, kan ik niet om het werk van C.J. Meeuse heen, van wie er in 1990 een boek verscheen onder de titel *De toekomstverwachting van de Nader Reformatie in het licht van haar tijd*. Dit werk omvat een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chilasme en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman. Ook om helder te krijgen hoe de visie van à Brakel in het verleden gewaardeerd is, blijkt dit boek zeer waardevol⁸.

Door de studie van Meeuse is gebleken, dat het onderzoek naar het chilasme binnen het gereformeerd protestantisme begonnen is aan het begin van de twintigste eeuw. In 1903 zag een werk van H. Hoekstra het licht, waarin deze stelde dat Wilhelmus à Brakel samen met Hermanus Witsius en Johannes à Marck gerekend moeten worden tot de ‘gematigde chiliasten’⁹. Dertig jaar later stelde K. Dijk in één van zijn werken, dat à Brakel met enige andere gereformeerden tot de chiliasten van de zeventiende eeuw behoorde¹⁰. In datzelfde jaar stelde echter J.J. van der Schuit, dat als we over ‘chilasme’ bij à Brakel en tijdgenoten spreken, we dit met enige terughoudendheid moeten doen. Hij benadrukte dat hun chilasme een zeer gematigd karakter droeg¹¹. Echter naast deze drie opvattingen is er aan het begin van de twintigste eeuw verder geen diepgaand onderzoek naar dit onderwerp gedaan.

Met name de laatste twintig jaar van de twintigste eeuw zijn er een aantal werken c.q. artikelen verschenen, die nader op deze thematiek ingaan. De eerste, die hier genoemd dient te worden, is T. Brienens, die meerdere malen over dit onderwerp schreef. In 1980 verscheen van hem *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, waarin hij drie visies onderscheidt voor wat betreft de houding tegenover de Joden. Hij ziet binnen de Nadere Reformatie een chiliastische, een polemische en een irenische visie. W. à Brakel schaaft hij samen met personen als Koelman, Witsius en Van der Groe onder de ‘oude schrijvers’ die het chiliastische standpunt aanhangen. Dit doet Brienens op grond van het feit dat à Brakel een massale bekering van de Joden verwachtte en meende dat deze plaats zou vinden aan het begin van een glorieus tijd voor de kerk, die à Brakel het duizendjarig rijk noemde. Ook al stelt Brienens duidelijk dat er volgens à Brakel geen sprake van een lichamelijke wederkomst aan het begin van dit duizendjarig rijk en er geen lichamelijk heersen van

⁵ T. Brienens, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, verschenen in de serie: *Verkenning en Bezinning*, 14/1 (1980), Kampen, 10.

⁶ Van Genderen, *W. à Brakel*, 178.

⁷ W. van 't Spijker, ‘Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme’, in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 288.

⁸ C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, Kampen 1990. Dit boek is een bewerkte doctoraalscriptie van de auteur uit 1982. Met name in deze fase van mijn onderzoek is het eerste hoofdstuk van belang; hierin geeft Meeuse een overzicht van de verschillende opvattingen over het chilasme in de zeventiende eeuw. Aangezien mijn onderzoek alleen à Brakel betreft, verwijs ik voor een uitgebreidere verhandeling over deze materie naar deze studie.

⁹ Zie Meeuse, *De toekomstverwachting*, 11; uit: H. Hoekstra, *Bijdrage tot de kennis en de beoordeling van het Chilasme*, Kampen 1903.

¹⁰ Zie Meeuse, *De toekomstverwachting*, 12; uit: K. Dijk, *Het rijk der duizend jaren*, Kampen 1933.

¹¹ Zie Meeuse, *De toekomstverwachting*, 12; uit: Prof. J.J. v.d. Schuit e.a., *Rapport over de leer van A.M. Berkhoff betreffende het duizendjarig rijk en de tweërlei opstanding*, Kampen 1933.

Christus zal zijn tijdens dat rijk hier op aarde, toch trekt hij de conclusie, dat à Brakel “met recht thuis hoort bij de ‘oude schrijvers’ met een chiliastische visie”¹².

Een jaar later schrijft Brienens weer over dit onderwerp in het *Documentatieblad Nadere Reformatie*. Hierin wordt à Brakel echter in de marge genoemd, maar lijkt het er wel op, dat hij voorzichtiger is met een mening te geven over de visie van à Brakel. Brienens heeft het nu over ‘chiliastische gedachten’ bij à Brakel en anderen. Hij merkt verder op, dat er nuance verschillen zijn tussen de verschillende theologen, maar dat ‘het chiliastische erin onmiskenbaar is’¹³.

In dat zelfde jaar, 1981, verscheen een brochure onder de titel *Het Chilasme van Reformatie tot Réveil* van C.A. Tukker¹⁴. Hierin wordt ook enige aandacht geschonken aan de persoon en werk van W. à Brakel. Tukker schaaft à Brakel ook onder het chilasme, maar wel met de aantekening dat à Brakel elke verdenking van prechilasme van de hand heeft gewezen. Verder merkt Tukker op, dat we het chilasme van à Brakel moeten lezen tegen de achtergrond van een strakke beteugeling van de kerk door de overheid. Hierdoor was Brakels vriend Jacobus Koelman afgezet als predikant¹⁵. Verderop in dit onderzoek zullen we bezien of dit meegespeeld heeft en een aanleiding voor à Brakel is geweest in zake zijn visie op het duizendjarig rijk.

Ook J. van Genderen wil de vraag of à Brakel een chiliast was niet ontwijken en probeert daarom in zijn beschrijving van Wilhelmus à Brakel een antwoord te geven op deze vraag. Volgens Van Genderen hangt het er van af, wat men onder chilasme verstaat. Men moet er volgens hem genuanceerd over spreken. Omdat à Brakel het een te aardse gedachte vond, dat Christus persoonlijk op aarde zou komen om hier duizend jaar lichamelijk en zichtbaar te heersen en à Brakel zodoende een tweeërlei wederkomst en een tweeërlei opstanding van Christus loochende, moeten we volgens Van Genderen hem niet zonder meer bij de chiliasten indelen¹⁶. Hij stelt daarom voor om bij à Brakel (en anderen) te spreken van partieel chilasme of schijnbaar chilasme¹⁷.

Voor de derde maal tijdens deze verkenning komen we een artikel van T. Brienens tegen, waarin hij zich uitlaat over à Brakels visie¹⁸. En hier blijkt heel duidelijk dat er door de jaren heen een verschuiving van interpretatie mogelijk is. In navolging van Van Genderen, die hij uitgebreid citeert, spreekt Brienens zich niet meer op dezelfde manier uit als in 1980 en, in mindere mate, 1981. Hij schrijft nu (1993) dat er bij enkele theologen van de Nadere Reformatie ‘enige chiliastische tendensen of brokstukken’ te vinden zijn. Hij wil daarom niet (meer) spreken over volle chiliasten, maar over gematigde, min of meer chiliasten¹⁹.

Tot slot moet ik hier nog het in 1999 uitgekomen boek onder redactie van W van ’t Spijker noemen; *Eschatologie*. In verschillende artikelen komt de zienswijze van à Brakel ter sprake. Echter, juist dit recente werk laat onmiskenbaar zien, dat er veel onduidelijkheid is over de interpretatie van à Brakels visie. De ene keer wordt hij postmillennialist genoemd (B. Wentsel)²⁰, daarna wordt het begrip ‘chilasme’ in heel ruime zin gebruikt

¹² Brienens, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, 9-10.

¹³ T. Brienens, ‘De Joden in de visie van de Nadere Reformatie’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* (voortaan: DNR), 5/4 (1981), Rotterdam.

¹⁴ C.A. Tukker, *Het Chilasme van Reformatie tot Réveil*, Apeldoorn 1981.

¹⁵ Tukker, *Het Chilasme*, 25-26.

¹⁶ Van Genderen, *W. à Brakel*, 177-178.

¹⁷ Van Genderen, *W. à Brakel*, 190, noot 16.

¹⁸ T. Brienens, ‘Eschatologie’, in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nader Reformatie*, Zoetermeer, 1993.

¹⁹ Brienens, *Eschatologie*, 294-295.

²⁰ B. Wentsel, ‘Evangelicalen’, in: W. van ’t Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 487.

(W. Balke)²¹, dan weer wordt hij chiliast genoemd, zij het zeer gematigd (weer Balke)²², terwijl tot slot Van 't Spijker zelf zegt, dat à Brakel 'beslist geen chiliast is', omdat hij zich distantieert van de 'duizendjarigen'. Men kan hoogstens van schijnbaar of partieel chilasme spreken²³.

Wanneer ik het voorgaande kort inventariseer, zijn de meningen over à Brakels visie redelijk verdeeld. Daarbij moet wel opgemerkt worden, dat dit niet betekent, dat men à Brakel niet goed leest, maar wel dat men zijn visie verschillend geassocieerd heeft. Kort gezegd wordt hij chiliast (Dijk, Brienens '80, Tukker), gematigd chiliast (Hoekstra, v.d. Schuit, Brienens '93) en partieel of schijnbaar chiliast (v. Genderen, v. 't Spijker) genoemd. Dat à Brakel 'iets heeft' met het chilasme, is duidelijk. Het geheel overziende komt alleen de vraag op, in hoeverre er sprake is van chilasme of chiliastische tendensen.

Verder werden er in de marge reeds een aantal tijdgenoten van à Brakel genoemd, die zijn visie op het duizendjarig rijk deelden of zich op een bepaalde manier van hem onderscheidden. Verderop in dit onderzoek zal er daarom nader op ingegaan moeten worden in hoeverre er overeenkomsten en verschillen zijn tussen de verschillende vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.

Gezien de verscheidenheid van interpretaties van à Brakels visie die door bovenstaande analyse is gebleken, zal ik in hoofdstuk 2 allereerst de visie van à Brakel helder weergeven en proberen te achterhalen wat de aanleiding is geweest van het schrijven van dit apocalyptisch commentaar, waarin zijn visie op het duizendjarig rijk is verwoord. Daarna zullen de verschillende stromingen uiteengezet worden, die er te onderscheiden zijn bij het spreken over het duizendjarig rijk en een verantwoorde afweging maken over de vraag tot welke stroming Wilhelmus à Brakel precies behoort. Daarna zal er in het derde hoofdstuk aandacht geschonken worden aan de verhouding van à Brakel tot zijn tijdgenoten.

1.2. Over à Brakels visie op het Joodse volk

Brakel geloofde stellig in de bekering van het joodse volk als natie en ook in de terugkeer van het volk uit alle delen van de wereld naar Israël. (W. van 't Spijker)²⁴

Beknoper weergeven is eigenlijk niet mogelijk, als het er om gaat de visie op de Joden van à Brakel te vertolken. Over het algemeen gesproken is men het over de visie van à Brakel op het joodse volk ook veel meer eens dan over de classificatie van zijn visie op het duizendjarig rijk. In deze paragraaf wil ik dan ook niet te diep ingaan op à Brakels eigen visie op de Joden; dit zal in het laatste hoofdstuk van het onderzoek uitgebreid aan de orde komen. Daarom beperk ik mij hier tot een kort overzicht zoals die te vinden is bij degene, die zich het meest met deze materie heeft beziggehouden: T. Brienens²⁵.

Allereerst ziet à Brakel volgens Brienens bij Israël de fase van de verharding en de afwijzing van Jezus als de Messias. Na het ingaan van de volheid van de heidenen zal deze

²¹ W. Balke, 'Het duizendjarig rijk', in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 539.

²² Balke, *Duizendjarig rijk*, 541.

²³ Van 't Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 288.

²⁴ Van 't Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 284.

²⁵ Hierbij wil ik wel opmerken, dat T. Brienens (*Eschatologie*) in zijn vertolking van de visie van à Brakel niet afwijkt van andere weergaven, zoals die van C.A. Tukker (*Het Chilasme*) en W. van 't Spijker (*Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*).

fase voorbij zijn en zal er een bekering onder Israël als natie plaatsvinden, doordat de heidenen hen jaloers gemaakt hebben. Deze omkeer van het volk Israël zal nog meer zegen brengen voor de heidenen dan de val daarvoor was geweest. Die grote zegen betekent dan een glorie tijd voor de kerk: deze periode wordt door à Brakel het duizendjarig rijk genoemd. En ook al zal hij deze periode zelf niet meer meemaken, die tijd zal zeker komen. De Joden zullen weer in Kanaän wonen, maar de tempel zal niet herbouwd worden en ook de godsdienstige cultus zal niet hersteld worden. Het land zal zeer vruchtbaar zijn en de inwoners zullen bijzonder godzalig leven. Een persoonlijke neerdaling uit de hemel van Christus naar zijn menselijke natuur moeten we echter niet verwachten aan het begin van deze duizend jaren. Tot slot roept à Brakel op om op een christelijke wijze met dit volk om te gaan, dit doet hij met aanhaling van een veelheid van teksten uit het Oude Testament. Dit hield voor à Brakel in dat de onveranderlijkheid van Gods verbond bestudeerd moet worden; de joodse natie niet veracht mag worden; men medelijden moet hebben met de huidige staat van de Joden; men heeft te bidden voor haar bekering en door een heilige levenswandel te tonen, dat men wandelt in de voetstappen van hun vader Abraham en hen zo voor Christus te winnen²⁶.

Binnen het onderzoeksveld naar de Nadere Reformatie zijn er in het geheel geen kritische geluiden te horen ten aanzien van deze zienswijze op Israël. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de gebeurtenissen in de vorige eeuw: de holocaust en de daadwerkelijke terugkeer van het joodse volk naar Palestina en de oprichting van de staat Israël. Desondanks zijn er ook rond deze visie nog wel vragen te stellen. Vandaar ook dat ik in het laatste hoofdstuk eerst een uitgebreidere weergave zal geven, vanuit de *Redelijke Godsdienst* zelf, over à Brakels visie op Israël. En ook al is er eensluidendheid over deze visie in de secundaire literatuur, waar nog wel onduidelijkheid over bestaat, is de verhouding tussen à Brakels visie op het duizendjarig rijk en zijn visie op Israël. Tussen de regels door lijkt het er bij Brienens en de andere genoemde auteurs er op, dat de visie op het duizendjarig rijk voortvloeit uit de visie op het joodse volk, maar het is de vraag of dit zo is. J. van den Berg bijvoorbeeld wijkt hiervan duidelijk af. Deze schrijft dat de Voetiaan à Brakel de verwachte gebeurtenissen voor het volk van Israël als onderdeel van het duizendjarig rijk ziet. Hij heeft het dan ook niet over verschillen van visie op de Joden, maar over verschillen met betrekking tot de leer van het duizendjarig rijk²⁷. De vraag die hieruit volgt is: is de visie op het duizendjarig rijk nu een gevolg van de visie op Israël, of vormt de visie op het joodse volk een onderdeel van de visie op het duizendjarig rijk, of kunnen we zelfs stellen dat de visie op de Joden voortvloeit uit de visie op het duizendjarig rijk.

In het laatste hoofdstuk zal ik hierop nader ingaan, nadat ik à Brakels visie op het joodse volk heb weergegeven, om tenslotte deze visie te vergelijken met andere opvattingen van vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.

1.3. Over de bronnen van à Brakels visies

De vraag klemmt, hoe à Brakel en anderen met hem aan deze eigenaardige visie op Israël zijn gekomen. (T. Brienens)²⁸

²⁶ Brienens, *Eschatologie*, 291-292.

²⁷ J. van den Berg, 'Eschatological expectations concerning the conversion of the Jews in the Netherlands during the seventeenth century', in: P.Toon (red.), *Puritan Eschatology*, Cambridge 1970, 148.

²⁸ T. Brienens, *Wilhelmus à Brakel en zijn visie op Israël(SSNR)*, Gouda 1998, 18.

De vraag naar de bronnen van à Brakels visie op Israël, alsmede die van zijn opvatting over het duizendjarig rijk is op grond van harde feiten niet zo eenvoudig te beantwoorden.

Allereerst moet er opgemerkt worden, dat er, voor zover ik weet, drie maal iemand is geweest die zich met betrekking tot à Brakel uitgesproken heeft over de ‘bronnen voor zijn beide genoemde visies’. Dit zijn C.A. Tukker in zijn *Het Chiliasme van Reformatie tot Réveil*²⁹; T. Brienens in een referaat over ‘*Wilhelmus à Brakel en zijn visie op Israël*’³⁰ en W. van ’t Spijker in het boek *Eschatologie*³¹ geweest. Voor het overige is er wel meer geschreven over ‘bronnen’ van de toekomstverwachting, echter niet specifiek met betrekking tot à Brakel, maar ten aanzien van het geheel van de Nadere Reformatie. Vandaar dat ik hieronder in eerste instantie een overzicht geef van de voorgestelde bronnen van de toekomstverwachting binnen de Nadere Reformatie in het algemeen, om daarna in een tweede subparagraaf de drie meningen over expliciet de bronnen van à Brakels visies te behandelen. Ook voor deze paragrafen geldt weer, dat ik inga op studies uit de laatste twintig jaar, omdat er eerder nauwelijks hierover geschreven is.

1.3.1. Bronnen van de Nadere Reformatie

De eerste, die een hernieuwde aanzet gegeven heeft tot een ‘bronnentheorie’ ten aanzien van de toekomstverwachting binnen de Nadere Reformatie, is C. Graafland geweest in 1979³². Ik schrijf: ‘hernieuwd’, omdat Graafland in zijn artikel aangeeft, dat er in het (verre) verleden al meer over geschreven is, maar dat het in later stadium weer meer buiten het gezichtsveld is geraakt³³. Tevens geeft Graafland aan, dat hij op dat moment in een stadium van onderzoek verkeert, welke een uitvoerig en diepgaand onderzoek (nog) niet toelaat, maar wil met dit artikel een aanzet geven en enkele hoofdlijnen trekken³⁴.

Als belangrijkste bron voor de visie van de nadere reformatoren op de eschatologie en de chiliastische kleur van deze visie noemt Graafland het Puritanisme. In het genoemde artikel laat hij heel duidelijk zien, dat er binnen het Puritanisme een sterke toekomstverwachting was, waarin chiliastische trekken te vinden zijn. Daarbij merkt hij wel direct op dat er een scala van chiliastische opvattingen zijn en we dus niet zonder voorbehoud over hét chiliasme kunnen spreken³⁵. Wanneer hij over het verband tussen de puriteinen en de nadere reformatoren spreekt, dan schrijft hij, dat we beter over parallellen met het Puritanisme kunnen spreken dan over invloed. Toch geeft Graafland een paar voorbeelden, die op een directe invloed vanuit Engeland en Schotland duiden. Ten eerste noemt hij de Engelse vluchtelingengemeenten in met name Amsterdam en Leiden. Als tweede worden J. Archer en Th. Goodwin genoemd, die in Arnhem een gemeente hebben gesticht en aldaar hun chiliastische ideeën hebben verkondigd. Verder wijst Graafland ook op de door Koelman vertaalde Engelse werken van o.a. de hierboven genoemde Goodwin³⁶.

²⁹ Tukker, *Het Chiliasme*, 27.

³⁰ Dit referaat heeft T. Brienens gehouden voor de Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR) op 12 december 1998 te Gouda. De lezingen voor deze stichting worden ook altijd op schrift gesteld en uitgegeven, vandaar dat ik er voor mijn onderzoek gebruik van kon maken.

³¹ Van ’t Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 288.

³² C. Graafland, ‘De Toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie’, in: *DNR*, 3/3 (1979), Rotterdam, 65-95.

³³ In een voetnoot geeft Graafland aan, dat H. Heppe reeds in 1879 zich in deze richting heeft uitgelaten, maar dat door publicaties van onder meer W. Goeters (1911) en S. van der Linde (1976) deze lijn uit het zicht is geraakt.

³⁴ Graafland, *Puriteinen*, 65-66.

³⁵ Graafland, *Puriteinen*, 73.

³⁶ Graafland, *Puriteinen*, 76.

Graafland gaat in dit artikel iets dieper in op de toekomstverwachting bij Udemans, Witsius en Koelman en ziet dan in het Schriftgebruik een hele duidelijk parallel tussen de puriteinen en met name Koelman. Zoals in het Puritanisme de apocalyptische delen uit de Schrift betrokken werden op het heden en de nabije toekomst van hun eigen leefwereld, zo wil ook Koelman van geen vergeestelijking van het Bijbelboek Openbaringen weten, maar dacht hij concreet-chiliasisch³⁷. Tenslotte moet hier gezegd worden, dat Graafland ook bij Koelman een zekere invloed onderkent van Coccejus, al moet deze invloed niet overschat worden, omdat Coccejus zelf het chiliasme afgewezen heeft³⁸.

Zoals in het vervolg zal blijken is het niet voor niets dat ik genoemd artikel hier enigszins uitgebreid heb behandeld, omdat Graaflands drieslag (invloed van het Puritanisme, Schriftgebruik en Coccejus) in de latere studies geheel of gedeeltelijk terugkomen. Dit zien we namelijk direct het jaar erna gebeuren in het al eerder genoemde werk van T. Brienens, die twee van de drie bronnen ook aanwijst. Brienens ziet naast de door Graafland geopperde invloed van het Puritanisme en van Coccejus³⁹, als derde invloed niet het Schriftgebruik, maar de gereformeerde scholastiek. Volgens Brienens betekent 'de scholastiek' het aanwenden van een vergaande ontleedkunde'. Deze scholastieke methode werkte in op de Schriftbeschouwing en het Schriftgebruik van de nadere reformatoren en werd tevens door hen toegepast op de heilsgeschiedenis en op de kerkgeschiedenis. Door het aanbrengen van allerlei distincties meende men de zaak, waarover het ging, onder beheersing te krijgen. Zodoende ging men in de heils- en kerkgeschiedenis op den duur een volgorde van een aantal fasen aanbrengen en het spreken van de Schrift in deze fasen inpassen. Dit laatste werd een goede voedingsbodem voor chiliasistische gedachten. Brienens stelt, dat 'juist naarmate de beweging van de Nadere Reformatie voortschreed en de invloed van de scholastiek via Gisbertus Voetius sterker werd onder de "oude schrijvers", chiliasistische gedachten meer voet aan de grond kregen in de werken van de Nadere Reformatie'⁴⁰. Uiteindelijk komen deze drie invloeden toch geheel overeen met de visie van Graafland, zij het, dat Brienens hier de grond van het specifieke Schriftgebruik van de nadere reformatoren geeft, namelijk de gereformeerde scholastiek.

C.J. Meeuse heeft zich in zijn werk niet expliciet uitgesproken over bronnen voor de visie van de Nadere Reformatie op de eschatologie. Wel noemt hij enkele omstandigheden die bepalend geweest kunnen zijn voor hun apocalyptische opvattingen. Als eerste stelt hij dat er veel vluchtelingenpredikanten uit Engeland, maar ook uit Frankrijk in ons land verbleven, wier werken hier vertaald, gedrukt en gelezen werden⁴¹. Een andere invloed is volgens Meeuse het rampjaar 1672 geweest, waardoor men de profetieën weer is gaan onderzoeken en men ging hopen op een reformatie in het duistere Nederland. Hij plaatst daarbij echter wel de kanttekening, dat we deze hoopvolle verwachting voor de toekomst niet alleen mogen herleiden op de gebeurtenissen rond dit rampjaar⁴². Het is echter wel opmerkelijk dat ook E.G.E. van der Wall zich in deze richting heeft uitgelaten, als zij stelt dat het chiliasme in de zeventiende eeuw wellicht een grote aantrekkingskracht had, doordat hierdoor de eigen tijd verstaan kon worden. Er was een dringende behoefte om de crisis die men beleefde te verklaren en dit was mogelijk door de toevlucht te nemen tot de idee dat de laatste dagen van de wereld aangebroken waren en dat de komst van Christus' glorieuze rijk op aarde nabij was. Bijbelteksten aangaande het wereldeinde werden geprojecteerd op de werkelijkheid en deze Schriftcitaten bevestigden

³⁷ Graafland, *Puriteinen*, vergelijk 75 met 83

³⁸ Graafland, *Puriteinen*, 84.

³⁹ Brienens, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, 13.

⁴⁰ Brienens, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, 14.

⁴¹ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 43.

⁴² Meeuse, *De toekomstverwachting*, 47.

alleen maar het beeld dat men daarvan had als zijnde tekenen van de eindtijd. Voor deze chiliastische stroming gold: hoe ellendiger de ‘tekenen’, des te hoopvoller de chiliast gestemd raakte. Op deze manier verschaftte het chilasme een kader van zingeving met betrekking tot de eigen tijd⁴³. Naast de bovengenoemde twee invloeden grijpt Meeuse in een opsomming van andere mogelijke bronnen terug op de reeds in deze paragraaf beschreven voorstellen van Graafland en Brienens, waarbij het voor hem nog wel de vraag blijft, hoe groot de invloed van Coccejus, maar ook die van Jean de Labadie op de toekomstverwachting is geweest⁴⁴.

In 1993 doet T. Brienens nogmaals een poging om de bronnen van de nadere reformatorische toekomstverwachting te traceren. In een inleidende opmerking geeft hij aan, dat het ‘moeilijk blijft en een opgave van nader onderzoek de precieze aanduiding te vinden voor de toekomstverwachtingen rondom Israël en het Joodse volk binnen de Nadere Reformatie!’⁴⁵ Toch wil hij in dit artikel ‘op zijn minst’ twee antwoorden op de vraag naar de bronnen geven. Ten eerste noemt hij weer hun Schriftgebruik. De nadere reformatoren zagen in de geschiedenis van hun tijd iets van de vervulling van de Bijbelse beloften aangaande de toekomst. Wat er gebeuren gaat, wordt concreet vanuit de Bijbel geduid, waarbij de totale vervulling en onthulling van Gods beloften spoedig verwacht werd. Als tweede bron noemt hij ook hier de grote invloed van de Puriteinen, die met name tot uitdrukking kwam door de veelvuldig in het Nederlands vertaalde werken van hen⁴⁶.

Tot slot wil ik hier het werk van W.J. op ’t Hof noemen, die over de internationale invloed van de puriteinen heeft geschreven. Wanneer hij de invloed in de Nederlanden beschrijft, dan wordt daar direct al de Nadere Reformatie genoemd. Op ’t Hof stelt zelfs: ‘Als er één historisch fenomeen in de zeventiende-eeuwse Nederlanden met het puritanisme vergroeid (!) is, dan de Nadere Reformatie’. Naar alle waarschijnlijkheid is de term ‘Nadere Reformatie’ ook de vertaling van het puriteinse begrip ‘further reformation’⁴⁷. Gezien de titel van het boek hoeft het verder geen uitleg dat deze studie geen andere invloeden op de toekomstverwachting van de nadere reformatoren noemt dan alleen het Puritanisme.

1.3.2. *Bronnen van W. à Brakels eschatologische visies*

Naar eventueel bronnengebruik door specifiek à Brakel is nog niet zoveel onderzoek gedaan.

Zoals aan het begin van paragraaf 1.3. vermeld staat, is er hierover maar driemaal geschreven. Binnen deze drie is er echter weer onderscheid te maken, daar C.A. Tukker en T. Brienens bronnen trachten aan te wijzen voor à Brakels visie op het joodse volk en daarnaast W. van ’t Spijker het specifiek heeft over de bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk. In het verdere onderzoek naar eventuele bronnen van à Brakels visies is het dan ook belangrijk om dit onderscheid vast te houden. Het kan immers zo zijn dat à Brakel voor de ene visie wel iets of iemand nagevolgd is, terwijl dat met betrekking tot de andere visie niet het geval hoeft te zijn.

1.3.2.1. *De visie op het duizendjarig rijk*

In het lijvige werk over de *Eschatologie* (1999) noemt W. van ’t Spijker drie factoren, die à Brakels sterke persoonlijke betrokkenheid bij zijn schrijven over het duizendjarig rijk

⁴³ E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*, Leiden 1987, 2-3.

⁴⁴ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 48-50.

⁴⁵ Brienens, *Eschatologie*, 295.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ W.J. op ’t Hof, ‘De internationale invloed van het puritanisme’, in: W. van ’t Spijker, R. Bisschop, W.J. op ’t Hof, *Het Puritanisme*, Zoetermeer 2001, 329.

zouden moeten verklaren. De eerste factor is het feit, dat à Brakel er van overtuigd was, dat hij met zijn exegese recht deed aan de Schrift. Hij was voorstander van een letterlijke verklaring van Openbaring 20. De tweede factor daarbij noemt Van 't Spijker de wijd verbreide puriteinse gedachtewereld. À Brakel had volgens hem, samen met Koelman en Witsius, een sterke relatie met Engelse en Schotse schrijvers; ook al was er niet altijd sprake van directe ontlening, het theologisch klimaat bevorderde de verwantschap met hun ideeën. Deze twee factoren kwamen in het bovenstaande reeds meerdere malen naar voren. Bij de derde factor die Van 't Spijker noemt, wijkt hij echter af van de hiervoor genoemde meningen over eventuele bronnen voor de eschatologische visie binnen de Nadere Reformatie. Deze factor toont daarentegen wel verwantschap met de hieronder beschreven mening van C.A. Tukker. Van 't Spijker stelt namelijk, dat bij à Brakel vooral de kerk centraal staat. Hij citeert hierbij C.J. Meeuse, die de these verdedigt, dat 'de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie gezien moet worden in het licht van haar streven naar reformatie van de kerk'. À Brakel was een voorstander van de vrijheid en het eigen recht van de kerk en dat zou in het duizendjarige rijk volkomen verwezenlijkt worden⁴⁸.

1.3.2.2. De visie op het joodse volk

Als eerste is het C.A. Tukker geweest die iets geschreven heeft over een eventuele bron voor à Brakels visie op het joodse volk in zijn eerder genoemd werk (1981). Tukker wijst er op dat 'de bekering van Israël het grootste deel beslaat van het hoofdstuk over de kerk van Jezus' geboorte tot aan Openbaring'⁴⁹. Deze zaak zat à Brakel dus hoog; verbondsmatig, maar ook missionair. Tukker wijst er bovendien op dat we 'bij de puriteinen dezelfde motieven tegenkomen, maar dat het daar allemaal een meer politieke context heeft. Bij à Brakel niet'. À Brakels visie op Israël komt volgens Tukker uitsluitend uit zijn verbondsbeschouwingen over de kerk voort⁵⁰. Goed beschouwd stelt Tukker, dat à Brakels visie verwant is met de puriteinse, maar dat à Brakels bron uiteindelijk zijn verbondstheologie is. À Brakels visie op Israël zou dus enkel voortvloeien uit zijn visie op het verbond.

T. Brienens heeft naast invloeden op de Nadere Reformatie in het algemeen ook aandacht gevraagd voor de bronnen van à Brakels visie op het joodse volk in het bijzonder. In zijn referaat over à Brakel (1998) wijst hij een drietal invloedsferen aan. Ten eerste worden de Schotse en Engelse puriteinen genoemd. Wanneer men de puriteinse visie overziet, dan ontdekt men volgens Brienens duidelijke overeenkomsten met de gedachten van à Brakel. Er is dan ook sprake van congenialiteit en beïnvloeding. De tweede bron is het Coccejanisme. Brienens is van mening dat de Coccejaanse opvatting 'zeker à Brakel mede beïnvloed kan hebben in het vormen van zijn visie op Israël'. En als laatste noemt hij een invloed die we als zodanig bij anderen niet tegenkomen: de aanwezigheid van Joden in de Nederlanden. Brienens vraagt zich af of er in Rotterdam ontmoetingen en gesprekken plaats hebben gevonden tussen à Brakel en joodse stadsgenoten. Wanneer dit het geval is geweest, is er alle reden om te veronderstellen dat de concrete ontmoetingen hebben bijgedragen tot een beter zicht op bepaalde Bijbelgedeelten met betrekking op Israël in het heilshandelen van God door de tijden heen⁵¹.

⁴⁸ Van 't Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 288. Voor het citaat zie: Meeuse, *De toekomstverwachting*, 93.

⁴⁹ Tukker, *Het Chiliasme*, 27.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Brienens, *W. à Brakel(SSNR)*, 18-19.

1.3.3. Aanwijsbare bronnen?!

Wanneer we de bovenstaande opvattingen over de bronnen c.q. invloeden van de Nadere Reformatie en specifiek de invloeden op à Brakel overzien, dan is men het over één bepaalde bron in ieder geval eens: het Puritanisme. Wel moet daarbij gezegd worden dat de meesten zich daarbij op het artikel van C. Graafland beroepen en dat na Graafland alleen W.J. op 't Hof zelf onderzoek naar deze invloed heeft gedaan. Het doel van Graafland was met zijn artikel 'een aanzet geven tot nader onderzoek en enkele hoofdlijnen trekken'⁵², helaas is dit nader uitgebreid onderzoek nog steeds niet uitgevoerd, en is zijn artikel daarentegen niet gebruikt als 'aanzet', maar (helaas) enkel als 'feitenmateriaal'. Naast het Puritanisme wordt meerdere malen op de invloed van het Coccejanisme gewezen, al was Coccejus zelf een tegenstander van het chiliasme. Verder zouden de letterlijke Schriftinterpretatie en eventuele ontmoetingen met Joden ook nog als invloeden kunnen gelden.

Opmerkelijk is echter, dat er nergens harde feiten geleverd worden, die bewijzen dat à Brakel bronnen gebruikt heeft voor zijn visie op het duizendjarig rijk en/of op Israël. Het is opvallend dat T. Brien (1998) dan ook zinswendingen gebruikt als: 'het kan zeker hem beïnvloed hebben' en 'het is te veronderstellen dat'. Volgens deze zelfde Brien (1993) blijft het dan ook 'moeilijk en een opgave van nader onderzoek'.

Dat à Brakel niet de enige is geweest binnen de Nadere Reformatie die (met nuanceverschillen) een sterke toekomstverwachting bezat, moge duidelijk zijn. De vraag echter die in het vierde hoofdstuk behandeld zal worden is: in hoeverre kan er binnen de grenzen van dit onderzoek aangetoond worden dat à Brakels eschatologische opvattingen inderdaad beïnvloed zijn door anderen. Belangrijk aanknopingspunt zullen de opvattingen ten aanzien van het duizendjarig rijk en met betrekking tot het joodse volk van Johann Heinrich Alsted (1588-1638) zijn, die door à Brakel geciteerd wordt onder de naam 'Alstedius'. De reden dat deze naam voor dit deel van het onderzoek zo belangrijk is, wordt gevormd door het feit dat à Brakel in heel het (tegenwoordige⁵³) derde deel van de *Redelijke Godsdienst* maar één keer letterlijk iemand citeert en dat is deze Alstedius. Daarbij moet nagegaan worden welke visie Alsted ten aanzien van het duizendjarig rijk en Israël voorstond om daarna de vraag te beantwoorden of het mogelijk is dat à Brakel materiaal ten aanzien van zijn opvattingen aan Alsted ontleend heeft. Of er daarnaast nog meer 'harde' bronnen te vinden zijn, zal in de loop van het onderzoek moeten blijken.

2. Het duizendjarig rijk

Trouwens, als wij over chiliasten spreken, moeten wij wel erg voorzichtig zijn. Er zijn daarbinnen zoveel verschillende stromingen geweest. (C. Graafland)⁵⁴

Gezien het bovenstaande citaat zal het duidelijk zijn, dat er in dit hoofdstuk op een secure wijze omgegaan moet worden met de visie die à Brakel vertolkt heeft over het duizendjarig

⁵² Zie § 1.3.1.

⁵³ Ik schrijf hier 'tegenwoordige derde deel', omdat er bij de eerste en tweede druk nog geen sprake was van verschillende 'delen', maar de *Redelijke Godsdienst* één geheel vormde. Zie uitgebreider hierover: § 2.1.

⁵⁴ Graafland, *Puriteinen*, 71; zie voor deze polemieken: E.G.E. van der Wall, 'Profetie en providentie: de coccejanen en de vroege verlichting', in: *Kerk en Verlichting. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium te Windesheim op 18 november 1989*, o.r.v. P. Bange e.a., Zwolle 1990, 29-37. Van der Wall vermeldt daarin dat niet alleen à Brakel maar ook vele anderen zich in dit geschil mengen. Uiteindelijk doet zelfs de classis een geschrift het licht zien, waarin men niet ingaat op de onjuiste uitleg van Psalm 8, daaraan had à Brakel reeds voldoende aandacht besteed, maar wel op 'de verwachte heerlijkheid der kerk en de samenhang der zeven perioden' zoals Van Giffen die beschreven had (35).

rijk. En dan niet alleen ten aanzien van zijn vertolking, maar ook voor wat betreft de classificatie van zijn visie binnen de vele stromingen, die er binnen het chiliasme geweest zijn. Voordat ik echter in zal gaan op de opvatting van à Brakel over het duizendjarig rijk, moet er allereerst iets gezegd worden over à Brakels hoofdwerk: de *Redelijke Godsdienst*. Vandaar dat de eerste paragraaf ingaat op onder andere het ontstaan, de indeling en genre van het werk in het algemeen en van de verhandeling over het boek Openbaring in het bijzonder.

2.1. De Redelijke Godsdienst

In 1680 schreef à Brakel een strijdschrift tegen de Coccejaan David Flud van Giffen over de uitleg van Psalm 8: *Davids Hallelu-Jah, ofte lof des Heeren, in den achtsten psalm. Verklaert, tot navolginge voorgesteld, ende verdedicht door Wilhelmus à Brakel, bedienaer des H. Euangeliums tot Leeuwarden*⁵⁵. Inhoudelijk ga ik hier aan dit werk voorbij, maar om het ontstaan van de *Redelijke Godsdienst* beter te begrijpen, is het wel van belang om de verdere gang van dit geschrift te volgen. Bij de derde druk uit 1687 is de titel van dit strijdschrift namelijk reeds veranderd en daarmee ook de inhoud en de toonzetting. F.J. Los wil in zijn proefschrift over à Brakel dan ook niet meer spreken van een strijdschrift, maar van een stichtelijk werk. De titel luidde toen: *Davids Hallelu-Jah, ofte lof des Heeren, over het genaden-verbondt, ende des selfs bedieninge in het Oude en N. Testament by occasie van de verklaringe van den achtsten psalm. Door Wilhelmus à Brakel, bedienaer des H. Euangeliums tot Rotterdam*⁵⁶. De verdediging tegen de preek van Van Giffen is er uit weggenomen en de verhandeling zelf is omgewerkt tot een uitvoerig geschrift over het genadeverbond. Reeds in 1689 verscheen een vierde druk verschenen en in de voorrede van deze uitgave verklaarde à Brakel “grote genegenheid” te voelen “van dit stukwijse Tractaat een geheel werk te maken, in een verhandelinge van het Verbont der genade” (gedateerd: 17 Febr. 1689)⁵⁷.

Hieruit volgt dat de gang van dit tractaat de ontstaansgeschiedenis laat zien van het uiteindelijke grote werk: de *Redelijke Godsdienst*. Bovenstaande maakt tevens duidelijk, dat à Brakel maximaal elf jaar nodig heeft gehad om dit omvangrijke werk te schrijven, aangezien de eerste druk daarvan dateert uit 1700 en hij zijn ‘voorrede’ daarvan afsloot op 26 Februari van dat jaar. De volledige titel, die hij aan dit werk gaf, luidt: *LOGIKH LATREIA dat is REDELYKE GODTS-DIENST, In welke de goddelijke waarheden des genaden-verbondts worden verklaart, tegen allerleye partyen beschermt, ende tot de practijke aangedrongen. Als mede De bedeeleing des verbondts ende handelinge Gods met sijne kerke in het Oude Testament onder de schaduwen: ende in het Nieuwe Testament onder de vervullingge vertoont in een verklaringe van de Openbaringe Joannis door Wilhelmus à Brakel, Th: F. bedienaar des goddelijken woordts tot Rotterdam*⁵⁸. De ‘grote genegenheid’ is tot een lijvig werk geworden.

In eerste instantie scheen zijn werk echter niet gewaardeerd te zijn, daar à Brakel geen drukker voor zijn geschrift kon vinden. De reden hiervoor zou kunnen zijn, dat er onder het gewone volk toen geen vraag was naar een systematisch theologisch werk. De werkelijkheid bewees echter het tegendeel: binnen zes maanden was de eerste druk,

⁵⁵ Los, *W. à Brakel*, 64.

⁵⁶ Los, *W. à Brakel*, 297.

⁵⁷ Los, *W. à Brakel*, 146.

⁵⁸ De titel is ontleend aan de 1e druk; deze uitgave is gedrukt door Cornelis van Dyck te 's Gravenhage en was destijds te verkrijgen te Rotterdam bij Reynier van Doesburgh op de Vischmarkt in de Waarhey.

bestaande uit duizend exemplaren, uitverkocht en reeds in 1701 verscheen de tweede druk (voorrede gedateerd: 1 October 1701)⁵⁹.

De *Redelijke Godsdienst* bestaat uit twee banden, waarin volgens Los drie delen te onderscheiden zijn: een dogmatisch, een praktisch en een polemisch-exegetisch deel⁶⁰. À Brakel zelf heeft deze onderverdeling echter niet gemaakt. Het feit dat à Brakel het als één geheel wilde presenteren, wordt mede onderbouwd door het feit dat de pagina's bij de eerste druk over het geheel van de twee banden is doorgenummerd; band I bevat pagina 1-1064 en band II van 1065-2112. Bij de tweede druk is dit echter gewijzigd en heeft à Brakel in de tweede band de paginanummering opnieuw laten beginnen. Pas bij de derde druk (1707⁶¹) is het gehele werk opgedeeld in drie delen, waarbij ook driemaal de paginanummering opnieuw begint. Ook al is deze verdeling niet oorspronkelijk, zij is wel logisch. Reeds vanaf het begin liet à Brakel namelijk duidelijk blijken dat, ook al liepen de paginanummers en ook de hoofdstuknummering door, er toch enig onderscheid is. Aan het begin van de tweede band schreef hij, dat dit deel handelde over 'het Heyligh leven der Bondtgenoten in der selver toe-nemen, afnemen ende strijden'. Wanneer het stuk over de heiliging is afgesloten, staat boven Capittel LV: 'De Bedeeling des Verbonds in het O.T. ende in het N.T.'. Vandaar dat het niet vreemd is dat er vanaf de derde druk sprake is van een driedeling. Wel moet daarbij duidelijk gesteld worden dat à Brakel het werk als één geheel heeft willen presenteren en niet als drie afzonderlijke geschriften; het ene deel kan niet zonder het andere⁶².

Door het bovenstaande lijkt het misschien alsof we te maken hebben met een volledige dogmatiek, toegepast op het geloofsleven met daarbij ook nog een deel, waarin de profane geschiedenis binnen de verbondstheologie wordt geplaatst met als doel om door intellectuelen gebruikt te worden. Toch had à Brakel deze intentie met de *Redelijke Godsdienst* niet. Ook al maakte à Brakel gebruik van de voor die tijd gangbare quaestio-methode van de gereformeerde scholastiek en is zijn werk volgens deze wetenschappelijke methode opgebouwd, desondanks heeft hij dit werk niet uit laten geven om aan de universiteiten of door zijn collega-predikanten gebruikt te worden. In zijn voorrede 'Aan de Gemeynte Godts in Nederland' schrijft à Brakel:

⁵⁹ Los, *W. à Brakel*, 147.

⁶⁰ Los, *W. à Brakel*, 148.

⁶¹ In de eerste honderd jaar zijn er zeker twintig drukken verschenen. Voor een overzicht hiervan, zie: Los, *W. à Brakel*, 298-299. Voor dit onderzoek maak ik gebruik van de tweede druk uit 1701 om verschillende redenen. Allereerst is het van belang om een zo vroeg mogelijke druk te gebruiken aangezien er in latere drukken veranderingen zijn doorgevoerd door zowel de auteur, alsmede na zijn dood ook door anderen. Dit zou een vertekend beeld kunnen geven van zijn oorspronkelijke visie op het duizendjarig rijk en het joodse volk, die ik wil onderzoeken. Ten tweede is de tweede druk even bruikbaar voor onderzoek als de eerste, daar er volgens de auteur in de voorrede van de tweede druk "niets bygekomen is dat noemens weerdigh is, Soo dat niemant, die de eerste Druck heeft, dese Tweede behoeft te koopen". Wanneer ik in het vervolg uit de *Redelijke Godsdienst* citeer, zal ik dit als volgt aanduiden: Red. G. I/II, pag.nr. Nota bene: bij de gebruikte 2e druk is nog geen sprake van een 'derde deel'.

⁶² Vandaar dat het ook erg te betreuren is, dat men besloten heeft bij de vertaling van de *Redelijke Godsdienst* in het Engels de verklaring van het boek Openbaring weg te laten. Deze weglating wordt als volgt onderbouwd: "à Brakel's exposition of the Revelation of John has not been included in the English edition. This exposition is by far the weakest and most controversial element of his work and has therefore never received the abiding recognition and approbation which have been awarded to *De Redelijke Godsdienst* itself". En wat blijkt hét struikelblok te zijn? "À Brakel was a historical millennialist with postmillennial tendencies". (B. Elshout, *The Pastoral and Practical Theology of Wilhelmus à Brakel*, Grand Rapids, Michigan 1997, 51) De visie op het duizendjarig rijk wordt dus als reden aangevoerd om een deel van à Brakels hoofdwerk niet te vertalen! Mijns inziens doet men hiermee onrecht aan de schrijver die dit werk juist als één geheel heeft willen laten verschijnen om de gang van het verbond in verleden, heden en toekomst voor te stellen.

“In ’t bysonder eygene sich dit Boek de Gemeynthe die tegenwoordigh mijn Dienst geniet, die Gemeynthen in welke ik voor desen Opsiender ben geweest, ende die Gemeynthe die my tweemaal beroepen heeft, doch my niet heeft konnen bekomen wegens de toestandt der Gemeynthen daar ik doe was. Ontfangt het in toegenegentheyt. Leest het met neerstigheyt ende aandachtigheyt. Maakt kleyne geselschapjes van bekende onder malkanderen, leest daar t’elkens een Capittel ofte een gedeelte, ende laat het gelesene u stoffe geven tot stichtelijke t’samen-sprekingen.”

Hieruit blijkt dat zijn werk in de eerste plaats bedoeld was voor het ‘gewone volk’, zijn gemeenteleden, maar:

“indien dit mijn Werk ook kan zijn tot eenige bestieringe van Studenten, Proponenten, en jonge Predikanten, om de Goddelijke waarheden in hare eygene natuyre te verstaan, die te beschermen, die met de daadt te practiseren, ende de Gemeynthen soo voor te stellen, tot bekeringe ende versterkinge der zielen, ende tot opbouw der Kerke van onse Heere Jesus Christus, ’t sal my tot blijdschap zijn.”

À Brakel heeft het hier dus wel over studenten, proponenten en jonge predikanten, maar uiteindelijk gaat het hierbij toch weer om de dienstbaarheid aan ‘de Gemeynthen’. Op grond van deze uitspraken van à Brakel onderschrijf ik dan ook de uitspraak van J. van Genderen, dat de *Redelijke Godsdienst* geen theologisch handboek is, maar een eenvoudig en overzichtelijk geschreven verhandeling over het christelijk geloof en het christelijke leven⁶³.

Als reden om dit omvangrijke werk te schrijven vermeldt à Brakel in dezelfde voorrede dat de almachtige en goede God hem hiertoe heeft ‘aangepord’, en wanneer hij meende het niet vol te kunnen houden, werd à Brakel door deze zelfde God weer ‘verwakkert’. Daarbij roemt à Brakel de boekdrukkunst, waardoor hij:

“als Leeraar een geheele Natie, ja wel de geheele werelt over prediken kan, ende dat eeuwen langh na sijn doot. Met vroolijke gewilligheyt grijpe ik dese gelegenheyt aan, om ook noch lange na mijn doot te prediken, ende dat voor geheel Nederlandt, na die bequaamheyt, die de Heere my verleent heeft, sy zy ook soo sy zy.”

Dat er in de 21^e eeuw nog steeds aandacht is voor dit geschrift, is een bevestiging van deze woorden.

In dit onderzoek is de aandacht met name gericht op het ‘derde deel’ met daarin de verklaring op de Openbaring van Johannes. Zoals hierboven reeds vermeld noemt Los het derde deel polemisch-exegetisch. Polemisch, vanwege de eerste zes anti-Coccejaanse hoofdstukken; exegetisch, vanwege de uitleg van het Oude en Nieuwe Testament en met name van de Openbaring van Johannes. Daarbij stelt hij wel, dat dit deel ‘het minst belangrijke deel is’, en dat het ‘van de eenvoudigen met voorzichtigheid gebruikt dient te worden en met geen te groot vertrouwen op des schrijvers uitlegkunde’⁶⁴. Het allerlaatste deel van de *Redelijke Godsdienst* wordt door Los gerekend tot het genre ‘exegetische verklaringen’ en gezien de titel die à Brakel meegegeven heeft aan dit werk is deze genrebepaling juist. À Brakel wilde immers “een verklaringe van de Openbaringe Joannis” geven?! Gezien de opzet van deze verklaring zou er zelfs met recht gesproken kunnen

⁶³ Van Genderen, *W. à Brakel*, 166.

⁶⁴ Los, *W. à Brakel*, 156.

worden van een vers-voor-vers exegese. Zowel in kantlijn (Cap.I-VIII) als in de lopende tekst (Cap.IX-XXII) heeft à Brakel precies aangegeven welk hoofdstuk en welk vers er verklaard worden. Los maakt echter wel de aantekening, dat à Brakels verklaring niet boven die van de Kanttekenaren van de StatenBijbel gesteld mag worden. De geschiedenis heeft namelijk de waarde van deze verklaring laten zien: “zoo bekend als de Redelyke Godtsdienst is, zoo in vergetelheid geraakt is de uitlegging, die het werk besluit”⁶⁵. Mijns inziens is deze laatste uitspraak wel enigszins tijdgebonden. In het licht van paragraaf 1.1. zou ik deze uitspraak nu als volgt willen hertalen: “zo gewaardeerd als de *Redelijke Godsdienst* is, zo omstreden is de uitlegging, die het werk besluit”.

2.2. Het duizendjarig rijk volgens W. à Brakel

De visie van à Brakel op het duizendjarig rijk is in de *Redelijke Godsdienst* met name terug te vinden in zijn verklaring van de Openbaring van Johannes hoofdstuk XX. Voorafgaande aan dit hoofdstuk heeft hij een beschrijving gegeven van de betekenis van de zegelen, de bazuinen en de fiolen. Laatstgenoemde fiolen hielden de zeven laatste plagen in die over ‘het beest’ kwamen en waren aan de kerk getoond tot troost, hoe het met de kerk gaan zou na de verwoesting van de antichrist.⁶⁶

Het eerste dat komen zou na de vernietiging van de antichrist is een duizendjarige heerlijke staat der kerk op aarde. In dit verband worden door à Brakel twee zaken beschreven: het wegnemen van de verhoging hiervan, de binding van de satan, en de hoedanigheden en omstandigheden van de heerlijke staat.⁶⁷

De satan wordt gebonden door Christus, de Engel van het verbond, Die de kop van de satan vermorzeld heeft, en dat voor een tijd van duizend jaren:

“een eygentlijken ende bepaalden tijdt van duysent jaren of daar omtrent / soo lange (...) ende niet langer; want daar na moet hy eenen kleynen tijdt ontbonden worden.”

We moeten het niet zo verstaan, alsof er in die tijd van de duizend jaren volstrekt geen duivelen meer op de aarde zouden zijn; satan zal altijd als een brullende leeuw omgaan, maar volgens à Brakel ziet het op de ‘publiekheid’. De satan zal tijdens het duizendjarig rijk geen openbare tegenpartij van de kerk zijn, zoals hij dat geweest was door middel van de heidense keizers, de antichrist en na het duizendjarig rijk weer zal zijn door Gog en Magog.⁶⁸

Na dit betoog gaat à Brakel over tot het uiteenzetten van de hoedanigheid en de omstandigheden van de heerlijke staat van de kerk op aarde. De personen die zullen heersen tijdens het duizendjarig rijk worden ‘zielen’ genoemd. Hieruit kan men volgens à Brakel opmaken, dat hier niet gesteld wordt dat er een lichamelijke opstanding zal plaatsvinden. Het woord ‘zielen’ wijst op een ‘soort doden’. Van deze zielen wordt in Openbaring gezegd dat zij als koningen zullen heersen: zij zullen op tronen zitten, dat is de belofte. De tijdsperiode van deze heerlijke staat zal duizend jaren zijn:

⁶⁵ Los, *W. à Brakel*, 156-157.

⁶⁶ Red. G. II, 976 (I).

⁶⁷ Red. G. II, 976 (II).

⁶⁸ Red. G. II, 977 (III) “’t siet op de publijckheyt, hy sal geen openbare staande partye tegen de Kerke kunnen uytmaken / gelijk hy dede eerst door de Heydensche Keyseren / ende daar na door de Antichrist / ende na de duysent jaren wederom doen sal door Gog ende Magog.”.

“die eygene tijdt in welke de Satan gebonden was / niet dat de bindinge des Satans de oorzaak was van deser heerlijkheyt / maar ’t is alleen een wechruyminge van dat / het welke te voren hinderde. ’t Zy effen duysent jaren of daar omtrent.”⁶⁹

Met de ‘overige doden’ die niet zullen opstaan worden volgens à Brakel de goddeloze partijen binnen de kerk bedoeld, zij zullen:

“die duysent jaar ingetoomt worden / datse geen macht ende als geen leger te velde sullen kunnen brengen om de Kerke te bestrijden ende te verdrucken (...) maar sullen zijn als of sy doodt waren”.

Deze herleving van de kerk vereenzelvigt à Brakel met de ‘eerste opstanding’⁷⁰. In die tijd zullen de geestelijke goederen van het verbond der genade overvloediger meegedeeld worden aan de leden van de ware kerk. Desondanks besluit à Brakel dit gedeelte door te zeggen: “ ’t sal noch alles onvolmaakt zijn.” De volmaakte staat van de kerk is pas na de tweede opstanding te verwachten. À Brakel is zich met deze uitleg er van bewust, dat hij afwijkt van een andere mogelijke uitleg van de eerste en tweede dood en de eerste en tweede opstanding. In die andere uitleg is de eerste dood de staat van een onbekeerde, de tweede dood is de eeuwige dood, de eerste opstanding wijst op de bekering en de tweede opstanding op de eeuwige heerlijkheid van de gelovige. À Brakel zegt hierover:

“Dit segge ik / is light te seggen / en ’t is in sigh selven waarheyt / maar ’t is bedenkelijk of het past op desen text.”

Hij zelf heeft deze zaken als volgt verklaard: de eerste dood is de kerk tijdens de overheersing van de antichrist, waar bij de eerste opstanding wijst op het onder het juk van de antichrist uitkomen van de kerk. À Brakel omschrijft dit laatste als een ‘leven uit de dood’. In die zin zal de kerk in de tijd van de Gog en Magog weer als dood zijn: de tweede dood. Uit deze tweede dood zal de kerk door de wederkomst van Christus weer verlost worden en voor het oog van de gehele wereld in heerlijkheid aan de rechterhand van Christus gesteld worden: de tweede opstanding. Degenen die dan aan de rechterhand van Christus mogen zijn, daarover zal de tweede dood niet meer heersen.⁷¹

Na de eerste opstanding zal de Kerk met Christus heersen gedurende duizend jaren.

“Niet Christus met de geloovige / maar de geloovige met Christus / in hem alleen is der geloovigen heerschen gegrondet / sy heerschen door hem.”⁷²

Wanneer à Brakel dit alles uiteengezet heeft, gaat hij over tot het beantwoorden van enige vragen over dit onderwerp ‘tot meerdere openinge van dese sake’. Hij stelt dan (nogmaals)

⁶⁹ Red. G. II, 977-978 (IV) . Aangaande de ‘zielen’ schrijft à Brakel letterlijk, dat men daaruit kan opmaken: “dat hier niet van een lichamelijke opstandinge gesproken wort: ’t waren zielen der gene die onthooft waren / een soorte van dooden wort uytgedrukt / en alle andere soorten worden daar onder begrepen”.

⁷⁰ Red. G. II, 978-979 (V).

⁷¹ Red. G. II, 979-980 (VI). Over de leden van de ware kerk stelt à Brakel: “die zijn saligh ende heylich / die sullen de versoeninge ende vrede met Godt op een uytstekender wijze kennen / genieten / ende Godt daar over verheerlijken / als oyt te voren aan de Kerke is gegeven”(979). De verklaring van de eerste dood en de eerste opstanding verklaart à Brakel als volgt: “men kan van de Kerke seggen / datse in de tijdt der overheerschinge des Antichrist als doodt was / niet in sich selven / want daar was geestelijk leven in / maar in opsichte van de openbaarheyt / ende heerlijke vertooninge in de werelt / (...) Het uytkomen uyt die staat / ende het heerlijk voor den dagh komen van de Kerke was een opstandinge / Een leven uyt den dooden”(980).

⁷² Red. G. II, 980 (VII).

dat in de laatste tijd van de wereld een heerlijke staat van de kerk op aarde te verwachten is:

“Dit is het gevoelen van seer vele uytnemende Godtsgeleerde van alle tijden / en van verre de meeste in onse dagen / en ’t is my soo klaar uyt het Woordt Godts / dat ik daar aan gansch geen twijffeling hebbe.”⁷³

De heerlijkheid van de Kerk bestaat uit de volgende bijzondere zegeningen: de antichrist zal geheel vernietigd zijn en blijven, de duivel zal gebonden zijn, de Turk, ‘de ervvijand van de kerk’, zal geheel verbroken worden, de gehele joodse natie zal Christus erkennen als de ware Messias, onder de heidenen zal een ‘wondere ijver’ zijn om Christus te kennen en in Hem te geloven, er zal een uitnemende vrede zijn en kennis van de goddelijke verborgenheden, een uitnemende heiligheid, de Heere zelf zal zich in de leden van de kerk openbaren “om haar in plaats van sterke wallen te zijn”, Christus alleen zal Koning zijn, de kerk zal haar eigen kerkstaat hebben en geen overlast lijden van een bepaalde overheid, en er zal een bijzondere vruchtbaarheid van de aarde zijn.⁷⁴

Aan het begin van dit duizendjarig rijk zal Christus niet persoonlijk naar Zijn menselijke natuur uit de hemel komen en zodoende dus ook niet lichamelijk, zichtbaar tijdens deze duizend jaren op aarde regeren. Want volgens à Brakel meldt de Schrift:

“van geen andere lichamelijke komste / als de komste ten oordeel / in de wolken / met de stemme der Archangels / als wanneer alle doode sullen opgeweckt worden.”

Ook zullen de martelaren niet lichamelijk opstaan en tijdens deze duizend jaren lichamelijk heersen, want de Schrift kent alleen maar een lichamelijke opstanding op de jongste dag.⁷⁵

De heerlijke staat van de kerk houdt echter niet in dat er geen onbekeerden zullen zijn:

“Daar sullen ook als dan noch vele onbekeerde in de Kerke zijn: Maar het getal der ware bekeerde sal ongelooflijk groot zijn / de Godtsalige sullen als dan de overhandt ende het bestier der Kerke in handen hebben / de andere sullen sich geveynsdelijk onderwerpen”⁷⁶.

Deze heerlijke staat houdt ook niet in, dat de aarde vanzelf alles overvloedig zal voortbrengen en dat iedereen met rijkdom vervuld zal zijn. À Brakel stelt duidelijk, dat ook in die tijd de instelling van God blijft gelden, dat ‘gij in het zweet uws aangezichts uw brood zult eten’ en dat er ten allen tijde armen zullen zijn. Verder moet men volgens hem goed voor ogen houden dat er geen sprake kan zijn van een afzonderlijke duizendjarige binding van de satan en een duizendjarige regering van de heiligen: “Sy zijn eentijdigh”!⁷⁷

Tenslotte moet de tijdsbepaling genoemd worden, die à Brakel duidelijk heeft gesteld ten aanzien van het aanbreken van dit rijk. Hij ging er van uit dat de duizendjarige binding van de satan nog niet voorbij was:

“Want (a) Dan moeste de heerlijke staat der Kerke ook al voor by zijn / want die zijn eentijdigh. (b) De Satan is in die tijd (d.i. 300-1300) niet gebonden geweest /

⁷³ Red. G. II, 981 (VIII).

⁷⁴ Red. G. II, 981-983 (IX).

⁷⁵ Red. G. II, 984-985 (XI-XII).

⁷⁶ Red. G. II, 985 (XIII).

⁷⁷ Red. G. II, 985-987 (XV-XVI).

maar heerschte op het allerkrachtigste / want de Antichrist heerscht / (...). (c) De heerlijke staat der Kerke / ende de bindinge des Satans komen eerst na de verwoesting van Romen / ende na de vernietinge van den Antichrist / gelijk uyt de t'samenhangh van dit twintighste Capittel met het vorige negentiende blijkt".

De vraag is nu, of de binding van de satan en dus de heerlijke staat van de kerk dan in zijn tijd reeds begonnen was, bijvoorbeeld met de Reformatie of iets later in het jaar 1560. Ook deze gedachte heeft à Brakel afgewezen:

"t Is waar men kan dan het begin ende eynde van de 1260. jaren der heerschinge des Antichrists binden / maar 't is geen fundament genoeg om het duysentjarigh heerlijk Rijk juyst van daar te beginnen."

Als onderbouwing van deze uitspraak voert à Brakel aan, dat Rome nog niet is verwoest en de antichrist nog niet vernietigd, de martelaren moesten dan allen reeds gedood zijn. Er waren echter nog velen na 1560 omgekomen en daarbij komt nog dat de staat der kerk ten tijde van à Brakel niet leek op de heerlijke staat die beloofd was: er waren namelijk nog steeds vele vervolgingen. Wanneer zal de heerlijke staat er dan zijn?

"Sy is noch toekomstigh / ende geheel toekomstigh / Maar wanneer salse een begin nemen? Antw: Niet na de verwoesting van Gog en Magog, want dan sal'er geen tijdt meer zijn. Niet de tijdt des oordeels / ofte na het oordeel / want daar na en sal geen vervolginge der Kerke meer komen / en na de duysentjarige bindinge / ende heerschinge komt noch een tijdt van loslatinge des duyvels / ende van opstant van Gog ende Magog. Vraagt men wanneer dan? Ik antwoorde uyt Cap. 19 ende 20 dat het sal zijn na de vernietinge van de Antichrist, ende voor de opstant van Gog en Magog. (...) soo is het de tijdt tusschen beyden / als wanneer de Joden sullen bekeert worden ende daar op een leven als uyt den dooden sal zijn onder de Heydenen."

Tenslotte rekende à Brakel af met alle speculatie die er verder over de aanvangsbepaling van het duizendjarig rijk kan zijn:

"Maar verwacht van my niet een nette bepalinge van de tijdt / alleen segge ik / dat ikse niet sal beleven."⁷⁸

2.3. Het begrip 'chiliasme'

C.J. Meeuse heeft in zijn eerder genoemde uitgave reeds duidelijk aangetoond, dat er grote begripsverwarring en begripsvervaging is rond de term 'chiliasme'⁷⁹. In paragraaf 1.1. heb ik reeds gewezen op het feit dat men ten opzichte van de toekomstverwachting binnen de Nadere Reformatie en met name ook ten aanzien van à Brakel spreekt van chiliasme, gematigd of niet, of van chiliastische tendensen. Tevens werd toen duidelijk dat er over deze waardering van à Brakels visie beslist geen eenduidigheid bestaat. Daarom is het de vraag of men de aanduiding 'chiliast' wel op dezelfde wijze invult.

Om à Brakels visie ten aanzien van het duizendjarig rijk uiteindelijk op een verantwoorde wijze naar zijn waarde te schatten, bewandel ik een andere weg dan Meeuse.

⁷⁸ Red. G. II, 987-990 (XVIII-XXIII).

⁷⁹ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 17.

Laatstgenoemde heeft gezegd dat we ons huidige begrippenmateriaal niet mogen projecteren op de toenmalige verhoudingen, omdat we daarmee meer zouden vertroebelen dan verduidelijken⁸⁰. Ik ben het met hem eens dat we ook duidelijk voor ogen moeten stellen wat toentertijd het ‘chiliasme’ inhield. Overigens heeft à Brakel dit ‘chiliasme’ op zeer stellige wijze afgewezen⁸¹. Om de verwarring rond de interpretatie van à Brakels visie op het duizendjarig rijk in het huidige onderzoeksveld te kunnen wegnemen is het mijns inziens echter wel degelijk nodig om onderscheid aan te brengen binnen het brede begrip ‘chiliasme’ om uiteindelijk uitsluitsel te kunnen geven over de stroming waartoe à Brakel behoort. Ik ben mij er daarbij wel van bewust, dat ik hier een hedendaagse onderscheiding projecteer op een zeventiende-eeuwse situatie, maar dit is, zoals gezegd, om de hedendaagse opvattingen over à Brakels visie op het duizendjarig rijk op verantwoorde wijze te kunnen beoordelen.

Bij de uiteenzetting van de verschillende stromingen binnen het chiliasme volg ik het voorgestelde onderscheid van W.J. van Asselt in zijn artikel *The last days are here again!*⁸² Bij de beschrijving van de verschillende stromingen binnen het chiliasme ontleent hij zijn terminologie aan de Amerikaanse literatuur op dit gebied, waarin niet gesproken wordt van ‘chiliasm’ of iets van dien aard, maar van ‘millennianism’⁸³. In navolging van de Amerikaan R.B. Clouse onderscheidt Van Asselt vier verschillende stromingen binnen het chiliasme: het ‘amillennianism’, het ‘postmillennianism’, het ‘premillennianism’ en het ‘dispensational (pre)millennianism’. Aangezien de laatste stroming een variant vormt van het pre-millennianisme en de grondslag van deze vorm pas uit de tweede helft van de negentiende eeuw stamt (J.N. Darby en later C.I. Scofield)⁸⁴, is het voor dit onderzoek voldoende om de aandacht te beperken tot de eerste drie genoemde vormen van millennianisme.

2.3.1. A-millennianisme

Binnen deze stroming wordt het duizendjarig rijk uit Openbaring 20 gezien als een symbolische aanduiding voor de tijd die er tussen de eerste komst van Christus en Zijn wederkomst ligt. Door kruis en opstanding heeft Christus de kwade machten overwonnen en heerst Hij door Zijn Woord en Geest. In deze periode vindt er een realisatie plaats van Gods rijk in de geschiedenis. Dit houdt echter niet in dat de kwade machten er in het geheel niet zijn. Zij blijven bestaan totdat Christus in heerlijkheid terugkeert en Hij na het laatste oordeel, de opstanding van de doden, het koninkrijk van God definitief zal vestigen. Met name Augustinus was van deze uitleg van Openbaring 20 overtuigd. De term a-millennianisme zou vertaald kunnen worden met ‘nu-chiliasme’⁸⁵.

2.3.2. Post-millennianisme

Binnen deze stroming worden de duizend jaren uit Openbaring 20 niet altijd letterlijk opgevat, maar worden deze gezien als een periode van rust en vrede, die voorafgaat aan de wederkomst van Christus en die door een wereldwijde verkondiging van het evangelie tot stand zal komen. Het resultaat van die prediking is een ongekende groei van de kerk en een ‘christianisering’ van de hele samenleving. Volgens deze visie zal het kwaad niet geheel verdwenen zijn, maar het kwaad zal wel tot een minimum gereduceerd zijn en er zal sprake

⁸⁰ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 23.

⁸¹ Zie hieronder § 2.4.1.

⁸² W.J. van Asselt, ‘The last days are here again! Eindtijdverwachting op de drempel van het derde millennium’, in: *Kerk en theologie*, 50/4 (1999), Zoetermeer, 293-307.

⁸³ Deze terminologie ontleent Van Asselt aan o.a. R.B. Clouse, *The Meaning of the Millenium. Four Views* (1977).

⁸⁴ Van Asselt, *The last days*, 301-302.

⁸⁵ Van Asselt, *The last days*, 296.

zijn van een universele vrede. Op het hoogtepunt van dit rijk, dat overigens langer kan duren dan duizend jaar, zal Christus wederkomen.

Eén van de aanhangers van deze visie is Joachim van Fiore (ca.1135-1202) geweest. Hij stelde dat er tijdens het duizendjarig rijk, dat hij zeer spoedig verwachtte, geleefd zou worden overeenkomstig de Geest. Joachim verdeelde de heilshistorie in drie rijken of preioden, vernoemd naar de drie personen van het goddelijk wezen. Het laatste rijk omschreef hij als het rijk van de Heilige Geest: een rijk van vrijheid, liefde en vrede, waarin de geestelijke kerk en het geestelijk verstaan van de Schrift ten volle verwezenlijkt zullen worden.⁸⁶

Deze indeling van de geschiedenis in perioden, met als laatste periode een climax, werd later overgenomen en uitgebreid door onder andere Johannes Coccejus (1603-1669)⁸⁷. Met name in het commentaar op de Openbaring van Johannes heeft Coccejus zijn perioden-leer uitgewerkt. De geschiedenis van Gods rijk werd door hem onderverdeeld in zeven perioden, waarbij hij deze geschiedenis zag als een 'bevrijdingsgeschiedenis'. Daarbij speelde de tegenstelling 'vrijheid' – 'knechtschap' een grote rol. Christus heerste eerst nog tussen zijn vijanden, maar tragsgewijs ontvouwt zich het rijk van vrede en vrijheid, waarin tenslotte alleen God zal gediend worden. Deze verschillende perioden leidde Coccejus af van de zeven brieven aan de gemeenten van Klein-Azië, de zeven zegelen en de zeven bazuinen.

De *eerste* periode van het rijk liep van Christus' hemelvaart tot aan de verwoesting van de stad Jeruzalem. De *tweede* periode omvatte de joodse oorlogen, die door Coccejus beschouwd werden als een gericht over het joodse volk. De *derde* periode begon met de tijd van keizer Constantijn (regeerde van 312-337) en liep tot aan de regering van Lodewijk van Beieren (1282-1347), omdat dit de laatste vorst zou zijn geweest die weerstand bood tegen de paus en zijn aanspraak op de wereldlijke macht. Deze periode is volgens Coccejus ook de tijd waarin we het duizendjarig rijk moeten traceren. Dit rijk was voor hem dus verleden tijd! In deze duizend jaar hebben de gelovigen met Christus over de aarde geregeerd en de volken hebben de kerk onderhouden. De *vierde* periode betekende voor het rijk van Christus in de geschiedenis een enorme terugval in het 'knechtschap'. Daarbij bleef echter wel gelden: Christus is koning in alle perioden van het rijk. De *vijsde* periode is de tijd van de reformatie. De Geest der vrijheid brak opnieuw door. Het juk der onvrijheid werd verbroken en de kerk werd uit haar Babylonische gevangenschap gevoerd. Daarbij stond het rijk van de antichrist op instorten. De *zesde* periode werd volgens Coccejus gevormd door de dertigjarige oorlog (1618-1648). Dit was dus de tijd waarin hij zelf leefde en die op hem als Duitser een diepe indruk gemaakt moet hebben. Dit versterkte zijn verlangen naar het rijk van God in zijn volle glorie, die dus als *zevende* periode zeer spoedig zijn aanvang zou hebben. Coccejus ging zelfs zo ver, dat hij om en nabij 1667 een ommekeer verwachtte: het begin van de *zevende* periode. In deze tijd zag Coccejus een grote bloei- en zendingstijd voor de kerk der reformatie aanbreken. Over de invulling daarvan heeft hij echter niet veel geschreven. Wel weten we via zijn zoon, dat hij na de val van het pausdom (de antichrist) eerst de bekering van de joden, vervolgens die van de Islamieten en daarna de verzameling van de heidenvolken tot de kerk verwachtte. Vandaar

⁸⁶ Van Asselt, *The last days*, 297; Tukker, *Het Chilasme*, 6.

⁸⁷ Gezien het feit dat de 'Voetiaan' à Brakel in zijn tijd te maken heeft gehad met volgelingen van Coccejus (o.a. David Flud van Giffen, waartegen hij zijn *Hallelu-jah* schreef, was een Coccejaan) en Los beweert, dat het laatste deel van de *Redelijke Godsdienst* ageert tegen de coccejaanse indeling van de heilshistorie, alsmede het feit dat Brienens het coccejanisme als één van à Brakels bronnen aanwijst voor wat betreft de visie op Israël, ga ik hier iets uitgebreider in op de visie van Johannes Coccejus ten aanzien de verschillende 'perioden' in de geschiedenis.

de nadruk op van het missionaire aspect van deze tijd. Dit alles vormde een voorspel op de wederkomst, de opstanding van de doden en het laatste oordeel⁸⁸.

In het kader van dit onderzoek moet bij Coccejus' zienswijze opgemerkt worden dat hij geen dubbele opstanding leerde. Volgens hem was er bovendien geen sprake van een aardse lichamelijke regering van Christus gedurende het duizendjarig rijk en zou de tempel niet herbouwd worden in Jeruzalem. Desondanks rekent Van Asselt hem tot een stroming binnen het millennialisme, omdat hij duidelijk een duizendjarig rijk zag in het verleden. Van Asselt wil zelfs nog verder gaan door te zeggen dat er bij Coccejus in feite sprake is van een 'dubbel millennium', tenminste terminologisch. Hij stelt dit, omdat Coccejus' beschrijving van de toekomstige 'heerlijke staat der kerk' sterk herinnert aan voorstellingen, die sommige chiliasten hanteerden bij hun beschrijving van het toekomstig millennium. Deze gedachte van een spoedig aanbreekende glorie tijd voor de kerk, voordat Christus zal wederkomen, is ook op te merken bij volgelingen van Coccejus, zoals Henricus Groenewegen en de al eerder genoemde David Flud van Giffen⁸⁹.

Kort samengevat kan er gesteld worden dat volgens het post-millennialisme Christus wederkomt na (*post*) de duizend jaren, die een zeer bijzonder karakter dragen⁹⁰. De term is te vertalen met 'post-chiliasme'⁹¹.

2.3.3. *Pre-millennialisme*

Het onderscheid tussen deze stroming en het post-millennialisme is volgens Van Asselt, dat de aanhangers een veel radicalere breuk tussen het heden en het aanbreken van het duizendjarig rijk aannemen. Het christendom zal onder aanvoering van de antichrist (meestal het pausdom) een ongekend grote afval meemaken. Hierop zal een catastrofale eindstrijd tegen de antichristelijke machten volgen, Christus zal terugkeren (eerste wederkomst) en met enkele van zijn volgelingen exact duizend jaren heersen. Tijdens deze periode zal er een massale omkeer tot Christus plaatsvinden; joden zullen zich bekeren, de antichrist zal vernietigd worden en het kwade zal geheel onder controle zijn. Daarna zal er echter tegen het einde van het millennium een opstand van 'goddelozen' plaatsvinden, die er (bijna) in zullen slagen de 'heiligen van de laatste dagen' te overweldigen. Satan, die al die duizend jaren gebonden was, zal losgelaten worden en de opstandige volken zullen zich verzamelen voor de grote slag. De Satan zal daarna verslagen worden, de laatste opstanding en het laatste oordeel zullen plaatsvinden, gevolgd door de komst van de nieuwe aarde, gezuiverd van alle kwaad⁹².

Belangrijke vertegenwoordigers van deze stroming waren er reeds in de vroege kerk, zoals Irenaeus en Tertullianus. Van Asselt noemt onder de latere vertegenwoordigers onder andere de voor dit onderzoek interessante persoon van Johann Heinrich Alsted (Herborn) en de Anglicaanse theologen Joseph Mede en Thomas Brightman. Met name de theologie van Alsted zal later uitgebreid aan de orde komen als er gesproken wordt over eventuele bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk en op Israël. Als Nederlandse aanhanger van deze zienswijze op het duizendjarig rijk, noemt Van Asselt de nadere reformator Jacobus Koelman. Bij de bespreking van à Brakels tijdgenoten moet echter de vraag gesteld worden of dit een juiste interpretatie is van Koelmans visie.

⁸⁸ Zie voor een uitgebreide verhandeling over deze perioden-leer: W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus; Portret van een zeventiende-eeuwse theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997, 230-238.

⁸⁹ Van Asselt, *Coccejus*, 239-240.

⁹⁰ Zie J. van Genderen, *De verwachting van een duizendjarig vrede-rijk*, Kampen 1984, 12 en: R.A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, Grand Rapids – Carlisle 1985, 66-67, "Chiliasmus".

⁹¹ Van Asselt, *The last days*, 296.

⁹² Van Asselt, *The last days*, 299-300.

Samengevat onderscheidt het pre-millennianisme zich van het post-millennianisme door de wederkomst van Christus vóór (*pre*) het millennium of het duizendjarig rijk te stellen⁹³. In termen van het ‘chiliasme’ zou er van ‘pre-chiliasme’ gesproken kunnen worden⁹⁴.

2.4. Waardering van à Brakels visie op het duizendjarig rijk

2.4.1. *Het chiliasme van à Brakels tijd*

In zijn verhandeling in de *Redelijke Godsdienst* over de opstanding van de doden schrijft à Brakel:

“Dese opstandinge sal van alle menschen te gelijk geschieden ten jonghsten dage / daar sal voor die tijdt geen lichamelijke opstandinge der martelaren zijn / die met Christus op de werelt komende duysent jaren soudens heerschen / gelijk de Chiliasten ofte duysent-jarige fabuleren uyt Openb. 20. Maar als Christus ten oordeel sal komen / dan sal de opstandinge van alle menschen te gelijk geschieden. Wat sal dat wonderlijk zijn als yeder stof tot sijn stof / yeder been tot sijne beenderen sal wederkeeren / en als de doode soo gelijkelijck sullen levendigh op de aarde staan!”⁹⁵

In het hoofdstuk over het laatste oordeel en de voleinding van de wereld ageert à Brakel nogmaals tegen deze zelfde chiliasten door te zeggen:

“De Heere Jezus sal als Rechter uyt de hemel komen / niet op de aarde / om aldaar met de Martelaren / die opstaan soudens / duysent jaren te regeeren / gelijk de Chiliasten ofte Duysent-jarige droomen / qualijk verstaende Openb. 20. maar hy sal komen op een wolke / en dat niet in nedrigheyt / maar in groote kracht en heerlijkheyt / meer dan men sich verbeelden kan.”⁹⁶

De vraag, die uit deze citaten voortvloeit, is: over wie heeft à Brakel het hier als hij spreekt over ‘Chiliasten of Duysent-jarige’? Om daadwerkelijk personen aan te wijzen, die à Brakel op het oog heeft gehad, is heel moeilijk, zo niet onverantwoord, omdat hij zelf geen enkele aanwijzing heeft gegeven van welke persoon dan ook. Ik wil mij hier daarom beperken door alleen enige kenmerken van deze ‘Chiliasten of Duysent-jarige’ te noemen.

Een belangrijk onderzoeker die op dit gebied veel gepubliceerd heeft, is J. van den Berg. In zijn geschrift *Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw* heeft hij aangegeven, wat we onder het chiliasme van die periode van de geschiedenis moeten verstaan. Chiliasme in de zeventiende eeuw moeten we verstaan als ‘de leer, volgens welke Christus persoonlijk op deze aarde zou neerdalen om zijn duizendjarige heerschappij op te richten – het vrede-rijk, waarin de Satan zou worden gebonden en het bekeerde volk der Joden, teruggekeerd naar het heilig land, het middelpunt zou vormen van het messiaanse rijk.’⁹⁷ C.J. Meeuse heeft zich in soortgelijke woorden uitgelaten, waarbij hij heeft opgemerkt dat sommigen een sterke neiging hadden om in finesses te treden, zowel voor wat betreft de berekeningen als ook ten aanzien van de toekomstige

⁹³ Zie Van Genderen, *Duizendjarig vrede-rijk*, 11-12.

⁹⁴ Van Asselt, *The last days*, 296.

⁹⁵ Red. G., II, 624-625 (Cap.LII; VI).

⁹⁶ Red. G., II, 634 (Cap.LIII; V).

⁹⁷ J. van den Berg, *Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, uitgekomen in de reeks: *Verkenning en bezinning*, 3/2 (1969), Kampen, 33.

staat van de mensen in dat vrederijk. Als voorbeeld noemt Meeuse Antoinette de Bourignon, die precies meende te weten, dat met Christus ook de zielen van de aartsvaders op aarde zouden terugkeren, dat de aarde van kristal zou zijn, dat er geen onweer zou zijn, het menselijk lichaam geheel doorschijnend en schitterender dan diamant zou zijn etc. Het belangrijkste kenmerk van de chiliasten die à Brakel in deze citaten noemde, is, dat zij het duizendjarig rijk stellen ná de oordeelsdag of wederkomst van Christus.⁹⁸

Juist dit laatste feit dat kenmerkend was voor de chiliasten toen, is dus hét punt van à Brakels verwerping van hun leer geweest, gezien de twee bovenstaande aanhalingen. À Brakel hekelde juist de gedachte dat Christus eerst zou wederkomen en er een lichamelijk opstanding zou zijn van martelaren, met wie Christus gedurende duizend jaren lichamelijk op aarde zou regeren. De visie van de ‘Chiliasten of Duysent-jarige’, waarvan à Brakel zich geheel distantieerde, zou in het licht van de vorige paragraaf dus ‘pre-chiliastisch’ genoemd kunnen worden.⁹⁹

2.4.2. *À Brakels eigen visie*

In paragraaf 2.2. is een uitgebreide uiteenzetting gegeven van à Brakels eigen visie ten aanzien van het duizendjarig rijk. Kort samengevat kwam het er volgens à Brakel op neer, dat de antichrist vernietigd zal zijn vóór het begin van dit rijk. Tevens dat de satan door Christus gebonden zal zijn gedurende deze duizend jaren en dat hij na die jaren weer voor een kleine tijd wordt ontbonden. Tijdens dit rijk zullen de zielen als koningen regeren; de goddeloze partijen van de kerk zullen in deze tijd geen macht kunnen uitoefenen, waardoor er een herleving van de kerk mogelijk is, welke à Brakel de eerste opstanding noemt. De oordeelsdag en de daaraan verbonden verschijning van Christus heeft hij de tweede opstanding genoemd. De regering van de gelovigen met Christus zal in de vorm van een kerkstaat zijn, die geen overlast zal hebben van welke overheid dan ook. Er zal een bijzondere vrede heersen en men zal zeer heilig leven.

Aan het begin van deze duizend jaren zal Christus niet lichamelijk uit de hemel komen en dus ook niet lichamelijk op aarde regeren. Christus zal maar één maal lichamelijk wederkomen en dat zal bij het laatste oordeel zijn. Volgens à Brakel kent de Schrift geen andere lichamelijke opstanding dan die op de jongste dag.

De aanvang van het duizendjarig rijk heeft à Brakel in de toekomst gesteld, waarbij hij zich geheel heeft gedistantieerd van enige speculatie over het precieze moment van aanvang.

Wanneer de bovenstaande visie van à Brakel op het duizendjarig rijk overzien wordt, en we dit combineren met het overzicht van de verschillende stromingen binnen het chiliasme, zoals beschreven in paragraaf 2.3., dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat à Brakel behoort tot het post-millennianisme, of anders gezegd: dat hij een post-chiliast is geweest. Immers, voor deze stroming is het meest kenmerkende dat men geen dubbele wederkomst leert, maar alleen een lichamelijke komst van Christus verwachtte ná (*post*) het duizendjarig rijk.

2.5. Een evaluatie

Met bovenstaande paragraaf heb ik antwoord gegeven op de eerste vraagstelling, zoals die verwoord is in paragraaf 1.1.. Het is duidelijk geworden, hoe belangrijk het is een bepaalde visie goed weer te geven alvorens vastgesteld kan worden tot welke stroming iemand

⁹⁸ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 27 en 66-67.

⁹⁹ Hierbij moet wel opgemerkt worden, dat Meeuse er op wijst, dat er ten aanzien van een eerste wederkomst van Christus geen eenheid van gevoelen was. Er waren namelijk ook vele mensen die de komst van een “onzichtbare Christus-Geest” verwachtten in de harten van de mensen.

behoort. Daarbij ben ik mij ervan bewust, dat ik afwijk van menige opvatting over à Brakels visie aangaande het duizendjarig rijk. Naar mijn mening is het alleen B. Wentsel geweest, die à Brakel op dit punt naar de juiste waarde heeft weten te schatten¹⁰⁰.

In deze evaluatie wil ik echter nog even terugkomen op de opvatting van J. van Genderen, die à Brakels visie waardeerde als partieel of schijnbaar chiliastisch. Van Genderen wil ten aanzien van à Brakel liever spreken over partieel chilasme dan over postmillennialisme. Daarbij ziet Van Genderen het partieel chilasme als een (mogelijk) onderdeel van het postmillennialisme, waarbij binnen de laatst genoemde stroming de wederkomst van Christus volgt op duizend jaren of een langdurige periode van vrede. De 'partieel-chiliasten' onderscheiden zich dan binnen deze stroming van anderen, doordat hun 'verwachtingen niet zelden meer geestelijk dan aards getint zijn'¹⁰¹. À Brakel stelt echter het duizendjarig rijk heel duidelijk als een 'aards rijk' voor. Mijns inziens mag hij dan ook met B. Wentsel voluit een postmillennianist of post-chiliast genoemd worden en niet een partieel (post-)chiliast.

REFORMATORISCH DAGBLAD 19-02-2016

... REACTIE VAN DS. W. MEIJER over het niet opnieuw uitgeven van het Derde deel "De Redelijke Godsdienst".

De auteur is predikant van de hervormde gemeente te Tholen. Hij rondde zijn studie theologie aan de Universiteit Utrecht af met een doctoraalscriptie over de visie op het duizendjarig rijk en de toekomst van het Joodse volk bij Wilhelmus à Brakel (2002).

Ook het derde deel van de "Redelijke godsdienst" verdient een hertaling, vindt drs. W. Meijer. Wie dit deel weglaat, amputeert een belangrijk deel van à Brakels geestelijke nalatenschap.

Uitgeverij De Banier werkt aan een hertaling van de "Redelijke godsdienst" van Wilhelmus à Brakel. Bij de presentatie van het eerste deel meldde de uitgever dat het derde deel niet hertaald wordt. Bij de christelijke lezer zou hieraan "minder behoefte zijn dan aan de eerste twee delen." De keuze van de uitgever is op zijn minst opmerkelijk te noemen.

Deze keuze is overigens niet iets nieuws. Ook bij de in 1997 gepresenteerde Engelse vertaling van de "Redelijke godsdienst" ontbreekt het derde deel. Volgens de vertaler is à Brakels uitleg van de Openbaring aan Johannes "verreweg het zwakste en meest controversiële element van zijn werk en heeft daarom nooit de blijvende erkenning en goedkeuring ontvangen die zijn toegekend aan de "Redelijke godsdienst" zelf."

Staat dit weglaten van een deel van iemands geestelijk nalatenschap echter niet gelijk aan een amputatie?

A Brakel zelf heeft oorspronkelijk de onderverdeling in drie delen niet gemaakt. Hij wilde zijn werk als één geheel presenteren. Dat blijkt mede uit het feit dat de pagina's bij de eerste druk in 1700 over het geheel van twee banden zijn doorgenummerd.

Ook al is de latere verdeling in drieën logisch te noemen, het zijn niet drie afzonderlijke geschriften. Het ene deel kan niet zonder het andere. De schrijver heeft het als zodanig willen laten verschijnen om daardoor mede de gang van Gods genadeverbond in verleden, heden en toekomst voor te stellen.

¹⁰⁰ Zie boven, 7.

¹⁰¹ Zie de definities bij Van Genderen, *Duizendjarig vrede-rijk*, 66-67.

Daarbij komt de vraag naar boven of met het weglaten van "De Bedeeling des Verbonds in het O.T. ende in het N.T." de rest van à Brakels geestelijke nalatenschap wel verstaan kan worden. Ik geef hier een paar voorbeelden van.

Wanneer à Brakel schrijft over de *opstanding der doden* (deel II; LVIII; VI), dan betoogt hij onder andere dat alle mensen tegelijk zullen opstaan, op de jongste dag. Hij wijst het idee af dat de martelaren eerder zullen opstaan, als Christus op de wereld komt om daar duizend jaar te regeren, "gelijk de chiliasten, of duizendjarigen verzinnen uit Openbaring 20." Ditzelfde herhaalt hij een hoofdstuk later. Iemand die een beetje bekend is met deze oude schrijver, zal zich afvragen: "Maar à Brakel was toch zelf een chiliast? Over wie heeft hij het hier dan?" Het antwoord op die vraag is alleen te vinden in het derde deel.

Wanneer de nadere reformator schrijft over de Schriftvisie (deel I; II; XVIII-XXXI) bestrijdt hij de roomse traditie, die uitgaat van een vierderlei Schriftzin. Een Bijbeltekst heeft volgens deze traditie een letterlijke, een allegorische, een anagogische en een tropologische betekenis. A Brakel vindt dit echter ongerijmd. "Dit is de Heilige Schrift tot dwaasheid maken." God spreekt nooit dubbelzinnig. Ieder Schriftgedeelte heeft maar één betekenis. Deze ene betekenis is de letterlijke zin zoals deze door de Heilige Geest bedoeld is. Juist in het derde deel kunnen we ontdekken wat à Brakel hier precies mee bedoelt. Velen mogen zijn uitleg van het Bijbelboek Openbaring op zijn minst opmerkelijk vinden. Echter, gezien vanuit zijn visie op de Heilige Schrift zoals verwoord in het eerste deel wordt zijn uitleg begrijpelijk en zijn er nog voldoende behartigenswaardige zaken in te ontdekken.

Als laatste wil ik de vinger leggen bij een bijzonder aspect van de theologie van à Brakel dat ook geldt voor veel andere vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie: hun grote verwachting voor het Joodse volk. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was dit een van de weinige momenten in de geschiedenis van de christelijke kerk in West-Europa waarbij er niet anti-judaïstisch gedacht, gepreekt en geschreven werd. Men schreef juist positief over het oude verbondsvolk van God en verwachtte de terugkeer naar het Beloofde Land en de bekering van de Joden. Bij à Brakel leefde de verwachting dat Christus ieder moment kon wederkomen, maar nog niet tijdens zijn leven. *Want volgens de profetieën zou eerst het Joodse volk naar Palestina terugkeren alvorens Christus zou wederkomen.* Willen we deze bijzondere toekomstverwachting nader leren kennen en niet meegezogen worden in het weer oplevende anti-judaïsme binnen de christelijke kerken, dan is het nodig dat het derde deel van de "Redelijke godsdienst" voorhanden is.

A Brakel zou de hertaling van zijn werk zeker hebben toegejuicht. In zijn voorrede laat hij namelijk duidelijk blijken dat de "Redelijke godsdienst" bedoeld is voor het gewone volk om samen te lezen en te bespreken. Zoals we vroeger het gezelschapsleven kenden of tegenwoordig Bijbelstudie- of gesprekskringen. Maar wat zou à Brakel gevonden hebben van deze amputatie van zijn hertaalde geestelijke testament?

Juist in het laatste deel van zijn geestelijke nalatenschap wil à Brakel ons meenemen door de Schrift heen. Opdat we ons samen met hem gelovig en eerbiedig zouden verwonderen over Gods trouw aan Zijn genadeverbond. Wat zou dat zegenrijk zijn! Het schijnt alleen zo te zijn dat we daarvoor de Oudhollandse taal machtig moeten blijven. Of toch een hertaling waard?

Geraadpleegde literatuur

Brienen, T., *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, verschenen in de reeks: *Verkenning en Bezinning*, 14/1 (1980), Kampen.

- 'De Joden in de visie van de Nadere Reformatie', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 5/4 (1981), Rotterdam.
- 'Theodorus van der Groe (1705-1784)', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie; Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 277-314.
- 'Eschatologie', in: T. Brienen e.a., *Theologische aspecten van de Nader Reformatie*, Zoetermeer, 1993, 279-310.
- *Wilhelmus à Brakel en zijn visie op Israël*, referaat gehouden voor de Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR), Gouda, 12 december 1998.

Dr. M. van Campen. GANS ISRAEL Voetiaanse en Coccejaanse visies op de Joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.

R. J. van Elderen. TOEKOMST VOOR ISRAËL

- EEN THEOLOGIE-HISTORISCH ONDERZOEK NAAR DE VISIE OP DE BEKERING DER JODEN EN DE TOEKOMST VAN ISRAËL BIJ ENGELSE PROTESTANTEN IN DE PERIODE 1547-1670, TEGEN DE ACHTERGROND VAN HUN ESCHATOLOGIE. Kampen 1992

Genderen, J. van, *De verwachting van een duizendjarig vrederijk*, Kampen 1984.

- 'Wilhelmus à Brakel', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 165-191.
- 'Herman Witsius (1636-1708)', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 193-218.
- Vertegenwoordigers Nadere reformatie. Brienen, Exalto en Van Genderen e.a.

Abr. Hellenbroek HET GODZALIG LEVEN EN STERVEN van W. á BRAKEL

Hof, W.J. op 't, 'De internationale invloed van het puritanisme', in: W. van 't Spijker, R. Bisschop, W.J. op 't Hof, *Het Puritanisme*, Zoetermeer 2001, 271-384.

Meijer, W. DE VISIE OP HET DUIZENDJARIG RIJK EN DE TOEKOMST VAN HET JOODSE VOLK BIJ WILHELMUS À BRAKEL. Doctoraalscriptie Veenendaal 2002

Los, F. J., *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892; herdruk ingeleid door W. van 't Spijker, Leiden 1991.

Spijker, W. van 't, 'Toekomstverwachting in de Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme', in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 277-310.

- Bronnen van de Nadere Reformatie / W. van 't Spijker. *De Nadere Reformatie en het gereformeerd Piëtisme* / T. Brienen etc. ('s-Gravenhage, Boekencentrum, 1989)

Tukker, C.A., *Het Chiliasme van Reformatie tot Réveil*, Apeldoorn 1981.

- *Aantekeningen bij kanttekeningen*, Utrecht 1997.

Vrijer, M.J.A. de, *Schortinghuis en zijn analogieën*, Amsterdam 1942.

